

**Національна академія педагогічних наук України
Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти»**

На правах рукопису

УДК К159.9:37.036-053.88

ГОНЧАРОВА ЛАРИСА АНАТОЛІЇВНА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ
ПОХИЛОГО ВІКУ**

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна вікова психологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник
Москальова Алла Степанівна
кандидат психологічних наук,
професор

КИЇВ – 2017

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
 Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	
1.1. Основні підходи до дослідження творчої активності особистості.....	10
1.2. Особливості розвитку творчої активності особистості людей похилого віку.....	21
1.3. Дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності особистості людей похилого віку.....	39
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>64</i>
 Розділ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	
2.1. Організація та проведення дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку.....	67
2.2. Аналіз взаємозв'язку психологічних чинників творчої активності особистості людей похилого віку з індивідуально-психологічними особливостями її прояву.....	78
2.3. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності особистості людей похилого віку.....	114
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>144</i>
 Розділ 3. РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	
3.1. Розвиток творчої активності особистості людей похилого віку...	147
3.2. Організація та проведення розвитку творчої активності людей похилого віку.....	160
3.3. Аналіз ефективності впровадження програми розвитку творчої активності людей похилого віку.....	174
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>186</i>
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТКИ.....	213

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ТА – творча активність особистості.

ЛПВ – люди похилого віку.

ТАЛПВ – творча активність особистості людей похилого віку.

ТАРЛПВ – творчоактивний ресурс людей похилого віку.

ТАПЛПВ – творчоактивний потенціал людей похилого віку.

ПЧ – психологічні чинники.

ТН – толерантність до невизначеності.

СК - категорія показників направленості низької тенденції (середній з тенденцією до низького (середньо-низький) рівнів творчої активності як творчоактивного благополуччя та адаптації, рефлексії, творчоактивного психологічного ресурсу).

ПК - категорія показників направленості високої тенденції (середній з тенденцією до високого (середньо-високий) рівнів творчої активності як творчоактивного благополуччя та адаптації, рефлексії, творчоактивного психологічного ресурсу).

ОТАР – профіль особистості творчоактивного рівня за факторами:

НВ – почуття новизни,

НТ – направленість на творчість,

КР – критичність,

ВПСО – вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку,

РЕ – рефлексія,

А – адаптація,

СЯ – стійкість «Я»,

Е – експресивність,

ІК – контроль,

СО – самооцінка,

СП – самоприйняття,

ТП – творчий потенціал,

І – імпресивність,

С – самоставлення,

П – пошукова потреба,

ПН – почуття новизни,

СК – самокерівництво,

ЕМ – емпатія.

ЕГ – експериментальна група.

КГ – контрольна група.

ТаС – тип «творчість-самоорганізація» за орієнтацією творчої складової (внутрішній, смисловий характер творчої активності).

ТАс – тип «творчість-адаптація» за орієнтацією творчої складової (зовнішній, соціальний характер творчої активності).

таС – тип «адаптація-саморганізація» за орієнтацією творчої складової (проміжний, ситуативний характер прояву творчої активності).

ХОУ – позначення координатної площини ХОУ.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демографічна тенденція постаріння населення й зростання тривалості життя в розвинених країнах гостро ставить питання про пошуки глобальних світових стратегій розробки програм розвитку особистості людей похилого віку, реалізації особистісного потенціалу, професійного і життєвого досвіду, соціальної й творчої активності. В умовах швидкозмінної ситуації суспільного розвитку від людини похилого віку вимагається максимальний прояв гнучкості, критичності, толерантності, уміння знаходити нестандартні нетривіальні рішення проблем, що виникають. У наш час переважання цінності молодості й сили швидкозмінні соціальні та інформаційні процеси ускладнюють можливість соціальної затребуваності і комфортного функціонування людей похилого віку в соціумі. Тому рівень життєвої сформованості і збереження особистісних творчих ресурсів є запорукою успішності особистості людини похилого віку в здійснюваній діяльності, її соціальній та життєвій мобільності. Це спонукає сучасну психологічну науку до вивчення похилого віку, актуалізації творчого потенціалу особистості в несприятливих умовах життєдіяльності та вирішення проблеми активної творчої реалізації, як можливості нових досягнень і успіхів за неперервності освіти протягом життя.

Творчу активність вивчали Л. Анциферова, Л. Виготський, В. Гаврилюк, В. Дружинін, О. Леонт'єв, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Я. Пономар'єв, Є. Тунік як умови організації, потенціалу евристичних методів, рівнів, стадій, критеріїв оцінки творчої активності особистості, де під творчою активністю вчені розуміють об'єднані в групу особистісні якості людини, які зумовлюють внутрішню потребу до ефективного творчого процесу самовираження стосовно оточуючого світу, що проявляється в цілеспрямованій єдності потреб, мотивів, інтересів, дій, усвідомленому пошуку творчих ситуацій. У сучасних дослідженнях творча активність розглядається Б. Ананьєвим, О. Брушлинським, В. Гаврилюк, К. Платоновим як суб'єктне утворення і продуктивний стан особистості, що викликає пошукову діяльність з використанням творчого потенціалу та визначається специфічною потребою, творчою діяльністю, багатомірним явищем, що включає особистісні (Т. Яблонська) та соціальні чинники.

У дослідженнях похилого віку (С. Поліщук, М. Пряхніков, М. Шахматов, Р. Baltes), коли використання набутого особистісного ресурсу ускладнено переживанням зростаючої безпорадності, невизначеності, зниження рівня рефлексивності, вповільнення фізіологічних і

психічних процесів виявлено особливості проявів самовираження (В. Архипова, О. Щотка), специфічних характеристик особистісної суб'єктності (Н. Александрова), умов оптимізації особистісних життєвих ресурсів (В. Наумова), способів особистісного розвитку (М. Александрова, В. Чудновський), засобів творчої освіти (Н. Єрмак). В похилому віці відбувається поступове складення пройдених особистістю стадій розвитку в ієрархічну організацію, в якій найпізніші психологічні новоутворення, стратегії і тактики не відміняють (Л. Анциферова), а якісно видозмінюють – збагачують, обмежують, регулюють, підкорюють собі утворення більш ранніх стадій і рівнів через включення їх в нові системи психологічних стосунків особистості зі світом, в нові життєві позиції. Творча активність у похилому віці постулюється чинником збереження позитивної життєвої перспективи (О. Березіна), де активна позиція самоорганізації й самореалізації як стосунків з собою і світом розглядається за принципом суб'єктного підходу (Н. Корсакова, О. Лідерс) для вирішення життєвих задач віку (Л. Анциферова, В. Наумова). Похилий вік називають унікальним для розвитку творчої активності, оскільки провідні психічні перетворення цього віку мають власну креативну природу (Л. Виготський, D. Bromley). Названі дослідження відображають практичні підходи до організації творчої життєдіяльності особистості протягом життя. Між тим, аналіз проблеми психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку у психологічній теорії і практиці як окрема теоретична і практична проблема до цього часу не розглядалися.

Об'єктивні процеси прискореного розвитку інформаційного суспільства, запит на включення в нього людей похилого віку з інтенсивним використанням набутого і збереженого ресурсу, зростаючий інтерес людей до власного розвитку як до засобу творчої організації власної життєдіяльності, самовираження і саморозвитку та наявність суперечностей, що виникли між потребою реалізації завдань подовження життєдіяльності, модернізації освіти, створення нових сенсів й відсутністю належного наукового забезпечення проблеми розвитку творчої активності, зумовили необхідність наукового аналізу чинників розвитку творчої активності й вибір теми дослідження: **«Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» «Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін» (номер державної реєстрації 0112U000700). Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ «Університет менеджменту

освіти» (протокол № 3 від 09.03.2011 р.) та узгоджено з бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29.09.2015 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні особливості й чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

Задачі дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу психологічних досліджень проблеми творчої активності особистості виявити сутність, зміст та структуру творчої активності особистості людей похилого віку.

2. Виявити психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку та розробити і обґрунтувати теоретичну модель дослідження творчої активності людей похилого віку на основі психологічних чинників її розвитку.

3. Експериментально дослідити психологічні особливості та чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

4. Розробити і впровадити психологічну програму розвитку творчої активності людей похилого віку на основі виявлених психологічних чинників.

Об'єкт дослідження – творча активність особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження склали: положення гуманістичної концепції розвитку особистості (К. Роджерс), особистісно-діяльнісного підходу (К. Абульханова-Славська, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн), психології творчості (Д. Богоявленська, С. Максименко, О. Матюшкін, В. Моляко, Я. Пономарьов, Є. Яковлева); концепції дослідження вікових змін особистості (М. Александрова, Л. Анциферова, О. Лідерс, В. Фролькіс, М. Шахматов, Р. Baltes), визначення часу особистості (Є. Головаха); основи геронтогенезу (Н. Александрова, О. Молчанова), виявлення здібностей в похилому віці (Н. Корсакова, D. Bromley), стратегій адаптації у старості (М. Пряхніков); стратегії самореалізації (Н. Сарджвеладзе), самоактуалізації (А. Маслоу); засади творчого розвитку особистості (О. Березіна, О. Копитін, В. Наумова, Н. Єрмак, В. Ямницький).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань було використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми; моделювання для

унаочнення процесу розвитку творчої активності у похилому віці; *емпіричні методи* – психодіагностичні методики, спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз для дослідження структурних компонентів творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку та психологічних чинників її розвитку досліджуваних, їх індивідуально-психологічних і особистісних особливостей та рівня творчої активності; елементи біографічного методу для визначення психологічних чинників та особливостей творчої активності досліджуваних на попередніх етапах їхнього життя; *методи кількісної обробки даних* – визначення середніх значень і відсоткових співвідношень емпіричних показників структурних компонентів творчої активності досліджуваних, рівня їх творчої активності та особливостей її прояву; розрахунки коефіцієнтів рангової кореляції (r) Спірмена та χ^2 -критерію Пірсона для виявлення кореляційних зв'язків між психологічними чинниками розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя й творчою активністю як творчоактивного благополуччя досліджуваних, прийняття ними нової соціальної ситуації розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя; факторний аналіз для виокремлення різновидів індивідуальних стратегій прояву творчої активності як творчоактивного благополуччя досліджуваних; контент-аналіз результатів анкетування прийняття досліджуваними власного життя; розрахунок ϕ^* -критерію Фішера для визначення наявності відмінностей між показниками досліджуваних експериментальної та контрольної груп після проведення формувального експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2011–2016 років. В емпіричному дослідженні взяли участь 420 людей похилого віку 59–75 років, працівники: Львівського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Ю. Дрогобича, м. Дрогобич (довідка № 35 від 18.02.2013 р.); Закарпатського обласного державного українського музично-драматичного театру, м. Ужгород (довідка № 114 від 22.07.2013 р.); Черкаського академічного обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради, м. Черкаси (довідка № 195/01-06 від 31.07.2013 р.); виробничого підприємства «Фабрика «Філконт», м. Київ (довідка № 500 від 20.11.2013 р.). Для поглибленого аналізу емпіричних даних та реалізації формувальної складової експерименту було залучено 80 досліджуваних, що склали експериментальну і контрольну групи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у процесі дослідження *вперше*: визначено зміст понять «творча активність людей похилого віку як творчоактивне

благополуччя», «творчоактивний потенціал людей похилого віку», «творчоактивний психологічний ресурс людей похилого віку», «творчоактивне благополуччя людей похилого віку»; виявлено основні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку: адаптація, рефлексія, психологічний творчоактивний ресурс особистості; розроблено і реалізовано модель дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку та її подальший розвиток; систематизовано дані про природу, типи, рівні, функції й вимірювання творчої активності людей похилого віку та її психологічні чинники; описано механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку; розроблено програму «Психологічна розвивальна підтримка з розвитку творчої активності людей похилого віку»; *удосконалено* зміст поняття творчої активності особистості як інтегративної риси особистості, спрямованої на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, що проявляється на предметному, когнітивному, соціальному, духовному рівнях у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу і самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як кінцевої мети адаптаційних процесів; *поглиблено* уявлення про вірогідний творчий розвиток людей похилого віку з урахуванням показників інтернальності контролю, толерантності до невизначеності, соціальної активності.

Практичне значення дослідження полягає в розробці, апробації та впровадженні програми розвитку творчої активності людей похилого віку, у тому числі змісту і вимог до організації психологічної розвивальної підтримки, виходячи з можливості її застосування для людей похилого віку. Апробований у дослідженні діагностичний інструментарій створює засади моніторингу рівнів розвитку творчої активності, самооцінки, адаптації, рефлексії, толерантності до невизначеності, локалізації контролю людей похилого віку. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у системі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з психології і соціальної роботи під час вивчення навчальних дисциплін психологічного циклу («Вікова психологія», «Акмеологія», «Психологія творчості», «Основи психологічного консультування»).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в розвивальний процес на виробничому підприємстві «Фабрика «Філон» («Хімволокно») м. Києва (довідка № 22 від 14.07.2014 р.), Державному дослідному підприємстві Інституту продовольчих ресурсів Національної академії аграрних наук України м. Києва (довідка № 91 від 05.08.2014 р.), Черкаського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка м. Черкаси

(довідка № 162 від 02.09.2014 р.), в Управлінні освіти та інноваційного розвитку Печерської районної у м. Києві державної адміністрації (довідка № 06-07/1071 від 28.11.2016 р.), загальноосвітній спеціалізованій школі № 181 ім. І. Кудрі м. Києва (довідка № 370 від 29.11.2016 р.).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у систематизації матеріалів про творчу активність особистості та психологічні чинники творчої активності особистості людей похилого віку.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи було представлено у доповідях на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку» (Київ, 2013 р.); «Управління післядипломною освітою: реалії, тенденції, перспективи» (Херсон, 2013); «The generation of scientific ideas» (Geneva, 2014 уг.); «Управління післядипломною освітою: реалії, тенденції, перспективи» (Херсон, 2014 р.); «Духовність у становленні та розвитку особистості (м. Івано-Франківськ, 2014 р.); інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку III тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.); «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2014 р.); *всеукраїнських* – «Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою» (Кам'янець-Подільський, 2014 р.); наукової конференції «П'яті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014 р.). Результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри психології управління ДВНЗ «Університету менеджменту освіти» (Київ, 2011-2016 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 21 публікації (17 одноосібних і 4 у співавторстві), з яких 8 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 2 – у періодичних наукових фахових виданнях іноземних держав, 2 – у періодичних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 234 найменування (з них 49 – іноземною мовою) та 5 додатків на 78 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 291 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 186 сторінках. Робота містить 29 таблиць та 23 рисунки.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

У даному розділі розглянуто основні підходи дослідження творчої активності, визначено зміст понять активність, творчість та творча активність особистості. Визначено особливості творчого розвитку людей похилого віку, висвітлено зміст та структуру творчої активності людей похилого віку. Виявлено основні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку. Розроблено модель експериментального дослідження творчої активності людей похилого віку а також виокремлено рівневу модель її прояву.

1.1. Основні підходи до дослідження творчої активності особистості

Розвиток творчої активності (надалі – ТА) є однією з нагальних проблем сучасної вікової і педагогічної психології, де підходи до визначення понять «творчість» і «активність» призводять до неоднозначності розуміння змісту ТА через невизначеність, неструктурованість поняття. Вивчення ТА ускладнюється через невловимість творчого процесу: де саме можуть проявитися творчі здібності. Визначення поняття «творчість» розуміється вченими як направленість особистості, категорія «активність» – як ступінь її вияву. ТА як «цілісне утворення виступає в єдності двох аспектів: зовнішнього (ставлення до різних видів діяльності) і внутрішнього (властивості й якості особистості, необхідні для участі в цих видах діяльності на творчому рівні)» [144, с. 91]. Поняття [144], пов'язані з дефініціями: «творчість», як комплексу якостей, властивостей особистості, що сприяє повній реалізації творчого потенціалу, виявляється в оригінальному, своєрідному мисленні, емоційності; «активність» розкриває діяльнісне ставлення до світу, здатність робити суспільно значущі перетворення матеріального й духовного середовища, проявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні. Словник визначає «творчість як людську діяльність, що породжує щось якісно нове, таке, чого ніколи раніше не було, яке має суспільно-історичну цінність у вузькому сенсі, як усяку практичну або теоретичну діяльність, в якій виникають нові (принаймні, для суб'єкта діяльності) результати (знання, рішення, способи дії, матеріальні продукти) – у більш широкому» [151, с. 153], тоді як поняття «активність» походить від латинського «*actīvus*» – діяльний, і

розкриває діяльнісне ставлення до світу, здатність робити суспільно значимі перетворення матеріального й духовного середовища; проявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні. У структурі активності виділяють якісно різні рівні – репродуктивний і творчий. Репродуктивна (відтворювальна) активність характеризується прагненням зрозуміти, запам'ятати запропонований матеріал достатнім рівнем енергії й відтворенням за зразком, копіюванням, шаблонним і стереотипним повтором, тоді як творча активність характеризується прагненням не лише глибоко проникнути в суть явищ, їх взаємозв'язків, але і перенести знання і способи діяльності в нові, незнайомі умови, самостійно знайти вирішення проблеми. Під *активністю* розуміють «притаманну кожній живій істоті самостійну силу реагування, яку обслуговують механізми, як увага, налаштовуюча потік подразників; відчуття, збираюче актуальні сигнали; сприйняття, що з'єднує їх в цілісні образи; пам'ять, що зберігає їх; мова, що перекодовує в зручні мовні моделі; мислення, що зреалізовує глибинну переробку образних і мовних моделей; уява, що вибудовує з вже існуючого досвіду новий світ; воля, що підтримує необхідний рівень активності; емоції, які є індикаторами, що структурують життєвий досвід у відповідності з індивідуальною значимістю подій» [150, с. 37].

Питання сутності, особливостей *активності* у психології розглядали Н. Абульханова-Славська [3], Н. Волянчук [40], Л. Виготський [42], І. Джідарьян [76], О. Леонтьєв [110], Б. Ломов [117], С. Максименко [131], В. Петровський [143], С. Рубінштейн [157], Д. Узнадзе [180], В. Хайкін [185], А. Адлер [207], З. Фройд [219], А. Фромм [220], Г. Саллівен [245], яка розкривається через: поняття – активацію, поведінку, діяльність, особистість, суспільство й використанням як міри діяльності, рівня перебігу процесу, ступеню взаємодії чи потенційних можливостей, сукупності ініціативних дій суб'єкта, зумовлених внутрішніми протиріччями, що опосередковані впливами навколишнього середовища. Активність розглядається як діяльність чи якість суб'єкту, маючи внутрішню мотиваційну і зовнішню поведінкову сторони; як потреби, мотиви, інтереси, інші внутрішні механізми поведінки; як факти дії, що проявлено у вчинках. Активність як наукова категорія досліджується [40], [117], [131], [143], [157], [180] в аспектах подразливості, вибірконості, як соціальне явище, рівні якої встановлюються за типом, формою, видом, де: типи активності – фізіологічний, психофізіологічний, психічний, соціальний; форми активності – діяльність, спілкування, пізнання, рефлексія; види – моторна, сенсорна, вольова, інтелектуальна, соціальна, інформаційно-комунікативна, спонукальна,

регулятивна, адаптивна, рефлексивна, пізнавальна, творча активність; у кожному виді активності виділяють ступінь її вияву – високий, середній та низький, де різні види активності в онтогенезі зумовлюють загальний і індивідуальний простір людської активності.

В класифікації активності К. Абульханова-Славська [4], І. Джідар'ян [76], О. Леонтьєв [112], О. Лазурський [108], Б. Ломов [117], В. Петровський [143], С. Рубінштейн [157], Д. Узнадзе [180] висувають її сторони, що показують єдність, – це активність внутрішня, як рефлексія, саморефлексія, в процесі яких суб'єкт відтворює себе носієм активності, що зреалізовує певну мету в активності зовнішній. Безліч систематизацій характеристик активності утворює організований простір, де темперамент, характер, здібності складають різні співвідношення вроджених і набутих якостей, що на їх підґрунті розгортається безпосередня активність і виступає: [108] найважливішою характеристикою якості особистості й її діяльності, як однієї з основних передумов досягнення цілей навчання, виховання, загального і професійного розвитку як активного діяча; [112] внутрішньоособистісні джерела активності в потребнісно-мотиваційній сфері; [117] в психологічному аспекті активність є втіленням вищих життєвих потреб, як прагнення зайняти певну позицію в суспільстві, отримати суспільне визнання, забезпечити самовираження, де «активність є особлива якість суб'єкта діяльності, що полягає в інтеграції його психологічних можливостей, здібностей, знань й їх направленості на досягнення мети» [117, с. 96]; загальна характеристика життя й неодмінна умова існування живих істот, де «немає діяльності поза активністю й активності поза діяльністю» [143, с. 73]; основним чинником активності є установка, як психологічний механізм можливості діяти на несвідомому і свідомому рівнях, а специфічний стан активності виникає в суб'єкта «у випадку наявності певної потреби і ситуації її задоволення» що виявляється «як установка його до здійснення відповідної діяльності» [180, с. 138]; [4] індивідуально-типологічна, функціональна якість особистості і розкриває спосіб здійснення діяльності, яка виходить з потреби в предметі, а активність – з потреби в діяльності. Диференціюванням поняття «активність і діяльність» [76], поняття активності використовують як прояв психіки, що виходить за межі адаптивної пристосувальної діяльності індивіда і як особливу якість, рівень психічного явища, що розкривається через стосунки із пасивністю, будучи особливою якістю, рівень взаємодії суб'єкта з об'єктами навколишньої дійсності й міра діяльності; спосіб самовираження, самоздійснення особистості в житті. Акцентують визначальну роль активності відносно

діяльності; починаючи з біологічного рівня, активність є життєдіяльність: *діяльність, поведінка, спілкування та рефлексія* – форми прояву активності суб'єкта; активність – основне джерело і спосіб існування, прояву і розвитку людини як суб'єкта; сутнісною ознакою, за якою людина виокремлює і стверджує себе у просторі і часі індивідуального та історичного буття, як «суб'єктність» – зсередини детермінована спонтанійна активність творення власної психіки і себе як її суб'єкта; способом і засобом інтеграції особистості й суспільства, де суспільство визначає форми і вимоги до діяльності індивіда, а особистість виробляє індивідуальні форми активності і реалізує їх у діяльності [76].

Методологічну основу вивчення суб'єктності закладено в С. Рубинштейна [157], К. Абульханової-Славської [4], О. Брушлинського [33], як центрального утворення людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості і представляє її нову системну якість, тобто, здатність змінювати оточуючу дійсність і себе відносно неї, активно адаптуватися до середовища й себе – сутнісна характеристика людини, визначена її суб'єктністю, що задає якісний рівень буття, де суб'єктність – це нова якість буття, бо вона дає можливість розгорнути екзистенційні виміри людини. Для суб'єктної активності [8], [33], [40], [138] характерне суб'єкт-об'єктне сприйняття світу, що повертає поняття «активність» у русло перетворюючої діяльності – самосвідомості, де світ постає матеріалом для змін в процесі діяльності людини що [33] включає до видів активності діяльність, поведінку, спілкування, саморегуляцію, пізнання, навчання. Психічна [40] активність обумовлюється біологічною активністю, вітальними потребами, інстинктами, потягами. Тут вищий рівень психічної активності розвивається на основі процесів сприйняття, відображення навколишньої дійсності за участю емоцій, пам'яті, уяви, уваги та мислення, формуючи образ світу в свідомості суб'єкта. На етапі мобілізації мотиваційних, цільових та інструментальних основ активності вирішальну роль починає відігравати вольове зусилля, яке об'єктивно виявляється як активність свідомості й активність особистості і людини в цілому. Суб'єктна [40] активність це складне багатокомпонентне психічне утворення, що характеризує актуалізацію сутнісних сил для пізнання, розвитку, вдосконалення себе, іншого та навколишнього світу. Тут джерелом активності суб'єкта виступає його система активно-пошукових ставлень до речей, знаків, подій, явищ, людей і себе. Структура суб'єктної активності одночасно визначає самовизначення, самопізнання, самосвідомість особи та характеризує її реальний просторово-часовий рух,

становлення, динаміку та розвиток й вимагаючи подальшого дослідження чинників просування її до вищого рівня активності. Необхідною [8] ознакою суб'єкта життєдіяльності є його здатність ставити і вирішувати задачі активної адаптації до умов свого життя і здатність самовдосконалення в процесі цієї адаптації, що актуальне на пізніх етапах онтогенезу. Старіюча людина – це суб'єкт змін і розвитку основних умов свого буття [8], коли особистісно-перетворюючий спосіб існування людини як суб'єкта пов'язано з появою індивідуальної самосвідомості, самопізнання, самоприйняття. Особистість іманентно вміщає в собі суб'єктність, де структурами особистості [157] є основні *фактори впливу* на якість і розвиток суб'єктності, як мотиваційно-смилова сфера особистості і самосвідомість. Тут суб'єктність [138] – це властивість виробляти взаємозумовлені зміни в світі, в інших людях, в собі, в основі якої є ставлення до себе як до діяча.

Виокремлюють [244] механізми ідентифікації, емпатії, децентралізації, локус контролю, динамічної рівноваги, соціально-психологічної рефлексії, каузальної атрибуції, де саморозвиток та самоорганізація суб'єкта полягає в тому, що в процесі становлення і розвитку активність, яка виникає у відповідь на тиск навколишнього середовища, змінюється на власну активність, спрямовану на пошук сенсу життєдіяльності [230]. Активна творча особистість є суб'єктом власної життєдіяльності, яка різнобічно взаємодіє із зовнішнім (соціальним) середовищем, перебирає собі конкретні соціальні ролі, виявляючи *соціальну активність*, як глибинні, різнобічні зв'язки з соціумом, рівень реалізації як суб'єкта суспільних відносин [164], [206] та свідчення цілісності особистості, готовності до соціальної взаємодії, яка виявляється у формі усвідомлення сенсу життя, здорового суперництва, примноження своїх чеснот [164]. Існує вияв *безпредметної активності*, як девіантної поведінки, активного заперечення авторитетів, соціальної бездіяльності, нігілізації громадської думки чи *зверхнормативної активності*, як прагнення піднімати постійно планку вимог перед собою, жити в повну силу, діяти краще і якісніше, ніж диктує безпосередня логіка, наслідувати вищі життєві цінності, включатися в діяльність на рівні, що не є обов'язковим. Активність може перетворюватися в хаотичне коливання від одного виду діяльності до іншого, у прагненні обійняти одночасно все і нездатність довести почате до кінця, тому зверхнормативною є лише активність, яка не руйнує активність нормативну, базується на ній [164]. За сприятливих умов задоволення основних потреб, коли людині ніщо не загрожує – активність зростає відповідно до здібностей особистості. За невдалого ж прояву потенціалу через негативний вплив

попереднього досвіду і звичок, соціального впливу і групового тиску, внутрішні захисти, що відривають людину від себе, активність знижується [230]. Активність передбачає відповіді: що людина робить, яка її предметна діяльність і яке до неї ставлення, які стосунки з іншими, кого вона любить, симпатизує, чи відповідає взаємністю, наскільки вона здатна до саморозкриття, власного вияву і розуміння інших людей. Ці відповіді визначають зміст рефлексивного «Я», ступінь задоволеності життям, міру вияву активності [168]. Процес формування активності завершується реальним вибором бажаного, як задоволенням потреб за умови, що зовнішні чинники не суперечать [206] існуючим в особистісній структурі цінностям, не викликають внутрішнього дискомфорту, когнітивного дисонансу (інтелектуального конфлікту, коли нова інформація суперечить усталеним думкам, уявленням). Тут нова орієнтація, виникла в результаті вибору, відкриває особистісний простір задоволення потреб.

Тож, теоретичний аналіз питання активності вказує на різноспрямованість підходів до визначення категорії активності, розуміння співвідношення категорій активності і діяльності, виявляючи *активність* як одну з найважливіших загальних властивостей особистості, що проявляється в діяльності взаємодією з оточуючим середовищем, виступаючи «енергетичною мірою діяльності» [206, с. 12].

Психологічні дослідження творчості проводили В. Аршавський [42], Д. Богоявленська [51], В. Дружинін [78], А. Крупнов [106], В. Крутецький [106], О. Матюшкін [126], В. Моляко [132], А. Чиксентмихайи [214], З. Фройд [219], А. Маслоу [230], М. Rhodes [240], П. Торренс [250]. В. Дружинін [78] визначав творчість, як діяльність, результатом якої є створення нових, оригінальних ідей, більш досконалих матеріальних і духовних цінностей, що мають об'єктивну і суб'єктивну значимість, що цілеспрямовано призводить до створення нових гіпотез, теорій і методів. Ідеалістичні [230] концепції абсолютизували роль безсвідомого в творчому процесі, а психоаналіз висунув на передній план безсвідоме, що перевтілюється в тип неврозу [241], де [132] «в психологічному аспекті під творчістю слід розуміти процес створення, відкриття чого-небудь нового, раніше для цього конкретного суб'єкта невідомого» [132, с. 86]. М. Rhodes [240], проаналізувавши 40 означень творчості і 16 визначень уяви, розробив цілісну модель прояву творчості, як взаємодії факторів: процесу, продукту, особистості і середовища (process, product, person, press). А. Маслоу [230] визнав пріоритет творчої сторони людини, де творчість є невід'ємною властивістю її природи: «Щоб бути

творчими, нам не треба писати книги, створювати музику чи живописні полотна, бо творчість є універсальна функція людини, яка веде до всіх форм самовираження» [230, с.192]. Розроблено [146] структурно-рівневу модель психологічного механізму творчості взаємопроникними сферами, де зовнішні кордони як абстрактні межі (асимптоти) мислення, нижньою – інтуїтивне, верхньою – логічне. Тут основою успіху рішення творчих задач є здатність діяти «в умі», визначена високим рівнем розвитку внутрішнього плану дій, що зветься «загальна здібність», або «генеральний інтелект», де з креативністю дотичні дві особисті якості, як – інтенсивність пошукової мотивації і чутливість до побічних утворень, що виникають при мислиневому процесі. У гуманістичній психології творчість виражає здоров'я, де найцінніший процес підготовки, вияву форм, методів, засобів розвитку, будучи цілеспрямованою, наполегливою, напруженою працею, яка вимагає мислиннєвої активності, інтелектуальних здібностей, вольових, емоційних рис, високої працездатності. Тут творчість характеризується вищою формою діяльності особистості, яка потребує довготривалої підготовки, ерудиції, інтелектуальних здібностей, будучи основою людського життя, джерелом усіх матеріальних, духовних надбань. Видами [206] творчості є: діяльність, що полягає у виробництві суттєво використання нестандартних способів і засобів; створення нових корисних комбінацій з елементів існуючих предметів, способів, засобів комбінуванням; органічний зв'язок з пізнанням дійсності нових суспільних цінностей (способів діяльності, матеріальних, духовних продуктів); оригінальність. Створюючи нові цінності, людина спирається на наявні знання і розширює їх, а акт творчості є одночасно актом пізнання, де основні шляхи є розкриттям існуючих закономірностей через відображення дійсності та у процесі перетворення дійсності у творчості.

Отже, широке охоплення проблеми *творчості* в психології полягає в розумінні нами її, як вищої форми діяльності, здатності людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітним суспільним й особистим потребам та діяльності у ситуації невизначеності, направленої на отримання результатів об'єктивної чи суб'єктивної новизни (створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей), де об'єктивну творчість направлено на створення цінностей у галузі мистецтва, науки, техніки, а суб'єктивну – на самовираження, самоактуалізацію особистості та визначається складовими: процес, продукт, особистість, середовище й сенс.

У сучасних концепціях, тенденціях вивчення творчої активності особистості проявляють

певні загальні риси: як складної якості з акцентуванням уваги на ініціативі творчого суб'єкту, неповторності індивідуального образу, пошуків, відкриття нового; складної, багатогранної і багатофункціональної психологічної складової особистості і її діяльності, що виражається в цілеспрямованій єдності потреб, мотивів, інтересів і дій й характеризується усвідомленим пошуком творчих ситуацій та самостійністю. Теоретичні дослідження [147], [29], [42], [100], [132] розглядають ТА у аспектах: як стихійний процес творення нового і як сукупність властивостей особистості, які забезпечують залучення у цей процес та єдності сторін. Загальні питання ТА розкрито у Л.Виготського [42], В.Давидова [74], С.Рубінштейна [157] як діяльності особистості, спрямованої на проектування, планування, програмування, творче здійснення свого життя. Окремі аспекти [51], [55], [64], [78], [100], [115], [131], [132], [147], [208] визначаються, як психологічна основа творчої діяльності, особистісна категорія в С.Рубінштейна [157], Л.Анциферової [16]. Також, умови організації ТА розглянуто в Д.Богоявленської [51], В.Дружиніна [78], О.Матюшкіна [127], В.Моляко [132], С.Максименка [134], Я.Пономарьова [145] як потенціал евристичних, алгоритмічних методів, рівнів, стадій творчого процесу. Критерії оцінки продуктів творчості, методику дослідження якості виявляли В.Гаврилюк [43], Є.Туник [179]. Питання організації творчої діяльності через проблемні ситуації відображено в А.Махмутова [106], Ш.Макніфф [123], С.Маркова [134].

За своїм змістом і спрямованістю дослідження об'єднані у дві групи: орієнтовані для розробки загальнопсихологічної теорії творчості на основі інтеграції емпіричних результатів дослідження творчої особистості, її активності [29], [33], [42], [44], [66], [100], [132], [147]; генетико-психологічні, спрямовані на виявлення особливостей розвитку ТА та здатності до різних видів продуктивної діяльності [110], [134], [157]. В межах вказаних напрямків в залежності від розуміння сутності ТА існують *методологічні підходи* до її вивчення: психоаналітичний; діяльнісний; особистісний (вивчення якостей творчої особистості); генетичний; рефлексивний (розглядає ТА з позиції мислинневих процесів); креативний (креативність як наслідування нових ідей, відмова від стереотипних способів мислення, здатність постановки гіпотез, породжування нових комбінацій, створювання нового, оригінального); життєтворчий; послідовний багатовимірний емпіричний системний підхід (дослідження досягнення творчої самореалізації, де критерієм цінності результату дослідження є реальне підвищення вірогідності ТА й стратегія активізації творчого потенціалу);

процесуальний (вивчення, аналіз стадій творчого процесу); інтегративний (синтетичний) (обдарованість визнається багатомірним явищем, включаючи інтелектуальні, неінтелектуальні (особистісні, соціальні) чинники).

Провідним у дослідженнях ТА є *особистісний підхід*, пов'язаний з ідеями поваги до особистості, партнерства, співробітництва, діалогу, під яким [33], [65], [160], [167] вбачають: синтез напрямів психолого-педагогічної діяльності навколо її головної мети – особистості, як пояснювальний принцип, що розкриває механізм особистісних новоутворень; принцип свободи особистості в освітньому процесі (вибір пріоритетів, освітніх шляхів, формування власного, особистісного досвіду). Теоретичний аналіз вказує на особистісність природи ТА, коли головне місце займають якості, здібності особистості як суб'єкта творчої діяльності, її потреби, мотиви, інтереси, знання, вміння, навички, характерологічні властивості, емоції, почуття тощо, а також їх розвиток. В онтогенезі активна творча індивідуальність виступає основою і передумовою ініціативних проявів особистості з генерування оригінальних ідей, а також самостійних дій з їх реалізації, тобто індивідуальність є головним системотворчим *чинником* формування ТА особистості. Провідними якостями творчоактивної особистості є уява, допитливість, спостережливість, велика працездатність, пов'язані з індивідом, для якого характерним є навчання на даних минулого досвіду [115], уміння виходити з кутових ситуацій за умови тимчасових невдач. Тобто, емоційних, інтелектуальних характерологічних властивостей, що надають можливість творчості в будь-якому виді діяльності; ознак мислення, як швидкість, гнучкість, оригінальність, точність; розвинене логічне, інтуїтивне мислення, здатність мислити самостійно; сміливість, рішучість, певна мужність [115], [251]. Щоб не розгубитися в умовах невизначеної ситуації [251] індивід має бути оптимістом, мати наполегливість в досягненні поставленої мети та здатність до надання переваги складному перед простим, прагнення пізнати зміст, а не обмежитися формою, мати самостійність. Розвитком самостійності [87] серед загальних професійних вмінь, навичок, способів діяльності виділено творче рішення учбових, практичних задач: уміння мотивовано відмовлятися від зразка, шукати оригінальне рішення; самостійне виконання творчих робіт, участь в проектній діяльності, вивчення предметів для розвитку просторової уяви. Творчоактивним людям притаманні риси: незалежність; неконформність оцінок, суджень; відкритість розуму, сприйняття нового, незвичайного; висока толерантність невизначених

ситуацій, конструктивна активність в них; розвинене естетичне почуття, прагнення краси [115], [147]; особливості «Я-концепції»: впевненість в своїх здібностях, сила характеру, змішані риси жіночності і чоловічості в поведінці (їх відмічають і генетики) [119], [224]. Існують висновки про високу тривожність, погану адаптованість до соціального середовища творчих людей, бо щоб бути творчим, треба бути трохи невротиком. Тут емоційні порушення, які викривлюють «нормальне» бачення світу, створюють передумови нового підходу до дійсності, мають переплутані причини і наслідки, де невротичні симптоми є побічним результатом ТА [210].

Сучасні дослідження ТА засновано на *інтегративному* (синтетичному) підході, який дозволяє подолати обмеженість вказаних підходів і забезпечити її комплексне вивчення (обдарованість визнається багатомірним явищем, що включає інтелектуальні і неінтелектуальні (особистісні, соціальні чинники)) й розглядається Б. Ананьєвим [12], О. Брушлинським [33], В. Гаврилук [43], М. Воробйовим [41], Г. Костюком [100], В. Моляко [132], К. Платоновим [144] у аспектах: як суб'єктне утворення і продуктивний стан особистості, що викликає пошукову діяльність з використанням творчого потенціалу. Поняття ТА визначають як: специфічну потребу [32]; творчу діяльність [106]; [144] стан максимально повної реалізації; особистісну якість, вищий рівень активності, що свідчить про яскраву індивідуальність, процес розвитку якої залежить від характеру діяльності і збільшених ускладнень (визначаючи творчоактивну особистість, як здатну естетично перетворювати предмети природи і діяльнісно сприймати мистецтво); [43] інтегративну якісну характеристику особистості, що є складовою мотиваційного, креативного і інтелектуального компонентів, які дають людині можливість творчості в будь-якому виді діяльності; [41] складову мотиваційного й операційного компонентів: прагнення до творчої діяльності, вміння втілювати її самостійно. ТА «це стійка інтегративна якість, одночасно притаманна особистості і її діяльності, що виражається в цілеспрямованій єдності потреб, мотивів, інтересів, дій, які визначаються усвідомленим пошуком творчих ситуацій, а розвиток творчої активності є процес і результат якісної зміни особистості, збільшення комплексу якостей, що характеризують її творчу активність, що відбувається за певний час за допомогою спілкування, навчання, виховання і самовиховання» [133, с. 11]. «Творча активність, сенсотворчість, осмислення реальності є центральними динамічними компонентами вищої форми творчості – творчого бачення, яке включає ТА й являє собою вищу форму творчості, що вільно включає в себе такі констатуючі його форми ТА як

творча діяльність, рішення проблем, творчий діалог, самоактуалізація. При цьому, кожний з видів ТА, за допомогою специфічних механізмів вносить якісно своєрідний внесок в породжування нових унікальних сенсів» [125, с. 14]. Загалом, під ТА розуміють об'єднані в групу особистісні якості індивіда, зумовлені внутрішню потребу, тенденцію до ефективного творчого процесу, самовираження стосовно оточуючого світу, що як стійка інтегративна якість, одночасно притаманна й самій особистості, і її діяльності та виражається в цілеспрямованій єдності потреб, мотивів, інтересів і дій, яка характеризується усвідомленим пошуком творчих ситуацій, де розвиток ТА є процес і результат якісної зміни особистості, збільшення комплексу якостей, що характеризують ТА протягом часу за допомогою спілкування, навчання, виховання і самовиховання. Тож, творчість необхідна людині не лише задля створення творчого продукту, але для того, щоб вижити, а саме власне життя може стати творчим актом, будучи специфічним видом продуктивної, нерегламентованої, надситуативної, неадаптивної активності, що веде до створення нового, за рахунок перевтілення минулого досвіду. Творча діяльність є процесом, де використання новаторських методів визначає отримання нового результату і, на відміну від творчої діяльності дітей суб'єктивного характеру, у дорослих має об'єктивний характер. На особистісному рівні активність проявляється в діяльності, відображуючи провідні світоглядні, ціннісні, життєві установки, а прагнення до ефективного перевтілення оточуючої дійсності ініціює ТА, як психологічну основу творчої діяльності. ТА активність є складною структурно-динамічною системою, де залежно від психологічних напрямів, шкіл, наукової спрямованості дослідників виокремлюються різні напрямки її вивчення, висвітлюються окремі грані природи творчості, пропонуються різні концепції ТА: від концептуальних, орієнтованих на розробку загальнопсихологічної теорії, до генетико-психологічних, спрямованих на виявлення особливостей розвитку ТА особистості, її здатності до різних видів продуктивної діяльності. Залежно від розуміння сутності творчої активності існують різні підходи її вивчення, де процесуальний підхід вивчає, аналізує стадії творчого процесу, результативний – засновано на методах оцінки продуктів творчості, особистісний – вивчає якості творчої особистості, середовищний підхід розглядає умови середовища сприяння ТА, семіотичний – розглядає ТА у контексті символічно-знакової системи, рефлексивний – бачить творчу активність з позиції мислинневих процесів, сучасний інтегративний (синтетичний) підхід долає обмеженість перерахованих психологічних підходів і забезпечує комплексне вивчення творчої активності.

Отже, визначаємо творчу активність особистості як інтегративну рису особистості, спрямовану на реалізацію цільових і смислових аспектів власного життя, що проявляється на предметному, когнітивному (символічному), соціальному, духовному (внутрішньому) рівнях у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу та самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як кінцевої мети адаптаційних процесів. Тому, дослідження можливості розвитку ТА має вирішуватись у площині діалогу існуючих підходів й вікових психологічних особливостей особистості. Розглянемо детальніше ці особливості.

1.2. Особливості розвитку творчої активності особистості людей похилого віку

Питанням дослідження можливостей розвитку людини похилого віку (Додаток В) (надалі – ЛПВ), затребуваності її трудових і особистісних ресурсів, вияву її особистісної і ТА в психологічній науці займалися Л. Анциферова [16], О. Березіна [27], В. Дружинін [78], М. Єрмолаєва [82], О. Краснова [103], О. Лідерс [114], Л. Міщиха [130], А. Подольський [145], К. Сердакова [165], М. Смульсон [171], Н. Чепелева [171], Є. Чуєва [189], О. Філозоф [181], О. Щотка [197]. Дослідники Г. Сухобська [176], О. Агапова [6], М. Єрмолаєва [82], В. Наумова [138] науково обґрунтували позиції, що розвиток людини не обмежується окремими віковими етапами, здійснюючись протягом усього життя. Проблема розвитку в похилому віці розглядається у двох напрямках: як період *компенсації і адаптації* (М. Єрмолаєва [84]; О. Краснова [104]; О. Лідерс [114]; М. Пряжніков [149]; Р. Baltes [208]); як потенціалу прогресивного розвитку (Н. Александрова [8]; Б. Ананьєв [12]; Л. Анциферова [16]; О. Березіна [27]; О. Бодальов [30]; М. Єрмолаєва [83]; В. Наумова [138]; Д. Фельдштейн [180]; В. Франкл [182]; В. Чудновський [189]). Поняття «зворотній розвиток», «інволюція» не відповідають природі процесу старіння [7], коли геронтогенез розглядає становлення старості як складний, протирічний, нелінійний, фазний процес, де характер, динаміка, швидкість вікових змін визначаються результатом «реалізації в конкретних соціокультурних умовах» [104, с. 11]. Закони геронтогенезу є приватним відображенням загальнобіологічних закономірностей старіння: гетерохронності (різночасності), специфічності, різноманітності, де перше є: універсальний закон для всіх вікових періодів онтогенезу, пояснюючи більшість проявів, становлення і розвиток й значно перевищуючи розбіг порівняно з іншими віками [7]; результат неспівпадіння в часі настання зрілості індивіда, особистості й суб'єкта, як [11, с. 91] «парадокс завершення людського життя», котрий розвивається у випадку наростаючої соціальної ізоляції,

де певні форми людського існування «помирають» ще за життя, раніше так званого «фізичного дряхління». Пхилий вік вбачають: можливістю [16] обистісно-психологічного старіння збереження здатності прогресивного розвитку; часом «якісної своєрідної перебудови організму з збереженням особливих пристосувальних і компенсаторних процесів» [82, с. 10]. Вивчаються фізіологічні ресурси: сенсорно-перцептивних функцій і часу реакцій (Б. Ананьєв [11]; Є. Рибалко [161]), особливостей нервової системи (В. Фролькіс [184]); психопатології старіння (Є. Авербух [5]; М. Александрова [7]; І. Давидовський [73]; Н. Корсакова [101]; М. Шахматов [192]); психогенетичних чинників (О. Обухова [139]), що свідчать про резервні можливості компенсаторних механізмів, накопичених на попередніх етапах онтогенезу, що дозволяють не знижувати рівень інтелектуальних, психічних показників (Б. Ананьєв [11]; Н. Корсакова [101]; К. Рошак [156]; В. Фролькіс [184]; Р. Baltes [209]). Так у Б. Ананьєва [11] залежність інтенсивності старіння інтелектуальних функцій від внутрішнього чинника, як обдарованості, й зовнішнього чинника – освіти. П. Балтес [209] доводить протистояння освіти старінню, вбачаючи важливість активізації мовомислиннєвих функцій, надаючи перевагу фактору учіння як постійної розумової роботи з високим тонусом інтелектуальної активності. Для К. Шайї [245] у людей з високим освітнім рівнем більшість інтелектуальних здібностей продовжують зростати щонайменш до семидесятирічного віку, де зміни в пізніх віках зачіпають не саму природу інтелекту, а його функцію. Змінюється використання знань [245]: люди повертаються до власних цінностей, установок, їх займають не абстрактні розмірковування, а реальні питання, вони здатні мислити абстрактно, але вже не схильні займатися рішенням задач заради них самих. В. Фролькіс [184] доводить можливість адаптації інтелекту до вікового фактору й сприяння формуванню функціональних пристосувальних систем, що компенсує деструктивні явища когнітивного старіння. Тренуванням здатності до розмірковування опосередкування є «значимий спосіб регуляції активності в когнітивній сфері, що направляється на подолання когнітивного дефіцита і вбудовується в загальний контекст діяльності як компенсаторний механізм саморегуляції, де відбувається переструктурування стосунків між різними фізичними процесами, що свідчить про адекватність розуміння старіння як особливої стадії онтогенезу і характеризується не тільки дефіцитарністю окремих складових психічної діяльності, а й мобілізацією нових додаткових засобів її оптимізації» [101, с. 453]. М. Пряжніков [148] *провідною діяльністю* ЛПВ називає «пошук себе» в новій якості, пробу сил в різних видах діяльності (вихованні онуків, домашньому

господарстві, хобі, нових стосунках, суспільній діяльності), самовизначення методом «проб і помилок» на фоні відчуття щоденного зменшування життя. Надалі створюються нові контакти в суспільній чи триваючій професійній діяльності, *провідною діяльністю* стає дозвілсьве захоплення, змінюючись одне за іншим, спростовуючи уяву про так звану «ригидність» продовжують шукати себе та сенси в різних діяльностях, згідно: «Поки я роблю хоч щось корисне для оточуючих, я існую і потребую до себе поваги» [148, с. 64].

Дослідження *самовизначення* особистості вказує на можливість вибору стратегії старіння з *компенсаторними і адаптаційними механізмами* для збереження себе як індивіда за саморозвитку шляхом вибору проявів життєвої активності в обмеженнях соціального простору, що забезпечує перехід до індивідуального життя (Г. Абрамова [2]; Н. Александрова [8]; Л. Анциферова [16]; М. Єрмолаєва [83]; В. Наумова [138]; О. Філозоф [181]). М. Єрмолаєва [83] визначає модель *стратегії нормального старіння* з механізмом «збереження себе» за соціальної адаптації у ролі в соціумі з традиційним статусом пенсіонера, визнавши незатребуваність. Тут відбувається зміна мотивації, кількість надходження інформації зменшується, коло інтересів звужується, падає активність, прискорюючи старіння [83]. Найважливішим фактором розсуспільнення В. Генрі [243] називає незайнятість ЛПВ, що поглиблюється зменшенням життєвої активності і енергії як психосоціальне явище. Сама ЛПВ не може звільнитися від обов'язків стосовно себе, і тому зовнішні фактори й мотиви поведінки відходять на другий план, виводячи на перший – внутрішні потреби [243]. ЛПВ інтровертується, стає найбільш за все любити й залишається прив'язаною до себе, змінюючи мотивацію трудової діяльності не заради утримання, а заради праці (що набуває емоційне забарвлення), аналізуючи свою роботу по «ставленню до себе, а не до суспільної діяльності, здатність виконувати роботу, як самооцінку» [243, с.69]. Людина у ситуації «звуження поля активних соціальних контактів зі світом» [181, с. 256] мусить зробити вибір, визначити вектор і стратегію старіння, можливості особистісного розвитку. Проблема вибору призводить до збою в стабільності життєдіяльності індивиду, змінюючи благополучне існування, породжуючи множинність протиріч і непевність майбутнього [114]. Зміна соціальної ситуації пенсії [192] зумовлює різницю стратегій адаптації та співладнання й «змушує задуматися: на скільки неминуча, «фатальна» старість як психологічний вік. В плані біологічного віку «від старості ліків нема», але психологічний вік є інше і людина переходить в інший вік в зв'язку зі зміною соціальної ситуації розвитку, та якщо

вона не змінюється, тобто якщо людина не виключається з системи соціальних зв'язків, то чи вступає вона в вік «психологічної старості?» [192, с. 247]. У дослідженнях Т. Марцинковської [126] включенням захисних механізмів старіючої особистості є компенсація негативної соціальної ідентичності, приписуванням позитивних особистісних якостей та ігноруванням негативної інформації про себе через заміну попередніх механізмів регуляції поведінки на інші: притягнення уваги, відхід в вікові хвороби, отримання «поблажки», «заслужених» привілеїв. У О. Молчанової [131] «психологічний вітаукт» є фактори стабілізації, компенсації «Я-концепції» в пізньому віці, як висока реальна самооцінка, що виявляється: фіксацією на позитивних рисах свого характеру; зниженні ідеальних і досяжних цілей, їх зближенні з реальною самооцінкою; відносно високому рівні самоставлення; визнанні своєї позиції задовільною (навіть якщо вона не є такою); в орієнтації на життя дітей і онуків. З загальним зниженням рівневих характеристик самооцінки зростають чинники компенсації, сприяючи довготривалій підтримці стабільності «Я-концепції» [131].

Одним з основних напрямків у психології старості є *психологія розвитку* [117], [182], [224], де індивідуальність і варіативність старіння, наявність механізмів спротиву тотальній інволюції зумовлюють вірогідність неперервності процесу розвитку протягом життя (К. Абульханова-Славська [4]; Л. Анциферова [16]; А. Асмолов [21]; О. Бодальов [30]; М. Пряхніков [149]; В. Слободчиков [167], В. Наумова [138]; Я. Стюарт-Гамельтон [175]; Р. Baltes [209]; Е. Erikson [217]). Похилий вік є поворотним моментом відкритих нових можливостей для саморозвитку, бо вже не треба встановлювати стільки зовнішніх зв'язків й форсовано соціалізацію [224]. Людина ж поглинута внутрішньою роботою самопізнання (самореалізації), названої «індивідуацією» [224], де можна віднайти новий повновісний розвиток. У ЛПВ існує здатність [209] прийняти в своєму «Я» як «жіноче», так і «чоловіче» начало та обов'язок виробити цілісний погляд на життя, результатом якого є стійка, моральна рівновага; успішна адаптивність старіння визначається підготовленістю до задач пізнього віку.

У дослідженнях *джерел розвитку* (К. Абульханова-Славська [3]; Л. Анциферова [16]; О. Лідерс [114]; Л. Міщиха [130]; В. Наумова [138]; Е. Сміт [168]; Е. Erikson [217]) вбачається визнання старіючою людиною домінування власної ролі в активному формуванні життя підґрунтям прогресивної життєвої позиції. Для Л. Анциферової засадами розвитку особистості є ідея одночасного зниження й збагачення психічних можливостей: «інволюційні зміни

співвідносяться з новоутвореннями прогресивного характеру, налаштованими на подолання деструктивних явищ геронтогенезу, досягнення нового рівня самовтілення особистості у світі» [16, с. 89]. Наявність здібностей, навичок адекватно співставляти зовнішні умови з домаганнями, цілями, мотивами, усвідомлення й прийняття сформованої системи цінностей свого життя дозволяють особистості в похилому віці вести самостійне, активне й наповнене смыслом життя. Активна позиція *самоорганізації й творчої реалізації* взаємостосунків зі світом і собою в психології є проявом суб'єктного підходу, де суб'єкт – «творець», що має здібність до творчого перетворення обставин відповідно до ситуативних і власних творчих можливостей, цілеспрямовано, оптимально використовуючи власні *творчі особистісні ресурси* для вирішення нових невизначених життєвих задач (Б. Ананьєв [13]; Л. Анциферова [17]; А. Брушлинський [33]; А. Деркач [75]; М. Єрмолаєва [84]; В. Наумова [138]; С. Рубінштейн [157]; Є. Сайко [162]; В. Слободчиков, Є. Ісаєв [167]). Тут розвиток відбувається протягом всього життя і на кожному етапі онтогенезу суб'єктність конкретно задана системою смислів, цінностей, особливостей «Я-образу», рівнем розвитку рефлексії, контролю, характеру ініціативи, відповідальності, саморозвитку, творчого самовираження [167]. В центрі аналізу обистості знаходяться структури «Я», як відносно стабільного інтегративного утворення. Основною [138] проблемою похилого віку є розуміння й прийняття свого «Я» в усіх проявах, що втілюються завдяки вирішенню задач розвитку, соціальних взаємодій, називаючи це прийняття *«генеративністю»*. Коли попередні задачі розвитку вирішено, ЛПВ здатні просуватися до наступної задачі, якою [8] є розвиток «его-інтеграції», включаючи рефлексію і самопрояв. За позитивних результатів процесу всі «Я»-компоненти можуть бути прийняті як інтегровані, тобто его-інтеграцію завершено. Негативний результат процесу викликає настання депресії, відчай. «Я-образ» є результатом і передумовою розвитку особистісної ідентичності на усіх вікових етапах [138]. Досягнення ідентичності пов'язано з почуттям цілісності «Я», а розгорнутість, збереження ідентичності є сенсом життєвого шляху [8]. Тут взаємозумовленість й взаємодії «Я» і ідентичності є субкомпонентами в структурі і функціонуванні особистості, коли визначається значимість взаємостосунків між *ідентичністю й інтегративністю*, як конструктів, що включають особистісний аспект і смислову суголосність, тобто минулу конструкцію і теперішнє «Я» в світлі майбутнього. Інтегративність є найяскравішим з наочних психологічних результатів похилого віку, що визначає розгляд наслідків попередньої і

наступної ідентичності на більш комплексному рівні інтеграції, створеному фінальною фазою людської реальності й будучи персональною і соціальною водночас [8]. В. Столін вважає «почуття відповідальності й готовність для активності, як і переживання «Я», якість особистості, охарактеризовану як локалізація контролю» [174, с. 57], що є стимулюючою активність особистості, відображенням в самосвідомості, її зв'язків з мотивами життєдіяльності, переживанням суб'єктом його «Я» і пов'язаності з подіями власного життя, проявом характеру зв'язку, детермінуючи життєві мотиви і смисл всього людського життя, як центр, що визначає характер і зміст образу «Я» на усіх етапах життя й впливає на збереженість ідентичності. У Н. Александрової [8] конструкт локалізації контролю є важливою якістю особистості з поліфункціональною направленістю, відображує ступінь суб'єктивної включеності «Я-образу» в життя, формою адаптивності літніх до змінених умов, прийняття інших, самоприйняття, як основи особистісної цілісності, інтегративності, що визначає задоволеність життям.

Тож, здатність ЛПВ бути активним творцем свого життя визначається його *суб'єктністю*, як комплексною якістю, що детермінує не тільки особистісні властивості і якості, а й інтенційно атрибутуючі умови їх духовної цілісності, як ідентичності, яка передбачає стійкість, стабільність самосприйняття особистості та її впевненість, що інші сприймають її такою, як вона і є. Зміст особистісної ідентичності ЛПВ конкретніше характеризує її *суб'єктність*, уособлюючи її як особливу якість, що конститується в комплексній структурі (моделі), в якій вона є сутнісним продуктом і функцією розвитку, змінності, парціальності чи цілісності змісту «Я» й визначається рівнем і специфічними характеристиками (факторними вимірюваннями) особистісної ідентичності. Для людини, здатної до продуктивного особистісного самовизначення та активної адаптації є характерною особистісна суб'єктність. Активна *адаптація* є процес, направлений на збереження (на відміну від пасивної адаптації), що передбачає якісні зміни особистості та може бути засобом збереження й розвитку ЛПВ в нових умовах, де реалізація суб'єктом мети розглядається як специфічний вид адаптаційний процес, що забезпечує активну взаємодію особистості з середовищем. Сутність адаптації [8] розглядається в контексті аналізу ЛПВ як суб'єкта своєї життєдіяльності, де форма і ефективність адаптації визначається її суб'єктністю. Соціальна ситуація розвитку у старості змінює життєві стереотипи, вимагаючи адаптації до нових зовнішніх умов та люди похилого віку змушені не тільки пристосовуватися до нових ситуацій і

зовнішніх умов, а й адаптуватися до фізичних, фізіологічних, психологічних і соціальних змін в собі. Н. Александрова [8] вважає можливість процесу реалізації активності особистості завдяки особливій групі її властивостей, що являють собою сферу *саморегуляції і адаптивності* конкретно у ЛПВ. В дослідженнях [8] змісту поняття суб'єктності ЛПВ, така розглядається як процес самовизначення шляхом актуалізації смислу життя, осмислення та зміни «Я-образу» і пошуку нової ідентичності. Конкретизація актуалізованого чи «знову відкритого» [182, с. 118] сенсу життя дозволяє долати психологічний розрив між наявним станом і необхідністю чи потребою самореалізації, самовтілення, де вирішення протріччя породжує нову систему смислів різного ступеню узагальнення. Суб'єктність ЛПВ інтегрує переживання *ідентичності*, *збереженість функцій контролю*, *стійкість*, *варіативність «Я-образу»*, *самоприйняття* [8]. Особливістю «Я-образу» [8] є *критичне ставлення до себе, незадоволеність собою в спілкуванні, вимогливість до своєї активності і співчуття в межах спілкування*, де: старіння не означає однонаправленого процесу змін особистісних структур в сторону регресу. Доки людина жива, зберігається тенденція до її особистісного розвитку, де активну адаптацію в похилому віці пов'язано з рівнем розвитку суб'єктності людини; *суб'єктність* людей похилого віку являє собою інтегральне особистісне утворення, що вбирає в себе [8] основні характеристики самосвідомості: *переживання ідентичності*, *збереженість контролю*, *стійкість і варіативність «Я-образу»*, *рівень самоприйняття*, *інтернальний тип локалізації контролю*. Тут «прийняття людиною себе як активного діяча в період життя, що залишився, є детермінованим і центротворчим в багатокомпонентній структурі суб'єктності» [8, с. 34]. Саме «діяльна позиція в житті дозволяє активно адаптуватися до змінювання середовища, інших людей (дорослих дітях і онуках, втрачених друзях, родичах), до власних фізичних, фізіологічних, психологічних і соціальних змін, вбачаючи в похилому віці «інстинкт життя, котрий без пояснення дає відчувати смисл і мету існування» [8, с. 43]. Особливість суб'єктності полягає в перспективі особливого вікового розвитку до рівня гідності й мудрості старості. Н. Александрова в потенційних можливостях старості вбачає, що «особистість має можливість продовжувати розвиватися (за певних умов), бо особистість за своєю феноменологією передбачає розвиток й людина все життя формує внутрішню позицію, що стає консервативною в старості, а тенденції до руху і розвитку зберігаються» [8, с. 31]. М. Єрмолаєва [83], О. Філозоф [181] стверджують, що суб'єктність ЛПВ проявляється в тому,

що вона не просто живе, захоплена власними силами, а й докладає зусилля для вибудови свого життя й зайняття оціночної позиції до життя взагалі і до власного життя в суспільстві.

Тож, перетворення, пов'язані з життєвим простором ЛПВ, призводять до мобілізації потенціалів особистості, розвитку нових суб'єктних здібностей і детермінують формування такої власної життєвої позиції, котра передбачає розширення меж особистісного простору, переживання відкриття нових обріїв, самопізнання, саморозвиток та самовтілення [138]. Е. Еріксон [117], називаючи таку позицію «інтегративністю», до її основної задачі відносить «синтезування «Его», впорядкування і укріплення досвіду, придбання «цілісності свого «Я». Л. Анциферова вважає, що «пройдені особистістю стадії розвитку поступово складаються в ієрархічну організацію, в складі котрої найпізніші психологічні новоутворення, стратегії і тактики не відмінюють, але якісно видозмінюють – збагачують, обмежують, регулюють, підкорюють себе утворення більш ранніх стадій і рівнів через включення їх в нові системи психологічних стосунків особистості зі світом, в нові життєві позиції» [16, с. 334]. У. Стаудінгер [248], Р. Балтес [209] розглядають *життєву компетенцію*, знання фактів і стратегій прожитого життя як механізм, корегуючий і підтримуючий відносно стабільну позицію особистості, що дозволяє ЛПВ творчо використовувати можливості, сформовані життям. Г. Абрамова [2] розглядає отримання людиною «цілісності переживання власного життя». Є. Чуєва [189] говорить про «цілісну життєву концепцію», котра надається як системне інтегральне психічне утворення, включає в себе «Концепцію життєвого шляху», «Концепцію «Я» є суб'єкт життя» і «Концепцію життєвого світу». В похилому віці подальша інтеграція особистісних структур є показником конструктивності (прогресивності) розвитку особистості і зумовлює перехід на нову гілку особистісного творчого розвитку [189], коли особистість розвинена настільки, наскільки високо знаходиться її головна потреба [241].

У М. Єрмолаєвої [85] шляхом розвитку особистості є *ресоціалізація*, повернення в суспільство через вибір і втілення соціально значимої діяльності, що уможливлює підтримку і розвиток зв'язків з суспільством, через яку надається можливість ЛПВ трансляції свого унікального досвіду, де втілення соціально значимої діяльності забезпечує «недоторканість» для вікового фактора. Розвиток особистості в соціальнозначимій діяльності відбувається лише, якщо їй надано *смісл праці, а не дозвілля*, [85] тоді як центри соціального захисту надають саме форми дозвілля, відпочинку чи гурткової роботи, не підтримуючи в ній бажання трудитися,

коли накопичений під час життя професійний і особистісний потенціал об'єктивно зумовлює прагнення людини до реалізації в межах соціально орієнтованої діяльності, направленої взаємодії, набуває новий простір взаємодії як простір розвитку, де її суб'єктність реалізується в об'єктивно значимій соціальній дії у відтворенні соціальності за збереження бажання значити, бути, тоді як соціально значима діяльність вимагає засвоєння нового, де праця засвоєння нового є подолання себе й вихід до нового рівня світовідчуття.

Розвиток особистості [109] визначається реаліями, характерними для суспільства та позиції, котру вона займає в цьому суспільстві, тому суть розвитку особистості полягає в оволодінні відповідними соціальними ролями на усе вищому рівні. Так, поняття соціалізації розкривається на перехресті понять, як *адаптація, інтеграція, самореалізація, саморозвиток*. Завдяки життєвій активності, особистість як система прагне до *самозбереження* – тобто до індивідуальної мети, що досягається індивідуальними способами; до реалізації своїх здібностей, коли в кожній людині закладено здатність до творчості й в ході соціалізації відбувається створення нових зразків соціальної поведінки, нових цінностей і норм і, вбудовуючись у суспільство, особистість змінює суспільство. Тому, ставиться *питання розвитку особистості ЛПВ в процесі її самовизначення*, в зв'язку з чим виникає проблема пошуку і конкретизації шляхів претворення суб'єктності ЛПВ як сутнісної властивості, що відображає можливості саморозвитку і самовизначення в похилому віці, де в ході соціалізації відбувається активне відтворення соціального досвіду. Це передбачає процеси цілеутворення, мобілізації суб'єкта, побудови певної стратегії діяльності, постановки питання з становлення ЛПВ в якості суб'єкта власної активності, активності з перетворення своєї особистості, де відкрите питання конкретних шляхів і механізмів розвитку особистості в похилому віці.

Аналіз досліджень з становлення, самовизначення в похилому віці (Г. Абрамова [2]; М. Александрова [7]; Н. Александрова [8]; Б. Ананьєв [11]; Л. Анциферова [16]; О. Бодальов [30]; Є. Рибалко [161]; В. Слободчиков [167]; В. Чудновський [188]; М. Шахматов [192]) вказує, що означена позиція людини є потенціалом підвищення рівня свого розвитку і необхідною умовою для «вищих творчих можливостей, на вершині досягнення даного віку» [167, с. 47]. У похилому віці потребу в творчій реалізації особистісного досвіду стосунків зі світом, що надбано на попередніх етапах особистісного розвитку – дитинства, юності та зрілості, розглядають як *особистісний ресурс* (Л. Анциферова [16]; М. Єрмолаєва [82]; В. Наумова [138]) або *особистісний потенціал* [110].

Використання набутого особистісного ресурсу ускладнено переживанням наростаючої безпорадності, невизначеності і зниженням рівня рефлексивності й через вповільнення фізіологічних та психічних процесів існує нагальна потреба збереження повноцінного функціонування загального механізму психіки, виокремленого С. Максименком [133], як *опредметнення*, який являє собою форму власне ТА. Психологи [27], [149] провідною діяльністю в похилому віці виділяють соціальне і особистісне експериментування, пошуки нових видів діяльності, до яких завжди тягнулася душа. Тому в похилому віці надбання сенсу свого життя, переживання його цінності й унікальності, осмислення і усвідомлювання величезного життєвого досвіду: стосунків зі світом, самопізнання, саморегуляції, самоорганізації, неповторності, екзистенційної кінченості пройденого шляху життя, пробуджують потребу розвитку ТА як подальшій самореалізації. Інший підхід до проблеми вірогідності розвитку особистості в роботах О. Деркач і Є. Сайко [75] розглядає взаємопов'язані процеси саморозвитку і самореалізації як складові складного, об'єктивно втілюваного процесу розвитку суб'єкта. *Саморозвиток* пов'язано з об'єктивно закладеним прагненням, необхідністю самопізнати, самоусвідомити, а *самореалізація* має потребу, здатність увійти в соціальний світ визнаним шляхом самоактуалізації чи самовтілення, де самореалізований «вихід» людини в соціум і потреба надати себе в ньому в творчій дієвості є способом накопичення суб'єктного потенціалу активності, також [138] саморозвиток і самореалізація завжди взаємопов'язані: без саморозвитку самореалізація виявляється стихійною та безплідною, тоді як самореалізація мотивує саморозвиток, при чому на кожному етапі життєвого шляху, лише певний рівень саморозвитку забезпечує актуалізацію здатності самореалізації.

Дослідники (Л. Анциферова [3]; О. Бодальов [30]; Є. Весна [70]; О. Деркач, Є. Сайко [75]; В. Наумова [138]; Л. Рудкевич [161]; О. Філозоф [181]) розглядають *самоорганізацію* як перетворювальну, трансформувальну здатність, рушійну силу до формування такої системи уявлень своїх творчих можливостей соціумові, котора дозволяє досягти найвищих результатів самореалізації в якості суб'єкта свого життя й підійти до нового рівня саморозвитку, як творчого розвитку. О. Карпенко [91] на вивченні ролі *саморозвитку, самовдосконалення* у соціальному ставленні особистості виявив, що реалізація себе здійснюється на рівнях: *репродуктивному і творчому*; у В. Дружиніна [91], за високих рівнів інтелекту і креативності, творча людина добре адаптована до середовища, активна, емоційно врівноважена, незалежна,

аза креативності з невисоким інтелектом людина невротична, тривожна, неадаптована до соціального середовища; у В.Юркевич [201] серед людей, пристосованих до суспільства, творчих більше і «немає ніякого сумніву, що творчо обдаровані люди й інтелектуально обдаровані це різні типи особистості, а тому й різні типи обдарованості» [201, с. 34]. Л.Смолінчук наводить типи життєвих стратегій, що характеризують рівень ТА: пасивна типовість як стихійне наслідування соціальних стереотипів, суспільних норм; «бути, як усі», коли зусилля спрямовані на досягнення загальноприйнятих цілей, цінностей; стихійна індивідуальність як пасивний, випадковий характер, де індивідуальна своєрідність визначається зовнішніми обставинами; творча унікальність є оригінальне ставлення до власного життя, коли творча ініціатива приходить до неповторності та екстраординарності її життєвого шляху, де останній може стати творчим актом самореалізації, бо «вирішуючи творчу задачу під назвою «життя», реалізується особистість» [170, с. 27].

У дослідженнях з проблеми творчого розвитку (Л. Анциферова [8]; О. Березіна [38]; Н. Єрмак [81]; М. Єрмолаєва [82]; Г. Крайг [113]; О. Лідерс [114]; І. Малкіна-Пих [123]; В. Наумова [138]; О. Філозоф [181]; Є. Чуєва [189]) розвиток ТА може відбутися завдяки включенню ЛПВ в різноманітні види цілеспрямовано організованої тематичної творчої діяльності за загальноприйнятої гуманістичної концепції розвитку особистості, де *метою* є всебічна і гармонійно розвинена особистість, а *завданням* – створення умов для розвитку і самореалізації через побудову ідеального «Я» й рух до нього. Аналіз *проблеми творчості в похилому віці*, активізації і використання творчого потенціалу в педагогічній й геронтопсихологічній практиці [7], [138], [192] вказує, що питання творчої продуктивності особистості в похилому віці є неоднозначним. Для захопленої творчістю людини, типовою є широта інтересів, динамічність, пошуки нового, виключно суворе ставлення до себе, величезна працездатність, відсутність стереотипів і цілеспрямованість [7], де сама творча діяльність для творчої особистості є стимулом, що має величезну мотивуючу силу. Зниження з віком показників креативності, швидкості, оригінальності, гнучкості через накопичення життєвого досвіду [218] призводить до того, що людина все менше може потрапити у ситуацію, де знадобиться пошук нестандартних, оригінальних способів її розв'язання і отже, ТА *як креативність стає незатребуваною*. У співставленні ТА та віку [256] основні етапи творчого процесу: підготовчий, безпосереднього акту творчості (створення продукту) та подальшої

розробки вже створеного продукту, відповідно до чого творча особистість самореалізується різними шляхами на кожному з етапів онтогенезу. Тут *етап подальшої розробки* збігається з похилим віком людини, коли генералізація, узагальнення, зменшення продуктивності є характерними, проте з'являються нові види діяльності – навчання молоді, організаційна, суспільна та педагогічна робота. Для [161] найбільш видатних творчих особистостей ці стадії не чітко розмежовані, частіше за все одночасно спостерігаються: етапи підготовки, творчої продуктивності, подальшої розробки й чим вищий рівень ТА особистості, тим менше її самореалізація пов'язана з віком та залежить від комплексу психофізіологічних властивостей. В похилому [149] віці також вбачають нові контакти в суспільній чи в триваючій професійній діяльності, де провідною діяльністю є дозвілсьве захоплення згідно принципу *корисності* для оточуючих, як підтвердження власного існування і поваги до себе, як самооцінки. В якості провідної діяльності також розглядають структурування і передачу досвіду, плодів своєї життєвої мудрості, що робить ЛПВ *значимою* для суспільства (хоч з власної точки зору) для збереженості зв'язків і почуття соціальної приналежності до суспільства. Спектр цих соціально значимих видів діяльності може бути широким: продовження професійної діяльності, написання мемуарів, виховання онуків і учнів, викладання та інші справи до яких завжди тягулася душа, й головне тут [192] – момент творчості, котрий дозволяє підвищити якість життя, збільшити його тривалість. Саме цей вид провідної діяльності забезпечує в ЛПВ внутрішню інтегрованість, необхідні соціальні зв'язки, відволікає від нав'язливих думок про здоров'я, укріплює почуття власної гідності, дозволяє підтримувати хороші, теплі стосунки з оточуючими [192], й нема сенсу пробувати штучно чи насильно прив'язати ЛПВ до якоїсь діяльності. Перевага старості знаходить своє виявлення у тому, що форма і вид зайнятості вибираються самою людиною й уся справа в тому, щоб у старості було бажання вибирати, де форма і характер зайнятості другорядні, а прагнення до діяльності і зайнятості наповнює життя життям [192].

Прояв [209] ТА в похилому віці має спиратися на критерії *мудрості*, як володіння багатим і процедурним знанням життєвих питань, відносність цінностей життя, життєвий досвід і потребу вироблення цілісного погляду на своє життя, коли рівнодійна аніми й анімуса відкриває шлях до гармонії, передбачаючи збережений інтелект і твердий характер, як здатність взяти на себе відповідальність, що спонукає здатність до узагальнення багатостороннього, широко розгорнутого і все зростаючого досвіду й може піднести людину

на таку висоту духу і високу точку огляду, де всі буденні проблеми не досягають і слабого наближення до дальніх обріїв життя [209]. Почуття, що ти потрібний іншим людям, на думку більшості геронтологів, вважається найважливішою умовою задоволеності, а свобода, що з'явилася у пенсійний період у результаті звільнення від професійних і сімейних обов'язків, використовується для *самостійного планування* свого життя [192, с. 61] у відповідності з колишніми, теперішніми інтересами, вподобаннями і особистими устремліннями. Особистість творить, створює себе та «набуває певної форми», а перехід людини в інший соціальний простір життя чи життєва особистісна криза має збільшувати у відповідальність за себе і за все, що її оточує [16] і тому їх не можна розглядати тільки як зміну соціальної ситуації розвитку. Найбільш свідомого характеру процес розвитку особистості досягається під час самореалізації її в творчій діяльності [16], де пізнавальна діяльність людини спрямовується не лише на зовнішній світ, а на саму себе і цей процес – самопізнання.

Вчені [27], [138] вбачають проявом процесу реституціоналізації в похилому віці формування мотива діяльності з естетичною направленістю. Творчий [27] розвиток є фактором збереження життєдіяльності без якого настає швидкий занепад особистості й при правильному підході старіння може стати періодом розвитку й творчого розквіту з збереженням високої життєздатності й працездатності, що вказує на високий рівень психологічної адаптації й потреби до творчого самовираження, де вмикання захисних психологічних механізмів є спробою пристосування особистості до умов, що змінюються. Тут творчий розвиток веде до активізації адаптаційних механізмів й зниження впливу негативних чинників на процеси старіння, бо ступінь зближення ціннісних орієнтацій соціуму й ЛПВ є важливим критерієм соціальної адаптації. Творча діяльність [81] здатна реалізувати приховані можливості людини, розкрити її потенціал, а засобами художньої творчості при цілеспрямованій творчій діяльності можлива самореалізація ЛПВ, що полягає в стабілізації власного «Я», складанні позитивного життєвого сценарію на частину життя, що залишилось. Залучення ЛПВ в творчу діяльність [81], [164] складний психологічний процес подолання чисельних стереотипів, пов'язаних з уявою про старіння, як згасання творчих можливостей, непевності, страху, недостатньої компетентності й інших зовнішніх та внутрішніх перешкод, а творчу продуктивність проявляють до глибокої старості люди, що зберегли *вільнодумство, незалежність поглядів*, тобто якості, притаманні юності, зберігаючи високу *критичність* стосовно своїх праць, а в

структурі їх здібностей оптимально сполучаються здібність до творчості з *рефлексивним інтелектом*. У дослідженнях [161], [192] виявлено появу в похилому віці нових видів діяльності, як навчання молоді, організаційна, суспільна та педагогічна робота, де висока ефективність роботи підтримується в таких видах діяльності, як музичне виконання і композиція, шахмати, бізнес, що забезпечується процесами компенсації зростаючого досвіду і є механізмом підтримки своїх когнітивних функцій в різних видах розумової діяльності, пам'яті і прийнятті рішення. Самореалізація [161] ЛПВ не пов'язана з віком, залежить від комплексу психофізіологічних властивостей, що віддзеркалює наявність *креативності* в особистості. Творчі прояви можливі за таких умов успішної самореалізації, як внутрішня потреба бути зайнятим; конструктивна психологічна установка, включаючи довіру до інших; адекватне сприйняття теперішнього; оптимальне ставлення до майбутнього; відносно різнобічні інтереси, направлені на себе і інших; позитивне вирішення задач пройдених етапів життя; життєвий досвід; мудрість; психологічна незалежність; здатність і потреба соціальних контактів [16].

Тож, дослідження (Л. Анциферова [3]; О. Бодальов [30]; Є. Весна [70]; О. Деркач, Є. Сайко [75]; В. Наумова [138]; Л. Рудкевич [161]; О. Філозоф [181]) розглядають *самоорганізацію* як перетворювальну, трансформувальну здатність, рушійну силу до формування такої системи уявлень своїх творчих можливостей соціумові, що дозволяє досягти найвищих результатів самореалізації в якості суб'єкту свого життя й підійти до нового рівня саморозвитку, що по суті, являє [138] акмеологічний, а на наш погляд, геронтоакмеологічний аспект творчого розвитку і його *творчогеронтологічний напрям*. ТА людей похилого віку (надалі – ТАЛПВ) є активністю високого, суб'єктного рівня [8], а процес її прояву зумовлюється впливом внутрішніх і зовнішніх психологічних чинників, де під психологічними чинниками (надалі – ПЧ) розуміємо рушійні сили, фактори [206], що спричиняють і зумовлюють розвиток ТА в умовах похилого віку. Нами виявлено існуючі погляди на проблему можливого творчого розвитку особистості у похилому віці, як прояву ТА та визначено її сутність, особливості, де творча активність з віком не зникає, а певним чином трансформується, по-різному формовиваляючись. Активне створення творчого продукту віддзеркалює наявність креативності в особистості за потреби пошуку нових можливостей саморозвитку ЛПВ через актуалізацію накопиченого творчого досвіду і досягнень особистості на попередніх етапах

онтогенезу, що становить основу особистісного психологічного ресурсу. Виходячи з досліджень [8], [125], [138], [206], визначаємо *творчу активність людей похилого віку* як самодостатню форму активності особистості, що є складовою особистісної суб'єктності, характеризується почуттям новизни, направленістю на творчість, критичністю, вмінням перетворювати структуру об'єкту, регламентується силою, якістю потреби (мотивації), рівнем адаптації, рефлексії, збереженості особистісного життєвого і творчого психологічного ресурсів, спрямована на реалізацію цільових та смислових аспектів власного життя (життєвої й інтелектуальної активності, захопленості, працездатності, прагнення реалізації набутих знань, умінь), зумовлена саморозвитком, самореалізацією (самопрезентацією), організацією життєдіяльності (самозбереженням) на предметному, когнітивному (символічному), соціальному, духовному (внутрішньому) планах, відображуючись у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу, самореалізації, як стабілізації «Я-концепції» з побудовою позитивного життєвого сценарію на решту життя.

На основі теоретичних досліджень сутності ТА ЛПВ, її показників та критеріїв виявлено модель ТАЛПВ. Нам близька думка В. Гаврилюк [43], С. Сисоєвої [166], що модель ТА складається з мотиваційно-потребнісного ядра особистості і основних ПЧ її розвитку, відображаючи природжене і надбане у структурі особистості. Нам також близька думка дослідників А. Кушнарської [106], М. Рожкова [129], О. Цаплиної [188], що реалізація творчої ініціативи залежить від рівня і збереженості якостей, співставних з етапами творчої діяльності: почуття новизни, направленості на творчість, критичності, вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку. Перераховані численні якості особистості (діагностичні показники) мають свої зовнішні прояви (критерії), що свідчать про рівень їх розвитку [106], де почуття новизни визначається характером виникнення, рівнем стійкості пізнавальної потреби; провідними характеристиками направленості на творчість виступають мотиви творчої діяльності й вміння організувати власну діяльність, оскільки визначають можливість подальшого розвитку пізнавального інтересу з переростанням в діяльність нової організації власної життєдіяльності; критичність особистості проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду. Зовнішнім проявом здатності перетворювати структуру об'єкту є генерування ідей, як вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, класифікувати, описувати, вибудовувати нові зв'язки в об'єктах, системах, висувати гіпотези, доводити їх правомірність.

Також, нам близькі думки, що: [8] основними зовнішніми проявами (критеріями) особистісної суб'єктності ЛПІВ є переживання ідентичності, збереженість контролю, стійкість і варіативність «Я-образу», рівень самоприйняття, інтернальний тип локалізації контролю; творчо обдаровані люди й інтелектуально обдаровані – це різні типи особистості, а тому й різні типи обдарованості [201]; «життєвий шлях може стати для людини творчим актом її самореалізації, адже саме вирішуючи творчу задачу під назвою «життя», реалізується особистість» [170, с. 18].

Для цілісного охоплення показників прояву ТАлпв та повноти вирішення завдання дослідження, вважаємо доцільним включення до структури дослідження творчої активності компонентів особистісної суб'єктності з урахуванням вікових особливостей особистості ЛПІВ. Аналіз підходів до суб'єктної активності, що «визначає самовизначення, самопізнання, самосвідомість» [40, с. 65], суб'єктної активності в ЛПІВ [8] й критеріїв ТА (А. Кушнарєва [106]; М. Рожков [129]; О. Цапліна [188]) дозволяє виявити компоненти ТАлпв (рис. 1.1):

– *Когнітивний компонент*, як почуття новизни та стійкість і варіативність власного «Я», направленість на творчість, спрямований на стабілізацію та створення образу «Я-концепції»; визначається характером виникнення і ступенем стійкості пізнавальної потреби, інтелектуальними, естетичними здібностями; відображує активність людини в оволодінні, використанні запасів набутих знань, вмінь, навичок, можливостей як актуалізацію ресурсів власного розвитку, що важливо для відповідної творчої діяльності; відкритість новому досвіду, стимулююча пізнавальні потреби і нові способи їх реалізації; здатність виявляти в оточуючому світі виклик і конструктивні моделі реагування на нього, [138] як тенденція до особистісного зростання [246]; стимулює особистість до самостійної творчої праці, забезпечує вміння використовувати здобуті знання для розв'язання творчих завдань; прагнення саморозвитку; провідними характеристиками направленості на творчість є мотиви творчої діяльності й вміння організувати власну діяльність, оскільки саме ці критерії здебільшого визначають можливість подальшого розвитку пізнавального інтересу і переростання його в реальну діяльність нової організації власної життєдіяльності; здатність особистості до активного творчого сприйняття оточуваної дійсності, уміння спілкуватися з іншими людьми, налагодження позитивних контактів; прагнення творчого пізнання своєї особистості, розвитку творчого потенціалу; самооцінка індивідуальних рис, здатності самовиховання, уміння аналізувати і реально

оцінювати свої вчинки, визначати спрямованість і динаміку саморозвитку; прагнення творчої діяльності, направленості на позитивний результат.

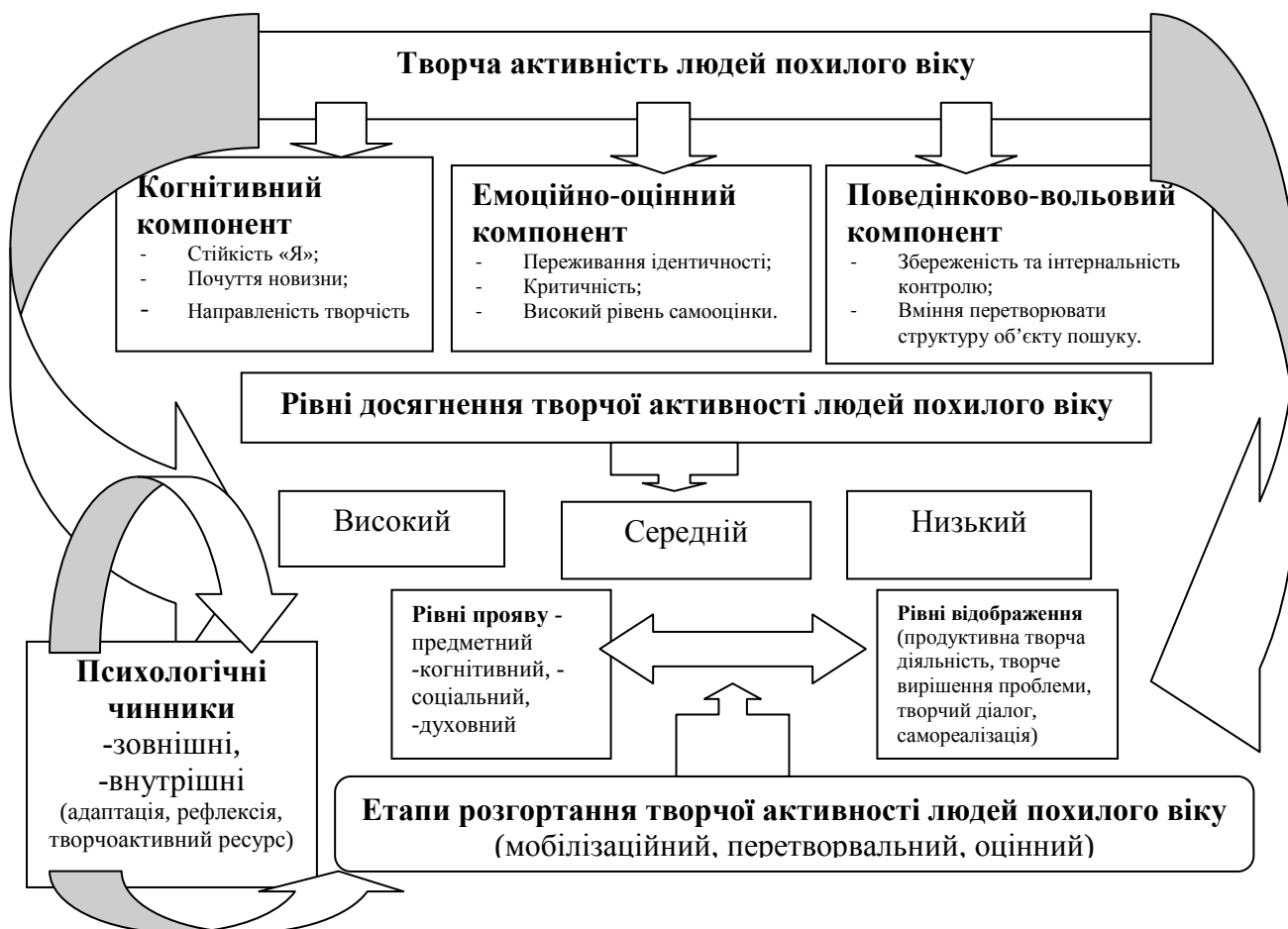

Рис. 1.1. Модель творчої активності особистості людей похилого віку.

– *Когнітивний компонент*, як почуття новизни та стійкість і варіативність власного «Я», направленість на творчість, спрямований на стабілізацію та створення образу «Я-концепції». Визначається характером виникнення, ступенем стійкості пізнавальної потреби, інтелектуальними, естетичними здібностями; відображує активність людини в оволодінні, використанні запасів набутих знань, вмінь, навичок, можливостей як актуалізацію ресурсів власного розвитку, що важливо для відповідної творчої діяльності; відкритість новому досвіду, стимулююча пізнавальні потреби і нові способи їх реалізації; здатність виявляти в оточуючому світі виклик і конструктивні моделі реагування на нього [138], як тенденція до особистісного зростання [246]. Стимулює особистість до самостійної творчої праці, забезпечує вміння використовувати здобуті знання для розв'язання творчих завдань; прагнення саморозвитку; провідними характеристиками направленості на творчість є мотиви творчої діяльності й вміння організувати власну діяльність, оскільки саме ці критерії визначають можливість подальшого

розвитку пізнавального інтересу і переростання його в реальну діяльність нової організації власної життєдіяльності; здатність особистості до активного творчого сприйняття оточуваної дійсності, вміння спілкуватися з іншими людьми, налагодження позитивних контактів; прагнення творчого пізнання своєї особистості, розвитку творчого потенціалу; самооцінка індивідуальних рис, здатності самовиховання, вміння аналізувати і реально оцінювати свої вчинки, визначати спрямованість і динаміку саморозвитку; прагнення творчої діяльності, направленості на позитивний результат.

– *Емоційно-оцінний компонент*, як переживання ідентичності, критичність та рівень самооцінки – призводить до формування позитивного глобального самоствавлення; самооцінки своїх індивідуальних рис, здатності до самовиховання; уміння аналізувати і реально оцінювати свої вчинки, визначати спрямованість і динаміку саморозвитку; прагнення творчої діяльності, направленості на позитивний результат, підвищення самооцінки, відчуття власної цінності; самоприйняття, позитивне ставлення до інших; наявність життєвих цілей, планів, направленості і усвідомлення власного життя, виявляється в прагненні підвищити самооцінку, завоювати авторитет; структурування і прийняття прожитого досвіду. Критичність проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду. Визнання, прийняття внутрішньої неоднорідності, множинних аспектів свого «Я», прийняття своїх негативних і позитивних аспектів, впевненість в собі; адекватну оцінку свого минулого; позитивне ставлення до інших з позиції розвитку емпатії, готовність співпереживати, знаходити компроміси, встановлювати емоційно-насичені взаємодії з оточуючими; здатність активного творчого сприйняття оточуваної дійсності; уміння спілкуватися з іншими, налагодження позитивних контактів.

– *Поведінково-вольовий компонент*, як уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, збереженість, інтернальність локалізації контролю, що характеризує зовнішню сторону активності, її реалізацію; відображує уяву про джерело власної активності, можливості керуватися власними цілями, установками, принципами, переконаннями; здатність протистояти впливу зовнішніх сил, прогнозувати свої дії; сформованість активно-перетворювального ставлення до власної діяльності; цілісність змісту, форм, методів творчої діяльності, її перспективність, мобільність, результативність, надійність; самодетермінація і незалежність. Зовнішнім проявом здатності перетворювати структуру об'єкту є генерування ідей, як уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, класифікувати, описувати, вибудовувати нові зв'язки в об'єктах і системах, висувати гіпотези, доводячи правомірність, продуктивність благополучного функціонування. Визначає суб'єктивне

ставлення до здоров'я в ситуації здатності отримання можливості [138] йти «наперекір тілесно-психологічним станам» [186, с. 111]. Зміна особистісних установок, прийняття норм життєдіяльності, здатність жити теперішнім, як компетентність у часі; здатність оцінювати життя цілісно, конструювати життєві плани відповідно теперішнім цінностям, реальними можливостями.

Припустимо, що своєчасна й адекватна мобілізація з наступною реалізацією життєвих і творчих ресурсів особистості дозволить актуалізувати особистісну суб'єктність, що забезпечує конструктивні творчі зміни життєдіяльності і слугує чинником її подальшої творчої реалізації, та визначає тенденції прогресивних чи адаптивних стратегій старіння з відповідною творчою переструктуризацією життєдіяльності в ТА власного життя за умови наявності певних творчих та життєвих ресурсів, як *психологічних чинників* ТАЛПВ. Проведені теоретичні дослідження можливого творчого розвитку вказують на доцільність подальшого моделювання і розгляду чинників, як активної індивідуально-специфічної форми самореалізації особистості на основі виділення особистісних творчих й життєвих ресурсів за наявності адаптації до змінених умов життя та рефлексії, внутрішніми ПЧ, які є домінуючими й пов'язані з психобіологічними закономірностями і особливостями віку, що найбільше означають стан соматичного здоров'я ЛПВ на підґрунті фізіологічної зумовленості, визначаючи особистісні особливості, навички, здібності активного творчого протистояння негативним життєвим тенденціям, способи збереження і розвитку включеності в життєву і ТА. Розглянемо детальніше такі ПЧ.

1.3. Дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності особистості людей похилого віку

Для сучасного етапу геронтопсихологічної освіти актуальний пошук чинників забезпечення нової позиції ЛПВ як суб'єкта психолого-освітнього процесу. Дослідженням чинників розвитку ТА займалися О.Березіна [27], Д.Богоявленська [29], В.Давидов [74], Н.Єрмак [81], В.Наумова [138], В.Петровський [143], Я.Пономарьов [147] у акмеологічному і геронтопсихологічному напрямках. *Чинник* це похідне від поняття «чинити», «діяти», «здійснювати певний вчинок, дію» [206], «те, що чинить, здійснює вплив, діюче», де синонімами є «фактор» (від латинського «*Facere*» є «діяти», «виробляти», «примножувати»), «драйвер» (від англійського «*Driver*» є *рушій*) як умова прямого впливу перебігу певного явища, де зовнішні (соціальні) чинники діють як стимул чи гальмо, бо «конкретні суспільно-історичні, соціально-психологічні умови, соціальне середовище, навчання, виховання зумовлюють процес прояву

ТА» [151, с. 164]. М. Марков [125], С. Сисоєва [166], В. Ямницький [206], П. Гордон [216], Е. Еріксон [217], З. Фройд [219], А. Адлер [207], К. Хорні [222], Г. Саллівен [248] вказують на залежність активності від внутрішніх та зовнішніх ПЧ, співвідношення яких породжує різні типи вияву активності й перетворення зовнішніх умов на соціально-психологічні установки, очікування [217], чинники впливу на процес творчого розвитку, як стимулятори чи інгібітори творчості, де взаємозок зовнішніх і внутрішніх ПЧ-стимуляторів є необхідною умовою розвитку ТА [293]. Процес творчого мислення є динамічним розвитком предметно-операційних, регульованих особистісно-рефлексивними змістами, де системна концепція етапів динаміки його рефлексивно-особистісної регуляції й ролі рефлексії в творчому мисленні [66], [146], [196] вбачає дослідження інтелектуальної активності як чинника ТА. Бар'єрами творчого начала [216] є страхи оцінки іншими, невизначеності задачі, стереотипи свідомості (вікові, статеві, статусні), занижена самооцінка, відсутність довіри до себе. У самоставленні особистість виявляє активність, де основні чинники, джерела і спонуки: [219] вроджені інстинкти; [222] вроджені соціальні потреби, наявні лише у людини, як почуття неспокою; соціальне почуття [207]; потреба у ніжності [230]; вроджена потреба в само актуалізації [248], де особистість має природну основу, виявлену в соціальному середовищі, як розвиток особистості; характер [166], сила волі, винахідливість, пристрасть, досвід, вміння формулювати проблеми, самостійність, критичність, толерантність, індивідуальність (системотворчий чинник ТА), інтелект, знання, стиль мислення, індивідуальні риси, мотивація, зовнішнє середовище (фактори нерегламентованої поведінки, предметно-інформаційного збагачення, зразків креативної поведінки); [216] емоційний тип (активність творчого процесу як розумова активність в ситуації постановки, рішення задачі з результатом творчого чи художнього вирішення), креативність (здатність нестандартного оригінального мислення і поведінки залежно від ступеню стимуляції творчості середовищем розвитку, з характеристиками невизначеності, проблемності, прийняття і безоцінності). ПЧ є умовою, рушійною силою, спонуканням до творчості, визначаючись навколишнім середовищем, генетичною зумовленістю [206]. Розвиток [166] ТА забезпечує накопичення системи знань, фонду розумових прийомів, операцій: мислення (аналіз, синтез, абстракція, узагальнення, конкретизація), осмисленого запам'ятовування (сміслові групування, складання тез), загальні способи навчання (вміння працювати з книгою, слухати, спостерігати), перенос засвоєних знань,

вмінь, навичок вирішення нових життєвих задач, де чинником ТА [65] є розвиток інтуїтивних механізмів, евристичного потенціалу. «Розвиток ТА це процес продуктивних змін у часі і просторі, що відображається у кількісних, якісних і структурних перетвореннях особистості, як цілісної системи і полягає в керованому розвитку її творчих здібностей та інтелекту на основі пробудження інтересу творчої діяльності, оволодіння методами творчого здобуття, використання знань, вмінь, форм індивідуального стилю творчої поведінки» [65, с. 76].

Проблема спричинення розвитку ТАлпв у сучасній психології [8], [112], [127], [130] провідною діяльністю окреслює соціальне, особистісне експериментування, пошуки нових видів діяльності, до яких завжди тягнулася душа, що робить похилий вік найсприятливішим періодом для творчого розвитку. Тут вирішальним мотивом трудової діяльності є *самооцінка* [193]. Знання і досвід, уява і адаптивність, гнучкість мислення стають економічно значущими в оцінці своїх потенційних можливостей; необхідною умовою, коли чинником саморозвитку і самореалізації [211] є високий рівень свободи, котрий досягається лише там, де припиняється робота, диктована нуждою і зовнішньою доцільністю, а метою виробництва стає сама людина. Перехід від творчості до самореалізації [138], [147], [193] передбачає чинники, як унікальність, можливість перетворювати отримані свідчення в готові інформаційні продукти, самостійності і автономності, значимість інтелектуального капіталу, що визначається як втілене в людині корисне знання, де ставлення до цього капіталу як особистої власності є потужнішим збуджуючим мотивом за будь-який інший вид власності. ПЧ ТА [24] вважають не дзеркальну, а вибірккову пам'ять, що має творчий характер; уяву, яка допомагає відтворювати низку уявлень, вражень, що містяться у пам'яті; свідомість і підсвідомість; розум, емоційність і інтуїція, які високо розвинені й домінують над глуздом. Вбачаючи зовнішні умови контекстом соціального, де відбивається творчий процес, як матеріальні, технічні, соціальні, культурні чинники впливу на ініціативу, зміст, перебіг, результати ТА, найтипівішими мотивами спонуки ЛПВ до ТА [193], [215] вважають любов та бажання принести практичну корисність близьким, змінити життя, розв'язати складне життєве рішення, принести користь сім'ї та державі, суспільству, інтерес до певних видів діяльності, до творчості, стати незалежнішим і самостійнішим, посилити вплив на оточуючих, виявити себе і свої здібності, самоактуалізацію, де бажання досягти мети спричиняє пошукову активність, спрямовану на зміну ситуації (вибір способів поведінки, координацію зусиль, саморегуляцію).

Внутрішніми [206] ПЧ ТА визначаються адаптація, рефлексія, творчість, пізнання, де зовнішні та внутрішні ПЧ ТА [206], [216], [252] сприятливі актуалізації творчого потенціалу, коли наслідування і взаємодія впливають на прояви творчої особистості, де середовищні впливи, заборони, «табу», соціальні шаблони блокують прояви притаманної кожному креативності й «вплив» нерегламентованості поведінки є відсутністю всякого впливу. Послаблення [30], [161] творчої продуктивності ЛПВ пов'язане з групою чинників, інгібіторів ТА: соціальні зміни в способі життя, що не сприяють ТА на вищому рівні; особистісні зміни: зниження рівня інтелекту, зміни структури здібностей, мотиваційні зсуви (редукція ігрової мотивації), «мотиваційний застій», переважання неспокою, тривожності над експансією, тенденція конформізму, авторитарності, консерватизму, звуження кола інтересів, редукція їх числа і зміна структури (розсупільнення); біологічні зміни організму, пов'язані з геронтогенезом (старінням).

Методи психолого-педагогічної та геронто-акмеологічної практики проявляють дослідження ТА та чинників її розвитку (О.Березіна [49]; В.Давидов [74]; Н.Єрмак [81]; Л.Міщиха [130]; В.Наумова [138]), що свідчить на користь гіпотези «функціональної надлишковості як видоспецифічної ознаки людини» [29, с. 87], пояснюючи [138] характеристики поведінки творчих людей, як схильність до прояву над ситуативної [29] та зверхнормативної [143] активностей. Провідною [8], [134], [149] діяльністю у похилому віці вбачають соціальне і особистісне експериментування, пошуки нових видів діяльності, до яких завжди тягнулася душа, де «похилий вік – це найсприятливіший період життя людини, коли творчість може стати універсальним і природним способом її буття» [74, с. 129], тому основна психологічна задача має спрямовуватись [81] на створення сприятливих умов розвитку ТА, де зміст геронтопсихологічної освіти орієнтовано не на трансляцію знань, а на розвиток досвіду самостійної творчої діяльності. Згідно концепції [74], ТА є дійсним підґрунтям і критерієм особистості, що виникає завдяки ключовій потребі людської істоти створювати нове, де розвиток особистості і виникнення основних психічних новоутворень розглядаються наслідком розгортання ТА, у контексті чого виникає потреба і можливість ставити питання про особливості розвитку креативності ЛПВ. В.Давидов [74] пов'язує закономірності розвитку ТА з системою провідної діяльності на певному віковому етапі. Вихідними теоретичними передумовами моделювання послугували ідеї Л.Виготського [42], що ТА є провідною соціальною ситуацією розвитку ЛПВ; Л.Анциферової [16], що у похилому віці «усіляка породжувана діяльність [16, с. 95] сприяє

актуалізації нових сенсів і значень предметного й соціального світу, чим усуває стан непевності похилого віку, при чому вирішення таких задач вимагає напруження психічних сил, котрі спонукають особистість використовувати «не лише актуальний, а й потенційний життєвий досвід, утворюючи зону найближчого розвитку ЛПВ»; П. Лушина [121], що ситуації можливості неможливі без ситуації неможливості, коли використання набутого особистісного ресурсу ускладнено переживанням зростаючої безпорадності, невизначеності, зниженням рівня рефлексивності [138], де через вповільнення фізіологічних і психічних процесів існує нагальна потреба організації й збереження повноцінного функціонування загального механізму психіки, виокремленого [134], як опредметнення, що являє форму власне ТА; М. Єрмолаєвої [83], В. Наумової [138] про наявність особистісних ресурсів ЛПВ, високої здатності саморегуляції психічних функцій, що «латентний особистісний ресурс є необхідною умовою трансформації і оптимізації життєдіяльності та ТА» [138, с. 63] «існуючої не як данність і необхідність, а як можливість» [83, с. 14]; В. Ямницького [206], що ПЧ ТА є адаптація та рефлексія; П. Гордона [216], що ПЧ ТА є творчий потенціал, дозволяє нам висунути припущення, що латентні особистісний життєвий та творчий ресурси, адаптація до нових умов життя, рефлексія є чинниками усвідомлення ЛПВ важливості і можливості актуалізації й реалізації унікального життєвого досвіду, як накопичених протягом життя особистісного життєвого і творчого ресурсів відкриває потребу в самореалізації, в направленій взаємодії, в трансляції власного життєвого досвіду, потребу в затребуваності як особистості, що відбулась і прояві ТА, коли взаємодія внутрішніх і зовнішніх ПЧ створює нову соціальну ситуацію, наслідком якої є прояв і розвиток ТА, як творчого активного (надалі – *творчоактивного*) *благополуччя*. Модель дослідження ТАЛПВ передбачає: вияв рівня критеріїв ТА; розгляд ПЧ ТА; дослідження ТА, як творчоактивного благополуччя; вияв прийняття нової соціальної ситуації ТА. В основі побудови структури знаходиться принцип компліментарності, що забезпечує взаємодію компонентів [106], [134]: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу та зовнішнього середовища, де взаємодія внутрішніх і зовнішніх ПЧ створює нову ситуацію розвитку ТА. Модель відображає природжене і надбане у структурі особистості, де ПЧ розвитку ТА об'єднані у три провідних комплекси рис, що згруповані навколо параметрів самоактуалізації, мотивації на успіх і саморозвитку [134].

В результаті аналізу суб'єктного підходу [3], [8], [12], [33], [159] вікових змін особистості

(М. Александрова [7]; Л. Анциферова [16]; О. Краснова [104]; О. Лідерс [114]; В. Фролькіс [183]; М. Шахматов [193]; Р. Baltes [209]; Е. Erikson [217]; К. Schaie [245]); самовизначення (Н. Александрова [8]; Л. Анциферова [16]; Д. Леонтьєв [112]; М. Пряжніков [149]; С. Рубинштейн [159]), творчого самовираження (Б. Ананьєв [12]; Л. Виготський [42]; Н. Єрмак [81]; О. Копитін [99]; М. Пурнис [152]; Є. Яковлева [203]) розроблено модель дослідження творчої активності людей похилого віку (рис. 1.2). При конструюванні моделі використано роботи Н. Александрової [8], Л. Анциферової [16], М. Єрмолаєвої [83], Н. Єрмак [91], Д. Леонтьєва [111], Л. Міщихи [130], В. Наумової [138], що диференціюють поняття особистісного потенціалу, творчого потенціалу, особистісного ресурсу. *Творчим потенціалом* [166] називають феномен взаємодії якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті, де потенціал – це величина, що характеризує потенційну енергію суб'єкта творчості і у філософському плані розглядається як синтетична якість індивіда, що характеризує міру можливостей ставити і вирішувати нові завдання у діяльності, що має суспільне значення [147], надається, сукупністю *перетворювально-предметних* (навички, уміння, здібності), *пізнавальних* (інтелектуальні здібності), *аксіологічних* (ціннісні орієнтації), *комунікативних* (морально-психологічні якості), *художніх* (естетичні здібності) можливостей, де критеріями є: межі допитливості; впевненість у собі; постійність; зорова і слухова пам'ять; прагнення до незалежності; здатність абстрагуватися, зосереджуватися; духовність [105], як важлива передумова творчої самореалізації, іманентна здатність до вільного діяння [130], вчинку, як системне психічне утворення, специфічна людська риса, що репрезентується ціннісно-сміисловою, а не понятійно-логічною свідомістю; катарсис (у загальному) як істинне самоочищення, спрямований на відокремлення особистості від середовища і необмежене підвищення над цим середовищем. *Особистісний потенціал* – це «інтегральна системна організація індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити з стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів в своїй життєдіяльності і зберігати стабільність смислових орієнтацій і ефективність діяльності на фоні тисків і змінюваних зовнішніх умов» [111, с. 8].

У нашій роботі поняття «чинник» розуміємо умовою, рушійною силою, причиною явища (В. Ямницький), де модель творчої активності складається з мотиваційно-потребнісного ядра особистості і основних психологічних чинників її розвитку. С. Ryff у [242] у дослідженнях

«сильних сторін особистості» чи психологічного ресурсу людей похилого віку використав підхід психологічного *благополуччя*, як об'єктивної озброєності узагальненими особистісними характеристиками, зумовленої рівнем особистісного зростання, наявність яких дозволяє суб'єкту функціонувати успішніше: самоприйняття, позитивні стосунки з іншими, самодетермінація, контроль над оточенням, цілеспрямованість життя, особистісне зростання. Виходячи з досліджень [116], [147], [216], визначаємо *творчоактивним потенціалом особистості людей похилого віку* взаємодію якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті, характеризуючи потенційну енергію суб'єкта творчості і міру можливостей ставити і творчо вирішувати нові завдання у сфері життєдіяльності, що має особистісне і суспільне значення, яку можна подати у вигляді сукупності перетворювально-предметних (запаси навичок, умінь, здібностей), пізнавальних (запаси знань, інтелектуальні здібності), аксіологічних (ціннісні орієнтації, збільшена з часом сила та якість потреби (мотивація)), комунікативних (морально-психологічні якості), художніх (естетичні здібності) можливостей. Під поняттям «*особистісні творчоактивні ресурси*» людей похилого віку розуміємо набуту і «життєсформовану» [138] сукупність індивідуальних творчоактивних особливостей особистості людей похилого віку, досвід творчого самопізнання, саморегуляції, що характеризується як латентний і при впливі певних чинників може бути мобілізований та актуалізований з метою розвитку творчої активності особистості.

На основі досліджень [80], [101], [110], [111], [138], [181], [242], [246] *особистісним психологічним ресурсом особистості людей похилого віку розглядаємо: життєвий досвід*, де стрижневим компонентом є *ціннісний досвід*, надбаний шляхом формування ідеалів, моральних норм, переконань, мотивів, смислів, цілей, інтересів; *латентний (незатребуваний) ресурс*, реалізація якого є чинником самодетермінованого вибору і творчого рішення; *складовими психологічних ресурсів є ресурси стійкості, операційні, мотиваційні і ресурси саморегуляції*: до психологічних *ресурсів стійкості* відносимо ціннісно-сміслові ресурси, наявність яких надає суб'єкту стійку самооцінку, почуття впевненості, внутрішнє право активності і прийняття рішення; *операційні ресурси* дають змогу реагувати на життєві ситуації за допомогою інструментальних навичок і стереотипних тактик реагування, коли ЛПВ має бути автономним джерелом власної поведінки, використовувати «прижиттєво» сформовані навички самопізнання і саморегуляції для протистояння негативним стереотипам старіння.

Рис. 1.2. Модель дослідження творчої активності людей похилого віку

На основі досліджень [101], [110], [111], [138] визначаємо нижче означені положення. Так, *часова перспектива* є чинником і складовою психологічної адаптації, коли традиційна думка про властивішу орієнтацію на минуле, і тільки за планування конкретної діяльності можливу орієнтацію на майбутнє. Також, *ресурси саморегуляції* в контексті особистісного потенціалу, як здатність самопрояву в якості особистості виступати автономним саморегульованим суб'єктом активності, що вказує цілеспрямовані зміни у зовнішньому світі, сполучають стійкість до впливу зовнішніх обставин і гнучке реагування на зміни зовнішньої й внутрішньої ситуації. Тому, у похилому віці залишається висока здатність саморегуляції психічних функцій, що дозволяє особистості адаптуватися до вікових змін; навички, досвід проживання труднощів попередніх етапів життя, спеціальних знань вікових проявів і перешкод, варіантів їх подолання й *підтримки* психічного супротиву, задоволеності життям та творче вміння використовувати нові можливості сучасної дійсності як позицію особистості, що вміщує сильні сторони старості, котру визначають як «*життєва компетенція*» чи «*знання життя*». Тут *критичність* виявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду і визначається через самоставлення, як одна з основних змінних, що спричиняють розвиток активності ЛПВ; «*контроль*» являє переконання абсолютної можливості впливу на кінцевий результат події, що дозволяє змінити теперішнє; *локалізація контролю* є інтегральною характеристикою самосвідомості, яка стимулює чи ні активність, може детермінувати життєві мотиви і смисл всього людського життя і виявляється тим центром, що визначає характер і зміст образу «Я» на всіх етапах життя, що грає важливу роль в збереженості ідентичності ЛПВ. Виявлено, що *знання життя*, як «знання фактів» для усвідомлення адекватності задач і потреб, способи їх вирішення як «знання стратегій» для сприяння персоналізації буття в світі, високого щаблю адаптивності й інтегрованості особистості; проявом конструктивного рішення особистістю в похилому віці задачі «*прийняття себе в новому статусі*» є: осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого, збереження здатності втілення особистісного вибору, організація життя відповідно до можливостей, цілям і смислам, реалізацію цінностей у взаємодії з оточуючими, відкритість новому, своєчасне, адекватне реагування на реальність, здатність емоційного насичення теперішнього. Також, *життєва компетентність* як «знання стратегій» передбачає наявність особистого досвіду, як експертної системи фактів, орієнтованої на практичну область життя, що дозволяє регулювати складні ситуації життєдіяльності й забезпечення соціальної зв'язності

суб'єкта похилого віку шляхом формування у нього сприйняття оточуючого середовища як організованого цілого, що має свою логіку розвитку та сенс, а вибір даних стратегій і їх свідомо реалізація стимулює продуктивність соціальної взаємодії з іншими що є передумовою соціального й, на нашу думку, *творчого благополуччя*. Тому існує відповідність підлягання позитивній динаміці варіативних аспектів самокерівництва, саморозуміння і прийняття інших, самоінтересу, готовності до прийняття вікових змін, інтернальності, що визначає психологічне *благополуччя* [80], де на попередньому рівні залишаються показники автономії, управління середовищем, самоприйняття, цілей в житті і позитивна динаміка показників життєстійкості, контактності, пізнавальної потреби, контролю, толерантності до невизначеності [138].

Тож, можливості збереження у похилому віці окремих характеристик особистості розглядаються як сильні і позитивні сторони особистості ЛПВ віці чи *ресурс*, що володіє певними можливостями, де «сильні сторони особистості» виконуючи превентивну, імунну і буферну роль, створюють можливість адаптації і благополучного функціонування [138]. Для теоретичної основи оптимізації «сильних сторін особистості» чи *психологічного ресурсу* особистості ЛПВ використовується підхід [138], [242] *психологічного благополуччя*, як об'єктивної озброєності узагальненими особистісними характеристиками, що зумовлена рівнем особистісного росту, де їх наявність дозволяє суб'єкту функціонувати успішніше. С. Ryff [242] розглядає характеристики, що визначають *структуру психічного благополуччя*: самоприйняття, позитивні стосунки з іншими, автономія – самодетермінація, контроль над оточенням, цілеспрямованість життя, особистісне зростання. За [138] оптимізації життєвого ресурсу відбувається нове, благополучне структурування життєдіяльності, як прояв психічного благополуччя і, як наслідок, розвиток творчої активності.

Розглядаємо ТА особистості як благополуччя особистості ЛПВ, визначене нами в терміні «*творчоактивне благополуччя*», з позиції ПЧ, як творчоактивних ресурсних можливостей особистісного творчого зростання й «психологічного подолання вікових втрат і труднощів» [187, с. 78], що дають змогу зберігати і розвивати ТА, позитивну особистісну ідентичність, активно функціонувати ЛПВ як суб'єкту *творчоактивної життєдіяльності*. У М. Маркова [125], ПЧ ТА особистості диференціюються на підсвідомі (емоційно-інтуїтивні) сфери та усвідомлювані, а за тенденцією зростання доповнюються тенденціями саморозвитку та самореалізації. На нашу думку, ця класифікація доповнюється врахуванням важливої

тенденції власного зростання особистості (саморозвитку), її самоорганізації життєдіяльності (самозбереження) і самореалізації (самопрезентації), що за результатами досліджень науковців свідчать про ключове значення в похилому віці вищезначених процесів у досягненні ТА [49], [138]. Зазначені групи чинників є базовими структурними компонентами категоріальної системи змістового моделювання дослідження ТА (рис. 1.2).

Роботи з дослідження чинників розвитку у похилому віці (О. Карабанова [88]; О. Краснова, О. Лідерс [104]; Є. Сапогова [163]; О. Філозоф [181]; Є. Чуєва [190]; К. Schaie [245]) вбачають важливість певних ПЧ в якості *особистісного ресурсу*, що забезпечують її саморозвиток, самореалізацію і самовтілення. Д. Леонтьєв [116] вважає *складовими* психологічних ресурсів: *ресурси стійкості, операційні, мотиваційні і ресурси саморегуляції*. До психологічних *ресурсів стійкості* науковець відносить ціннісно-сміслові ресурси, наявність яких надає суб'єкту стійку самооцінку, почуття впевненості, внутрішнє право активності і прийняття рішення, де цінності є структурами, в яких кристалізується узагальнений смисловий досвід соціальних груп [110]. Дослідження проблеми формування ціннісно-сміслових аспектів особистості, як чинників розвитку показує, що до часу настання похилого віку система цінностей в людини вже сформована, досить стійка й актуалізована (Ф. Василюк [58]; М. Єрмолаєва [83]; В. Наумова [138]; С. Соловйова [172]; В. Чудновський [189]) і кожна особистість до заключного етапу свого життя має унікальний життєвий досвід, як особистісний психологічний ресурс.

Вчені (Н. Александрова [8]; Ю. Дубовик [79]; М. Єрмолаєва [83]; Л. Анциферова, О. Філозоф [182]; Є. Чуєва [190]; М. Шахматов [193]; Е. Еріксон [217]; Р. Рік [236]) основними ПЧ ТА, умовою благополучного старіння поряд зі збереженням і розвитком *ідентичності*, як [217] системотворчого конструкту з суголосних уявлень про свої фізичні, психологічні і соціальні якості (співвідносних з тотожністю і цілісністю світогляду інших, думка яких суттєва і чий світогляд розділяється), вбачають *основною задачею похилого віку інтеграцію ідентичності*, створення нової форми «Я-ідентичності» – інтеграції его. Ця [8], [217] якість конституюється в комплексній структурі (моделі), де вона є сутнісним продуктом і функцією розвитку, мінливості, парціальності, цілісності змісту «Я» й визначається рівнем, специфічними характеристиками (детермінантами, факторними вимірами) особистісної ідентичності. Визначають [248] існування значимих взаємозв'язків між ідентичністю і інтегративністю, бо обидва конструкти включають особистісний аспект і смислову суголосність, як минулу конструкцію і теперішнє «Я» в світлі

майбутнього. Ідентичність розглядається нами як сума знань людини про себе, які вона усвідомлює саме як свої власні якості, «Я-концепція» застосована до себе, що є динамічним утворенням і може бути диференційованою, окресленою й розвиненою, коли останнє дає змогу усвідомлювати себе досить ясно в різних виявах, може оперувати своїми якостями, застосовувати знання й керувати емоціями, добре усвідомлюючи власні потреби та унікальність. У роботах [12], [111], [159], [174] розглядаються питання особливостей самооцінок, їх взаємозв'язком з оцінками оточуючих. У «Я – концепції» виділяють *три основних компоненти* – когнітивний, оцінний і регулятивний, де структурні компоненти, форми, види самооцінки знаходяться в неоднозначних зв'язках і стосунках; їх єдність, взаємодія, визначаючи цінність, значимість цього особистісного утворення чинником саморегуляції [3]. *Інтегративність* постає як найяскравіший (видимий) психологічний результат похилого віку, визначає розгляд результатів попередньої і наступної ідентичності на комплексному рівні інтеграції, утвореному фінальною фазою людської реальності [217] аналізується з позиції «цілісності проти відчаю», коли організована і стійка ідентичність дозволяє розглядати цінність минулого «крізь призму теперішнього моменту» [151, с. 22], підтримувати відчуття тотожності й цілісності власного життя, оточуючої дійсності і світу в цілому. Досягнене осмислення ЛПВ унікального особистісного досвіду як «як єдино можливого варіанту людського буття в обставинах, що склалися» [143, с. 98], зумовлює прийняття неповторності власного життя й неминучої кінечності. Ідентичність [216] є ядром індивідуальності, дозволяє людині вирішити протиріччя між необхідністю «бути як усі» і бажанням виділити своє справжнє «Я». Завдяки [167] індивідуальності людина стає автором власного життя, є автономним, неповторним суб'єктом свідомості й діяльності, здатним до самовизначення і самовдосконалення, де «індивідуальність – це прорив за межі самості, вихід за межі вічного, вселенського, універсального...» [167, с. 287].

Чинником ТА як складова адаптації (Г. Батищев [47]; В. Дружинін [78]; О. Карпенко [91]; Орбан-Лембрик [141]; Л. Смолінчук [176]; В. Ямницький [206]) є соціалізація, де в адаптації, як адаптивності особистості [206], [219], [230], [241] визначається динаміка і сутність, структура адаптивної активності як одного з типів життєвої активності, перебігу адаптивних процесів, [143], [175], [221] виражають властивість особистості, яка характеризує її здатність до внутрішніх і зовнішніх (поведінкових) перетворень, модифікацій, спрямованих на збереження, відновлення врівноважених взаємин особистості з соціальним середовищем за умов постійних змін.

Нові підходи до чинників розвитку особистості ЛПВ вказують на нагальність питання спадаючих ресурсних можливостей старіючої людини (Н. Александрова [8]; І. Котова [102]; К. Обуховський [140]). Ресурс [140] особистості розглядається в якості складного джерела сили людини, що підтримує забезпечення життєвої активності на певному рівні, залежно від його актуальних можливостей та з сторони співволодіючої поведінки, як індивідуально-психологічних копінг-ресурсів (В. Наумова [138]; В. Ялтонський, Н. Сирота [205]; R. Lazarus [225]). Вчені В. Анікіна [15], О. Карпов [80], А. Росохін [156]; В. Слободчиков, Є. Ісаєв [167]; Т. Яблонська [202] необхідною регулятивною складовою особистості вважають рефлексію, здатність до якої [167] вбачають основним механізмом конструювання і розвитку суб'єктності, де активна рефлексивна позиція виводить людину на щабель індивідуальності. ПЧ ТА називають *рефлексію* Л. Смолінчук [176], В. Ямницький [206]. Вчені Н. Александрова [8]; В. Наумова [138]; Є. Рассказова, Д. Леонтьєв [154] вважають *ресурсом саморегуляції*, як вибору характеру конкретних рішень людини в процесі взаємодії з об'єктивною реальністю особистісну змінну *життєстійкість* [138], [228] як систему установок чи переконань особистості про себе, світ та стосунки з ним, що надають можливість мати активність, яка перешкоджає негативним впливам.

Одним з чинників ТА є *пошукова активність* [57], [116], [187], [189] як невід'ємний прояв життєвої активності, що забезпечує адаптацію організму до динамічного зовнішнього оточення будучи гарантією виживання, найрозвиненішу в обдарованих особистостей, зовнішнє ненасильницьке обмеження якої призводить до ущемлення однієї з найзначиміших людських потреб – у дослідницькому пошуку; [189] діяльність, спрямовану на зміну неприйнятної ситуації чи свого ставлення до неї, або збереження сприятливою ситуації всупереч дії загрозливих її факторів і обставин, за відсутності певного прогнозу результатів такої активності, але за постійного обліку проміжних успіхів у процесі діяльності [189, с. 43]; [216] необхідною умовою прояву ТА; [35] є передумовою й сутнісним джерелом пізнавальної й ТА. У роботах Д. Богоявленської [29], Г. Костюка [100], Д. Леонтьєва [110], О. Матюшкіна [127], В. Моляко [132], С. Рубінштейна [158], Г. Томе [178] розглянуто структуру поняття «пізнавальна активність», характеристики рівнів, шляхи розвитку, як найважливішого з чинників успішності будь-якої діяльності, де пізнавальна діяльність – виборча спрямованість особистості на предмети і явища навколишньої дійсності, що характеризується постійним прагненням пізнання, нових, повніших, глибших знань. Основою пізнавальної активності є пізнавальні

потреби в набутті нових знань (Б. Ананьєв [13], Л. Божович [32], П. Гальперін [44], В. Давидов [74], М. Махмутов [106], О. Матюшкін [127], Ю. Шаров [192]).

Дослідники ТА І. Львова [122]; Є. Туник [179]; Л. Шрагіна [196] одним з ПЧ вважають *креативність*, що складається з критеріїв, як схильність до ризику, допитливість, складність, уява [179, с. 31], де розвиток креативності [82] в пізньому віці виступає як шлях вивільнення творчого потенціалу, але якщо середовище впливає позитивно, то для розвитку креативності необхідно підкріплення загальної обдарованості соціальним впливом і наслідуванням творчої особистості. Внутрішнім ПЧ ТА [216], [252] є взаємодія якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті. Зазначений феномен [116], [127], [147] називають *творчим потенціалом*, де потенціал – це величина, що характеризує потенційну енергію суб'єкта творчості і у філософському плані розглядається як синтетична якість індивіда, що характеризує міру можливостей ставити і вирішувати нові завдання у діяльності, що має суспільне значення [147], надається [106], [166] сукупністю *перетворювально-предметних* (навички, уміння, здібності), *пізнавальних* (інтелектуальні здібності), *аксіологічних* (ціннісні орієнтації), *комунікативних* (морально-психологічні якості), *художніх* (естетичні здібності) можливостей. Критеріями [158] діагностики творчого потенціалу й креативності є: межі допитливості; впевненість у собі; постійність; зорова і слухова пам'ять; прагнення до незалежності; здатність абстрагуватися, зосереджуватися; [105], [206] духовність, як [94] важлива передумова творчої самореалізації, іманентна здатність до вільного діяння, вчинку, як системне психічне утворення, специфічна людська риса, що репрезентується ціннісно-смісловою, а не понятійно-логічною свідомістю; катарсис (у загальному) як істинне самоочищення, спрямований на відокремлення особистості від середовища і необмежене підвищення над цим середовищем.

Чинником продовження поступального розвитку особистості ЛПВ «виступає змістовність, творчий характер способу її життя, здатність розглядати життя та його події в різних системах координат (тобто використовувати як ресурс); виявляти латентні можливості життєвих ситуацій; сприймати неочікуваність, непевність, багатозначність обставин життя як стимул для свого розвитку і т.п.» [17, с. 63] й цей стан «побудови нового образу життя» вимагає від особистості значної напруги адаптаційних можливостей, інтелектуальних зусиль, мотивації досягнення, пошуку нових смислових опор в своєму життєвому світі. Автор визнає важливість *реалізації особистісного ресурсу* як *фактора* нових перспектив і можливостей особистісного

зростання, де з включенням в нові види діяльності актуалізується потенціал суб'єкта та розширюються межі особистісного досвіду з новим збагаченням життєвого ресурсу й характер і ступінь наявних і доступних ресурсів визначає успішність реалізації важких життєвих проблем.

Вчені Л. Анциферова [17]; І. Котова [102]; Д. Леонтьєв [116] вважають, що протягом життя за достатньої кількості зовнішніх ресурсів через різні умови людина не вичерпує всіх резервних можливостей, потенціалу розвитку. В. Дружинін нагадує, що «по суті, зовнішні умови є обмежувачем можливостей людини для реалізації, де сприятливі умови лише надають поле вибору, а яка гра розгорнеться на цьому полі – справа випадку» [78, с. 5]. Д. Леонтьєв розглядає реалізацію людського потенціалу з позицій людського рівня, котрий визначається як шлях найменшого супротиву і реалізації людських можливостей, де виключно «людське» вкрай енергозатратне, «не протікає автоматично, не залежить від причинно-наслідкових зв'язків, вимагає зусиль, необхідність яких відводить багатьох від людського шляху» [116, с. 22]. Вчені [116], [138] розглядають незатребуваний ресурс, як *латентний ресурс* особистості, що його реалізація є чинником самодетермінованого вибору і творчого рішення. Роботи з дослідження чинників розвитку ЛПВ (О. Карабанова [88]; О. Краснова, О. Лидерс [104]; Є. Сапогова [163]; О. Філозоф [181]; Є. Чуєва [190]; К. Schaie [245]) вбачають важливість певних ПЧ в якості *особистісного ресурсу*, що забезпечують її саморозвиток, самореалізацію і самовтілення. Д. Леонтьєв [116], вважає *складовими* психологічних ресурсів: *ресурси стійкості, операційні, мотиваційні і ресурси саморегуляції*. До психологічних *ресурсів стійкості* науковець відносить ціннісно-сміслові ресурси, наявність яких надає суб'єкту стійку самооцінку, почуття впевненості, внутрішнє право активності і прийняття рішення, де цінності є структурами, в яких кристалізується узагальнений смисловий досвід соціальних груп [110]. Дослідження проблеми формування ціннісно-сміслових аспектів особистості, як чинників розвитку показує, що до часу настання похилого віку система цінностей в людини вже сформована, досить стійка й актуалізована (Ф. Василюк [58]; М. Єрмолаєва [83]; В. Наумова [138]; С. Соловйова [172]; В. Чудновський [189]) доводить, що кожна особистість до заключного етапу свого життя має унікальний життєвий ресурс – *життєвий досвід*, де стрижневим компонентом є *ціннісний досвід*, надбаний шляхом формування ідеалів, моральних норм, переконань, мотивів, смислів, цілей, інтересів. В. Чудновський вважає, що головним ціннісним «резервом ЛПВ є сформована в процесі життя особистість її направленість, її принципи і установки» [188, с. 200]. Пережиті [16]

різні форми особистісного існування не зникають, а резервуються в його внутрішньому світі у вигляді «ескізів» віртуальних особистостей і передбачає, що в пізні віки цей ресурсний багаж дозволяє суб'єкту віднайти себе в новій якості і продуктивно змінювати своє життя, реалізовувати нове діяльнісне життя. ЛПВ, що інтегрує життєві етапи, прагне до відкриття сенсів життя в цілому і смерті, де досвід прожитого життя ініціює віднайдення екзистенційних смислів, яке [182] допомагає розумінню відповідальності перед життям, його неповторності й цінності, а потреба осягнення сенсу є суттю духовних пошуків. В похилому [224] віці внутрішня шкала духовних цінностей підсилює усвідомлення цілісності свого особистісного буття й його зв'язку з оточуючим світом. Духовний [233] досвід сприяє розкриттю творчих здібностей і психологічному зростанню, активізує психологічний потенціал з основою розуміння необхідності протистояння несприятливим обставинам, неприємностям, нещастям (втрати, хвороби розчарування), як: свідома відмова від саморуйнівних установок і поведінки; здатність усвідомити наявність внутрішніх ресурсів і використовувати їх; розвиток співчуття, емпатії та повнішої участі в житті. Тут [233] «духовність» постулюється як аспект адаптивного особистісного функціонування, що підвищує вірогідність досягнення цілей, до того ж духовні прагнення впливають на способи «створення свого світу, переслідуючи цілі й регулюючи свою поведінку з дня на день» [233, с. 11]. Здатність [3] суб'єкта переживати цінність життя й задовольнятися нею і складає її смисл, де [189] сили, що спадають ЛПВ направляє на пошук смислу життя, розглядаючи його в геронтогенезі як ідею, що утримує в собі мету життя, як узагальнене підсумкове відношення до життя, в котрому відображено взаємозв'язок теперішнього, минулого і майбутнього. Тому наявність цілей і сенсу життя, усвідомлення призначення є потужним чинником підвищення стійкості особистості до важких подій життя, де ресурси стійкості є захистом у несприятливих умовах життя й уможливлення без особистісних змін проходити ситуації непевності.

Операційні ресурси дають змогу реагувати на життєві ситуації за допомогою інструментальних навичок і стереотипних тактик реагування [111], коли ЛПВ має бути автономним джерелом власної поведінки, використовувати «прижиттєво» [138] сформовані навички самопізнання і саморегуляції для напрацювання адекватних вимог до своєї поведінки та взаємостосунків з оточенням, що варто укріплювати стимулюванням власної самооцінки для протистояння негативним стереотипам старіння. Для [16] сприятливого старіння ЛПВ віку має

спричинити й створити оптимальні умови своєї життєдіяльності й розвитку. В. Чудновський [189] вбачає, що в похилому віці наявність величезного життєвого досвіду стосунків зі світом і вміння «прочитати» на цій основі майбутні події, наявність досвіду проживання помилок і досягнень, досвіду самопізнання і саморегуляції можуть створити основу особистісного ресурсу для наповнення новими смислами власного життя. Виявлено [140], що розвинені і надбані особистістю ЛПВ за роки життя здібності творчого подолання життєвих труднощів є обов'язковою умовою і чинником прогресивного розвитку в похилому віці. Поруч [111] з інструментальними виявлено важливим ресурсом соціальну підтримку. Мотиваційні ресурси відображують енергетичне забезпечення дій індивіда і [78] ЛПВ, яка не включена в соціальне життя, вільна від впливу соціального середовища, звільнена від процесу життя, може нарешті зайнятися «справжнім» життям, де важливо усвідомлення часу як обмеженого ресурсу, незворотності, цінності життя. Часова перспектива є важливим чинником і складовою психологічної адаптації ЛПВ, особливо коли в соціумі традиційна думка, що для ЛПВ властивіша орієнтація на минуле, і тільки за планування конкретної діяльності можлива орієнтація на майбутнє. Відмічено [68] неефективність в похилому віці довготривалої перспективи (більше півтора років), коли короткострокову перспективу розглядають як гарантію ЛПВ можливості реалізації певних планів і впевненості в завтрашньому дні. Одним [16] з ресурсів сприятливого старіння вбачають здатність особистості ставити довгострокові цілі і не уникати складних життєвих проблем, а всіляко докладати зусиль з їх усунення. Відмічено [16] важливість розширення меж теперішнього за рахунок прогнозування майбутнього, що стимулює структурування нового способу життя особистості ЛПВ, де в віртуальному майбутньому суб'єкт розглядає свої замисли, наміри, цілі, плани, припустимі події і вони є джерелом пошуково-дослідницької активності особистості для встановлення значення і реалізації цілей, різних об'єктів життєвого світу. Ці аспекти мають сильний мотиваційний потенціал, який у теперішньому збагачує активність особистості.

Ресурси саморегуляції в контексті особистісного потенціалу вбачають здатністю «проявляти себе в якості особистості виступати автономним саморегульованим суб'єктом активності, що вказує цілеспрямовані зміни у зовнішньому світі та сполучає стійкість до впливу зовнішніх обставин і гнучке реагування на зміни зовнішньої й внутрішньої ситуації» [111, с. 8]. На стадії «згасаючої суб'єктності, на фоні зниження суб'єктних проявів в різних сферах, а

особливо у втіленні фізіологічних функцій, залишається висока здатність саморегуляції психічних функцій, що дозволяє особистості ЛПВ адаптуватися до вікових змін» [169, с. 69]. Дослідники В. Наумова [138], Г. Хойфт [187], О. Філозоф [181] вказують на наявність у ЛПВ навичок, досвіду проживання труднощів попередніх етапів життя, спеціальних знань вікових проявів і перешкод, варіантів їх подолання й *підтримки* психічного супротиву, задоволеності життям та творче вміння використовувати нові можливості сучасної дійсності як позицію особистості, що вміщує сильні сторони старості, котру визначають як «*життєва компетенція*» чи «*знання життя*» [187, с. 44]. Усвідомлення, вибір і реалізація ЛПВ позиції активного діяча, суб'єкта свого життя свідчить про позитивну перманентну ідентичність, що дозволяє адекватно вирішити протиріччя життєдіяльності, зумовлене розривом між «я можу» людини і несприятливими, об'єктивними, часто негативними умовами сприйняття старості сучасним соціумом. Розглядаючи важливість можливості розвитку особистісної ідентичності стверджується, що «складові індивідуальності людини, його особистої і соціальної цінності і значимості не мають в старості якихось змін» [193, с. 33]. *Критичність* проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду і визначається через самоставлення, як одна з основних змінних [8], що спричиняють розвиток активності ЛПВ. Для особистісної змінної [8], [101], [154] – життєстійкості (серед автономних компонентів якої – включеність, контроль, прийняття ризику), де «*контроль*» являє [229] переконання абсолютної можливості впливу на кінцевий результат події, що дозволяє змінити теперішнє; *локалізація контролю* є інтегральною характеристикою самосвідомості, котра певним чином стимулює чи ні активність, може детермінувати життєві мотиви і смисл всього людського життя і виявляється тим центром, що визначає характер і зміст образу «Я» на всіх етапах життя, що грає важливу роль в збереженості ідентичності ЛПВ [8]. Дослідження *знання життя* вчені розділяють на «знання фактів» для усвідомлення адекватності задач і потреб ЛПВ способи їх вирішення як «знання стратегій» для сприяння «персоналізації буття в світі» [181, с. 76], високого щаблю адаптивності й інтегрованості особистості. Активний пошук індивідуально-прийнятних форм самовираження розглядається [138] як прогресивно-поступальний характер особистісного розвитку, ситуація зниження чи відсутності пошукової активності способів представлення себе детермінує застій в розвитку особистості, тоді як стійка життєва позиція суб'єкта спирається на багатство і якість індивідуального досвіду, в тому числі осмислення, прийняття цінності раніше набутого способу

самовираження і самовтілення себе в світі [181]. Система самовияву особистості є формуванням організації і узагальнення ціннісного способу її індивідуального життя, як «результат ставлення особистості до потреб суспільства, об'єктивної суспільної необхідності» [3, с. 17], що зумовлює досягнення й потенціали особистісного розвитку, які сукупно є життєвою позицією, де за певного «способу життєвого руху, зміни і розвитку» [3, с. 15] людини особистісна життєва позиція розвивається й змінюється у часі. Особистість як суб'єкт життя, здатна організувати її за своїм творчим замислом відповідно до своїх схильностей, прагнень, устремлінь, творчих здібностей визначати стратегію й індивідуальний творчий характер власного життя.

Головним завданням особистості в похилому віці вважається прийняття власного життя (Л. Анциферова [16]; Г. Крайг [103]; О. Краснова, О. Лідерс [114]; Е. Еріксон [217]), що вказує на переважання особливої внутрішньої діяльності старіючого як функціонального чинника осмислення поточного життя для можливості прийняття свого життя [104], [114], «яким був і є» та на цій основі прийняття в собі нового [104, с. 50]. Н. Александрова вважає основною задачею особистості ЛПВ «суголосність всіх можливостей й активностей, особливостей і обмеження особистості з вимогою й реальними умовами життєдіяльності» [8, с. 36]. Проявом конструктивного рішення особистістю в похилому віці задачі «*прийняття себе в новому статусі*» можна розглядати [138]: осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого, збереження здатності втілення особистісного вибору, організацію життя відповідно до можливостей, цілям і смислам, реалізацію цінностей у взаємодії з оточуючими, відкритість новому, своєчасне, адекватне реагування на реальність, здатність емоційного насичення теперішнього. *Життєва компетентність* ЛПВ як «знання стратегії» передбачає наявність особистого досвіду, як експертної системи фактів, орієнтованої на практичну область життя, що дозволяє регулювати складні ситуації життєдіяльності й забезпечення соціальної зв'язності суб'єкта похилого віку шляхом формування у нього сприйняття оточуючого середовища як організованого цілого, що має свою логіку розвитку та сенс [138], [242], [246], а вибір старіючою людиною даних стратегій і їх свідома реалізація стимулює продуктивність його соціальної взаємодії з іншими що є передумовою соціального й, на нашу думку, *творчого благополуччя* у похилому віці. Відмічено [138] відповідність підлягання позитивній динаміці варіативних аспектів самокерівництва, саморозуміння і прийняття інших, самоінтересу, готовності до прийняття вікових змін, інтернальності, що визначає психологічне *благополуччя* в похилому віці. Дослідження

психологічного благополуччя в похилому віці Ю. Дубовик [80] доводить, що на попередньому рівні залишаються показники автономії, управління середовищем, самоприйняття, цілей в житті – змінні, що визначають індивідуальність особистості ЛПВ. Вказано [138] на позитивну динаміку показників життєстійкості, контактності, пізнавальної потреби, контролю та толерантності до невизначеності.

Означене свідчить про можливості збереження у похилому віці окремих характеристик особистості, які можна розглядати як сильні і позитивні сторони особистості ЛПВ віці чи *ресурс*, що володіє певними можливостями. Шлях [138], [214], [248], орієнтований тільки на визволення від проблем, симптомів, що перешкоджають повноцінному функціонуванню є недостатнім й однаково важливо підсилення позитивних характеристик особистості, як можливості попередження негативних наслідків в майбутньому, де «сильні сторони особистості» здатні виконувати превентивну, імунну і буферну роль, створюючи можливість адаптації і благополучного функціонування [138]. В якості теоретичної основи оптимізації «сильних сторін особистості» чи *психологічного ресурсу* особистості ЛПВ використовують підхід [138], [242], відомий як підхід *психологічного благополуччя*, яке в розумінні вчених є об'єктивна озброєність узагальненими особистісними характеристиками, зумовлена рівнем особистісного росту, де їх наявність дозволяє суб'єкту функціонувати успішніше. С. Ryff [242] розглядає наступні характеристики, що визначають *структуру психічного благополуччя*: самоприйняття, позитивні стосунки з іншими, автономія – самодетермінація, контроль над оточенням, цілеспрямованість життя, особистісне зростання. За [138] оптимізації життєвого ресурсу відбувається нове, благополучне структурування життєдіяльності, як прояв психічного благополуччя і як наслідок, розвиток творчої активності.

Розглядаємо ТА особистості як благополуччя особистості ЛПВ, визначене нами в терміні «*творчоактивне благополуччя*», з позиції ПЧ, як творчоактивних ресурсних можливостей особистісного творчого зростання й «психологічного подолання вікових втрат і труднощів» [187, с. 78], що дають змогу зберігати і розвивати ТА, позитивну особистісну ідентичність, активно функціонувати ЛПВ як суб'єкту *творчоактивної життєдіяльності*. У М. Маркова [125] ПЧ ТА особистості диференційовано на підсвідомі (емоційно-інтуїтивні) сфери та усвідомлювані, а за тенденцією зростання доповнюються тенденціями саморозвитку та самореалізації. На нашу думку, ця класифікація доповнюється врахуванням важливої тенденції власного зростання особистості (саморозвитку), її самоорганізації життєдіяльності (самозбереження) і самореалізації (самопрезентації), що за результатами досліджень свідчать про ключове значення в похилому віці

вищезначених процесів у досягненні ТА [49], [96], [138], [194]. Зазначені групи чинників є базовими структурними компонентами категоріальної системи змістового моделювання внутрішніх й зовнішніх ПЧ ТА. Нам близька думка В. Гаврилук [43], С. Сисоєвої [166], що *модель творчої активності* складається з мотиваційно-потребнісного ядра особистості і основних ПЧ її розвитку, відображаючи природжене і надбане у структурі особистості, де структурними компонентами ТАлпв нами визначено: *когнітивний компонент*, як почуття новизни та стійкість і варіативність власного «Я», направленість на творчість, спрямований на стабілізацію та створення образу «Я-концепції»; *емоційно-оцінний компонент*, як переживання ідентичності, критичність та рівень самооцінки; *поведінково-вольовий компонент*, як вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, збереженість та інтернальність типу локалізації контролю. Ми припустили, що сукупність даних компонентів може спричинити благополучне творче активне функціонування і є критерієм ефективного благополучного [138] вирішення невизначених протиріч в творчій організації життєдіяльності особистості ЛПВ як *творчоактивного благополуччя*. Можемо припустити, що досягнення ТА як творчої діяльності, яке веде до появи творчого результату, спричиненої внутрішніми і зовнішніми ПЧ, розгортається протягом етапів творчої діяльності, що відповідають певному рівню досягнення ТА. Для визначення *етапів та рівнів* ТАлпв ми припустили, що досягнення прояву ТА як творчої діяльності, яке веде до появи творчого результату спричиненої внутрішніми і зовнішніми ПЧ, розгортається протягом етапів творчої діяльності, що відповідають певному рівню ТА ЛПВ. Дослідження етапів реалізації ТА розглядали як: творче рішення проблем [147], [210], [214], [218]; цілісний процес перекриття і накладення етапів [196], [201], [206]; (створення замислу; бачення; занурення в реальність; прийняття заходів; налаштування, навчання, оцінка, корекція; створення імпульсу [218]; завершення; життя з витвором); [192] синтетична модель творчого процесу (підготовка (спостереження, аналіз); уява (генерація, збирання); розробка (посилення, розвиток); дія (втілення, життя з творінням)); (підготовка; інкубація; інсайт; оцінка; розробка) [214]; (прояснення; трансформація; втілення) [214]; (підготовка, інкубація, просвітлення (інтуїтивне проникнення в суть задачі, перевірка рішення моделі концептуальних меж аналізу ТА) [256]; (виникнення замислу, направлено на рішення задачі; розробка замислу; втілення замислу в діяльності; аналіз і оцінка результатів, коли творче рішення проблем розглядається як інсайт і інкубація) [147]; як контекст інтелектуальної діяльності (на початковому етапі постановки проблеми активна свідомість [146], на етапі рішення активне безсвідоме, а відбором, перевіркою правильності

рішення на третьому етапі знов займається свідоме і якщо мислення від початку логічне, то творчий продукт може бути лише в якості побічного). У процесуальному аспекті [132] визначають особливості перетворення суб'єктом предмета творчості, об'єктивної дійсності і на перед виступають етапи, стадії, фази, результати перетворення, де закладено перехід від свідомого пошуку до інтуїтивного рішення і його еволюцію в логічно завершене [125] (свідома робота (підготовка), особливий стан передпосилу інтуїтивного проблиску нової ідеї; безсвідома робота, дозрівання, інкубація ідеї (робота підсвідомості)); перехід безсвідомого в свідомість, етап натхнення. В результаті безсвідомої роботи в сферу свідомості поступає ідея рішення первинно в вигляді гіпотези, принципу чи замислу; свідомо робота, розвиток ідеї, заключне оформлення ідеї). Саме рішення є можливим, якщо ключ до нього знаходиться в несвідомому досвіді, де окрім прямого, усвідомленого продукту дії, що відповідає свідомо поставленій меті є побічний, неусвідомлений продукт, а усвідомлення факту вирішення виникає неочікувано, бо виявляється задоволеною потреба, досягнувши у цей час найбільшої напруги, тому рішення переживається як незрозуміло звідки взяте, самодовільне, як осяяння, інсайт з бажання, знання, уміння. В особистісному аспекті етапи [215] творчості, як замисел, план, виконання попоповнення у теорії «трюхакту», що складається з *бажання, знання і уміння* і в першому акті винахід задумується, в другому – доводиться, в третьому здійснюється (геніальність проявляється в першому акті, талант в другому, сумління в третьому). Згідно етапів динаміки рефлексивно-особистісної регуляції і ролі рефлексії в творчому мисленні [66], [146], [196] вбачають дослідження інтелектуальної активності як чинника ТА, виділення етапів прогнозування в процесі вирішення задач і виділення латентних ПЧ, що впливають на рішення задач. У рефлексивному способі дослідження етапів творчості [146] в якості довільного вихідного смислового контексту є життєвий світ особистості як сукупність феноменологічних світів в яких відбувається вільне самовтілення і її творчий діалог зі світом, що досягається введенням в конфігурацію контекстів феноменологічних світів, побудовою топологічного конструкту – пентабазису, що об'єднує предметний і символічний, внутрішній і соціальний світи, а також культуру, як центр їх інтеграції.

У розвитку [206] ТА кожному рівню ТА відповідає певний рівень її прояву: адаптивному і рефлексивному – потенційний рівень досягнення, творчому – актуальний, рівню пізнання відповідає межовий рівень ТА. В. Гаврилук [65], С. Сисоєва [166], О. Цапліна [188] виділяють у ТА високий, середній та низький рівні, де в основу кожного рівня покладено ідею відповідності

висунутим критеріям і одні з рівневих характеристик вказують на сформованість певної якості творчої особистості, другі – на часткову сформованість, треті – на несформованість. Дослідження рівнів ТА у В. Алфімова [47], О. Матюшкіна [127] вбачають можливим послідовно підвищувати рівень пізнавальної активності від нижчого до вищого рівня ТА, де з рівнів активності особистості виділяють: копіюючий, репродуктивний, пошуковий (евристичний) і творчий. У дослідженні [186] рівнів прояву ТА визначено, що рівні досягнення суб'єктності, як ТА залежать від позиції в учбово-діяльнісному процесі та психологічної підтримки пізнавальної діяльності і можуть бути означені, як низький, середній та високий, де *низький* рівень творчих здібностей являє собою слабку мотивацію до творчої діяльності. ТА проявляється залежно від ситуації чи випадкових обставин, спостерігається пасивність у різних видах творчої діяльності, в мисленні домінує аналогія, старі установки і догми, самостійні міркування з поставленої творчої проблеми відсутні; *середній* рівень ТА характеризується усвідомленою ТА з проявою самостійних творчих дій, викликаних зовнішніми стимулами, властиві дисципліна, відповідальність за результати творчої діяльності, хоча ініціатива і творче мислення має певну шаблонність, включення в творчу діяльність викликане потребою у визнанні, прагненням схвалення; *високий* рівень ТА характеризується яскраво вираженим творчим спрямуванням діяльності особистості, стійкі пізнавальні інтереси, велике бажання включатись у різноманітну творчу діяльність, максимальна самостійність у різних видах творчості, цілеспрямованість у творчих пошуках, наполегливість під час виконання творчих завдань, дисциплінованість, відповідальність, знання, досвід, вміння, навички творчої поведінки застосовуються свідомо і конструктивно, їм властивий інтерес до пошукової та дослідницької роботи, здатність висувати гіпотези, оригінальні ідеї, притаманний інтерес до життя, гнучкість мислення, відкритість до нового досвіду та прагнення саморозвитку.

Ми схиляємося до принципу застосування триетапної моделі розвитку творчої активності, притримуючись результатів досліджень [106], де етапи розвитку ТА, як початковий (мобілізуєчий); кульмінаційний (перетворюєчий); та заключний (оцінний), що відповідають загальним критеріям ТА на відповідних рівнях її прояву. На наш погляд, у похилому віці розгортання ТА [8], [193], може протікати у три етапи: мобілізуєчий, оцінний та перетворюєчий, що в основі має домінуючу потребу ЛПІВ в усвідомленні сенсу власного творення, передуючу власне його процесу, так як ЛПІВ вже не готова виконувати завдання заради

самого завдання, а має чітко знати нащо їй це потрібно [209]. Нам близька думка (А. Кушнарєва [106]; М. Рожков та ін. [129]; В. Наумова [138]; О. Цапліна [188]), що реалізація творчої ініціативи залежить від рівня розвитку та збереженості якостей, співвідносних з основними етапами ТА: на початковому етапі прояву ТА важливим є почуття новизни; на кульмінаційному етапі головними є питання направленості на творчість, уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, а на завершальному етапі ТА важливим є прояв критичності [84]. Тут динаміка прояву ТА відповідає етапам творчого процесу, як мобілізація і входження у творчий процес, вирішення протиріч і оцінка розробки творчого продукту та розробка продукту і прийняття нової творчої ситуації й її оцінка. Тож, на основі проведених досліджень нами виявлено нижчеозначене. Латентні особистісний життєвий і творчий ресурси, адаптація до нових умов життя, рефлексія є чинниками усвідомлення важливості і можливості актуалізації й реалізації унікального життєвого творчого досвіду як накопичених протягом життя особистісного життєвого і творчого ресурсів відкривають потребу в самореалізації, в направленій взаємодії, в трансляції власного життєвого досвіду, в запотребовуваності як особистості, що відбулась, і прояві творчої активності. Взаємодія внутрішніх й зовнішніх чинників створює нову соціальну ситуацію, наслідком якої є прояв і розвиток творчої активності як творчоактивного благополуччя. Модель дослідження ТА відображає природжене і набуте у структурі особистості, де психологічні чинники розвитку творчої активності згруповані навколо параметрів самоактуалізації, мотивації спрямованості на успіх й саморозвитку та заснована на розумінні творчого самодетермінованого витоку особистісної суб'єктності шляхом опосередкованого усвідомлення й прийняття себе на даному віковому етапі як активного діяча творчої організації життя, здатного бути (в умовах творчого середовища, як зовнішнього психологічного чинника) автономним саморегульованим суб'єктом творчої активності. В основі побудови моделі знаходиться принцип компліментарності, що забезпечує взаємодію компонентів: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу і можливостей зовнішнього психологічного середовища, де взаємодія внутрішніх і зовнішніх ПЧ створює нову соціальну ситуацію розвитку ТА. «Особистісні творчоактивні ресурси» є набути і «життєвосформована» сукупність індивідуальних особливостей особистості у похилому віці, досвід творчого самопізнання та саморегуляції, який характеризується як латентний й за впливу певних чинників може бути мобілізований та актуалізований з метою розвитку творчої активності як творчоактивного

благополуччя. Особистісним потенціалом є здатність особистості виходити з стійких внутрішніх критеріїв, орієнтирів в життєдіяльності, зберігати стабільність смислових орієнтацій, ефективність діяльності на фоні утисків і змінюваних зовнішніх умов. Складовими творчого потенціалу є допитливість, впевненість у собі, постійність, зорова і слухова пам'ять, прагнення до незалежності, здатність абстрагуватися і зосереджуватися. У похилому віці збільшено мотивацію особистості до власного творчого розвитку. Творчоактивний потенціал особистості ЛПВ є взаємодія якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті, що характеризує потенційну енергію суб'єкта творчості й міру можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері життєдіяльності, що має особистісне і суспільне значення, яку можна надати у вигляді сукупності перетворювально-предметних (запаси навичок, умінь), пізнавальних (запаси знань, інтелектуальні здібності), аксіологічних (ціннісні орієнтації, збільшена з часом сила і якість потреби (мотивація)), комунікативних (морально-психологічні якості), художніх (естетичні здібності) можливостей. Проявом конструктивного рішення особистістю в похилому віці задачі «прийняття себе в новому статусі» є: осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого; збереження здатності втілення особистісного вибору, організація життя відповідно до можливостей, цілей і смислів; реалізація цінностей у взаємодії з оточуючими; відкритість новому, своєчасне, адекватне реагування на реальність, здатність емоційного насичення теперішнього; сприйняття оточуючого середовища як організованого цілого, що має свою логіку розвитку та сенс. Вибір і свідома реалізація даних стратегій стимулює продуктивність соціальної і творчої взаємодії з іншими, що є передумовою активного творчого благополуччя як творчоактивного благополуччя.

Отже, виявлено сутність ПЧ розвитку ТАЛПВ, що забезпечують ефективність творчої діяльності в межах розгортання реалізації спадаючого психологічного ресурсу ЛПВ, як раціонального використання вже набутих знань, вмінь, навичок з метою їх творчого прояву та розроблено загальну модель дослідження ПЧ ТАЛПВ, а також визначено зміст, структуру та критерії ТАЛПВ. В похилому віці розглянені чинники та аспекти динаміки творчого прояву особистості ЛПВ, до яких можна віднести реконструкцію життєвих смислів; знаходження оптимальних можливостей реалізації «життєвих задач віку» [104], [165]; досягнення високого щаблю особистісної адаптивності і рефлексії [206], прагнення самодетермінації і самовдосконалення [138]; розкриття індивідуальності і стимулювання особистісної, соціальної і ТА – сприяють досягненню «найвищих результатів

самореалізації в якості суб'єкта своєї життєдіяльності» [181, с. 257]. Перераховані чинники ще не призводять до творчої діяльності, що можлива, коли між внутрішніми і зовнішніми ПЧ є позитивний взаємозалежний зв'язок, бо середовище впливу вирішує задачі, актуальні для самої ЛПВ, зумовлені віковими особливостями. Особистісні особливості, здатність, навички протистояння життєвим негараздам, способи збереження, розвитку включення в життєву активність, психобіологічні закономірності, особливості ЛПВ, які визначають стан соматичного здоров'я, особливості розгортання ТА. Наявність особистісних життєвих ресурсів, як високої здатності до саморегуляції психічних функцій та збереженості творчих ресурсів дозволяє припустити, що латентні особистісний життєвий та творчий ресурси, як ПЧ ТА, є необхідною умовою трансформації й розвитку життєвої й ТА «не як, данність і необхідність, а як можливість» [82, с. 14].

Модель дає змогу провести експериментальне дослідження ПЧ ТАЛПВ.

Висновки до розділу 1

1. На особистісному рівні активність проявляється в діяльності і відображує провідні світоглядні, ціннісні, життєві установки особистості, де прагнення особистості до ефективного перевтілення оточуючої дійсності ініціює творчу активність як психологічну основу творчої діяльності. Визначаємо творчу активність як самодостатню форму активності особистості, спрямовану на реалізацію цільових та смислових аспектів власного життя, що проявляється на предметному, символічному, соціальному й духовному рівнях, відображуючись у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу і самореалізації, як кінцевої мети адаптаційних процесів. Для дослідження творчої активності основним вбачаємо суб'єктний підхід *творчогеронтологічного* напрямку акмеологічного аспекту розвитку людини. Наслідком зростання життєвої активності, посилення позитивних характеристик, усвідомлення нових сенсожиттєвих, сенсотворчих, творчоактивних орієнтацій є самоприйняття, позитивне ставлення до інших, самодетермінація, відкритість новому досвіду, що дозволяє суб'єкту зберігати й розвивати позитивну ідентичність, яка сприяє адекватному, творчому вирішенню протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності особистості людей похилого віку. Досягнення творчої активності людиною похилого віку спричиняється досить високою життєвою компетенцією що співставляється з високим ступенем адаптованості, що за наявності рефлексії проявляється в

функціонуванні людини на рівні особистості як суб'єкта життєвого творчого шляху, суб'єкта життєдіяльності і сформованості суб'єктності. Творчий розвиток включає етапи виникнення творчої ситуації та мобілізації особистісного творчоактивного ресурсу, рішення творчої задачі та життєвих протиріч, завершення процесу та прийняття нової ситуації, кожний з них потребує прояву певних якостей особистості. На ініціюючому етапі творчої активності визначається щаблем розвиненості почуття новизни, направленістю на творчість, стійкістю і варіативністю «Я», на кульмінаційному – переживанням ідентичності, рівнем самооцінки, критичністю і завершальний етап залежить від здатності перевтілювати структуру, збереженості і інтернальності контролю. Щабель розвитку даних якостей визначає успішність творчої активності, як складових діагностичних показників творчої активності.

2. Творча активність людей похилого віку є самодостатня форма активності, як складової суб'єктності, характеризується почуттям новизни, направленістю на творчість, критичністю, вмінням перетворювати структуру об'єкту, регламентується силою, якістю потреби (мотивації) та збереженістю психологічного творчоактивного ресурсу, спрямована на реалізацію цільових й смислових аспектів власного життя (власної життєвої активності, захопленості, працездатності, прагнення реалізації набутих знань, вмінь, інтелектуальної активності), зумовлена саморозвитком, самореалізацією (самопрезентацією), організацією життєдіяльності (самозбереженням), проявляється на предметному, когнітивному (символічному), соціальному й духовному (внутрішньому) рівнях, відображуючись у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу і самореалізації, як стабілізації «Я-концепції» та побудови позитивного життєвого сценарію на подальше життя.

3. Структура творчої активності включає когнітивний, емоційно-оцінний, поведінково-вольовий компоненти, що мають зовнішні прояви (показники й критерії), які дозволяють вбачати рівень їх розвитку, де почуття новизни визначається характером виникнення, щаблем стійкості пізнавальної потреби; характеристиками направленості на творчість є мотиви творчої діяльності й вміння організувати власну діяльність, визначаючи можливість подальшого розвитку пізнавального інтересу, що переростає в реальну діяльність нової організації власної життєдіяльності; критичність проявляється смисловою оцінкою існуючого й набутого досвіду; зовнішнім проявом здатності перетворювати структуру об'єкту є генерування ідей, вміння вибудовувати нові зв'язки об'єктів, систем, висувати і доводити правомірність гіпотез.

4. Психологічними чинниками творчої активності виявлено збереженість творчоактивного ресурсу, адаптацію, рефлексію. Реалізація творчої ініціативи залежить від почуття новизни, направленості на творчість, здатності перевтілювати структуру об'єкту, критичності, спричинення якої відповідає етапам прояву, як мобілізація і входження у творчий процес, вирішення протиріч, оцінка та розробка продукту, прийняття нової творчої ситуації й її оцінка. «Особистісні творчоактивні ресурси» є набути і сформовані сукупність індивідуальних особливостей, досвід самопізнання і саморегуляції, що характеризується як латентний і може бути мобілізований та актуалізований з метою прояву і розвитку творчої активності особистості; сукупність особистісного і творчого потенціалу є «творчоактивним потенціалом особистості».

Зміст матеріалу даного розділу викладено в наступних публікаціях у фахових наукових виданнях:

1. Гончарова Л. А. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 25. Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 89-107.

2. Гончарова Л. А. Модель творческой активности личности людей пожилого возраста / Л. А. Гончарова // Хабаршы. «Психология» сериясы. – Алматы: Издательство Ұлакат Каз НПУ им. Абая, – 2014. – №4 (41). – С. 154-162.

3. Гончарова Л. А. Психологічні особливості дослідження творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія – Івано-Франківськ: вид-во «ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», – 2015. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 118-126.

4. Гончарова Л. А. Концептуальна модель творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць Чернігівського національного педагогічного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: вид-во ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, – 2014. – Вип. 121. – Том 1. – С. 81-85.

5. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Молодь і ринок. – Дрогобич: Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету. – 2014. – №9 (116) – С. 150-154.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

У даному розділі розглянуто організацію та проведення дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку, детально описано дослідницькі методики а також рівневу модель прояву творчої активності людей похилого віку. Проаналізовано особливості прояву творчої активності людей похилого віку, здійснено кластерний аналіз показників прояву творчої активності людей похилого віку та кореляційний аналіз складових творчої активності людей похилого віку та її психологічних чинників. Виявлено типи прояву творчої активності людей похилого віку та механізми її внутрішніх психологічних чинників.

2.1. Організація та проведення дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку

Для досягнення мети емпіричного дослідження, як вивчення особливостей ТА, спричинені рівнем досягнення адаптації, рефлексії, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу вирішувалися задачі: розробка дизайну емпіричного дослідження обливостей прояву ТА респондентів та на основі вияву вихідного рівня ТАлпв вцілому по вибірці (N = 420) виділення тенденції вищих (надалі ПГ) показників та тенденції нижчих показників (низький рівень) (надалі – СГ) тенденцій, з полярними показниками рівня ТА, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу, адаптації та рефлексії; аналіз і змістовна інтерпретація результатів емпіричного дослідження, що дозволяють виявити індивідуально-психологічні особливості прояву ТА, зумовлені показниками ПЧ ТАлпв; аналіз і змістовна інтерпретація результатів емпіричного дослідження, що дозволяють виявити індивідуально-психологічні особливості в тенденціях, зумовлені різними рівнями ТА, рефлексії, адаптації та творчоактивних психологічних ресурсів. Ми припустили, що в похилому віці рівень адаптації, рефлексії, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу визначає рівень ТА як творчоактивного благополуччя та нової соціальної ситуації ТА. Для реалізації поставленої мети, сформульованих задач, вирішення конкретних емпіричних задач розроблено комплекс дослідницьких методик (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Комплекс методик емпіричного дослідження

Вимірювані показники	Методи дослідження
Блок 1. Критерії творчої активності людей похилого віку	
Почуття новизни, направленість на творчість, критичність, самооцінка, вміння перетворювати структуру об'єкту. «Діагностики рівня творчої активності» М. Рожкова [129] (шкали «Почуття новизни», «Направленість на творчість», «Самооцінка», «Критичність», «Вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку»).	
Блок 2 Психологічні чинники творчої активності як творчоактивного благополуччя	
Рефлексія	Методика «Визначення рівня рефлексії» О. Карпова, В. Пономарьова (О. Карпов [89]);
Локалізація контролю.	Методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда [148] (шкала «Загальної інтернальності»);
Творчоактивний психологічний ресурс:	Тест «САТ» [198] (шкали «Креативність», «Пізнавальна потреба»);
Креативність	Тест на «Діагностику творчого потенціалу і креативності» Є. Рогова [148];
Пізнавальна потреба	Методика «Вимірювання художньо-естетичної потреби» В. Аванесова [164];
Творчий потенціал	Методика «Визначення рівня толерантності до невизначеності» С. Баднер, адаптація Г. Солдатової [172];
Художньо-естетична потреба	Методика «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амирхан, адаптація О. Ялпонського, І. Сирота [116];
Толерантність до невизначеності	Методика «Визначення індивідуальної міри рефлексивності» О. Карпова, В. Пономарьова (О. Карпов) [89].
Копінг-стратегії	
Рефлексивність	
Блок 3. Компоненти творчої активності як творчоактивного благополуччя	
«Почуття новизни, направленість на творчість та стійкість власного Я» (когнітивний, спрямований на стабілізацію та створення образу «Я-концепції»; ступінь пізнавальної потреби, інтелектуальні, естетичні здібності, мотиви діяльності, діяльність нової організації власної творчої життєдіяльності; «Переживання ідентичності, критичність, самооцінка» (емоційно-оцінний), що виявляється в прагненні підвищити свою самооцінку, авторитет; структуризування і прийняття прожитого досвіду, критичність проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду, що призводить до позитивного глобального самоставлення;	Тест «САТ» [198] (шкала «Пізнавальна потреба»). Методика «Діагностики рівня творчої активності» М. Рожкова [129] (шкали «Почуття новизни» та «Направленість на творчість»), Методика «Дослідження самоставлення» (МИС) С. Пантелеева [142] (шкала «Самокерівництво»);
«Вміння перетворювати структуру об'єкту та інтернальний тип локалізації контролю» (поведінково-вольовий), що характеризує зовнішню сторону активності та її реалізацію, генерування ідей, вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, класифікувати, описувати, вибудовувати нові зв'язки, гіпотези, доводити їх правомірність.	«Самоактуалізаційний тест (САТ)» Е. Шострома, адаптація Ю. Альошиної [198] (шкала «Ціннісні орієнтації», «Опора на себе», «Компетентність у часі» «Самоприйняття»); опитувальник «Емпатія» А. Меграбяна [198]; методика «Діагностики рівня творчої активності» М. Рожкова [129] (шкали «Критичність», «Самооцінка»);
	Тест «Діагностики рівня творчої активності» М. Рожкова [129] (шкала «Вміння перетворювати структуру об'єкту»); Методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда [148] (шкали «Загальної інтернальності» та «Інтернальність по ставленню до здоров'я»).
Блок 4. Нова соціальна ситуація розвитку творчої активності	
Прийняття себе в новій соціальній ситуації.	Тест «САТ» [198] (шкали «Самоповага», «Гнучкість поведінки»).
Соціальна і творча активність (захопленість творчістю, імпресивність, експресивність).	Тест «Творчих захоплень» О. Копитін [18].

Діагностуючи ідентичність «треба мати на увазі певні атрибуції, предикативні пердумови адекватності і реальності самосприйняття ЛПВ» [8, с. 148]. В цьому сенсі реальні чи уявні зміни можуть мати свою пояснювальну функцію адаптації чи дезадаптації, зміни чи стабільності, цілісності особистості на даному етапі життя. Одночасно з тим вони мають і свої особистісні нюанси і прояви по відношенню всієї особистісної системи літньої та іншої людини». Дослідження проводилось на базі фабрики «Філконт» м. Києва, Аграрного науково-дослідного підприємства Академії аграрних наук України, Академічних драматичних театрів міст Ужгород, Дрогобич та Черкаси з 420 людьми похилого віку, з них 145 чоловіків і 275 жінок віком від 59 років до 75 років, що проживають в містах Київ, Черкаси, Дрогобич, Ужгород, з якими було проведено бесіди, анкетування, інтерв'ю.

Детальнішу соціально-демографічну характеристику надано в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Соціально-демографічні характеристики респондентів групи, % (N = 420)

Чинники	Характеристики	Група (N=420)	Кількість (%)
Вік (років)	59-63	175	42,0
	64-69	185	43,0
	70-75	60	15,0
Стать	Чоловіки	145	34,5
	Жінки	275	65,5
Рівень освіти	Середня	100	26,0
	Середня спеціальна	120	30,0
	Вища	200	44,0
Сімейний стан	Одружені	102	24,3
	Розлучені	38	9,1
	Неодружені	64	15,2
	Вдівці та вдови	216	51,4
Соціальний статус	Продовження діяльності	105	25,0
	Праця на новому місці	105	25,0
	Не працюють	210	50,0
Вид діяльності	Домогосподарі	20	5,0
	Ремісники, підприємці	40	10,0
	Робітники	30	16,0
	Лікарі, вчителі, службовці	50	20,0
	Культурні діячі та люди творчих професій	80	25,0
	Науковці, інженери	50	10,0
	Військовослужбовці	20	5,0
	Керівники та високопосадовці	20	4,0

На наступному етапі детально обґрунтовано зміст і доцільність використання діагностичних методик, розглянуто рівневу модель ТАЛПВ (Додаток Д, «Стимульний матеріал дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку»).

Методика дослідження рівня рефлексії (рефлексивності) (О. Карпов [89]). Автори

методики розглядають рефлексивність як психічну властивість, рефлексію як процес і рефлексування як стан, також, методикою враховано два типи рефлексії, котрі означено як «інтра – й інтерпсихічна» рефлексія. Перша співвідноситься з рефлексивністю як здатність до сприйняття змісту власної психіки і його аналізу, друга – зі здатністю до розуміння психіки інших людей. Тому, загальна властивість рефлексивності включає обидва вказаних типи, а рівень розвитку цієї властивості є похідною від них одночасно.

Методика складається з 27 питань, з них 15 є прямими, інші 12 запитань – оберненими твердженнями. Діапазон шкали: бали до 99, 100, 101–107, 108–113, 114–122, 123–130, 131–139, 140–147, 148–156, 157–171, 172 і вище, де стени, відповідно: 0–10. При обробці отримані результати сумуються й переводяться в стени.

Результати методики рівні чи більші за 7 стенів, свідчать про високорозвинену рефлексивність. Результати в діапазоні від 4 до 7 стенів визначаються як індикатори середнього рівня рефлексивності. Показники менше 4-х свідчать про низький рівень рефлексивності.

В даному дослідженні методика використовується з метою вивчення рівня рефлексії як чинника розвитку ТА (суб'єктності) [8], [82], [206] і рефлексивності, як компонента творчоактивного психологічного ресурсу – ресурсу саморегуляції [111]. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 7).

Тест на діагностику творчого потенціалу і креативності Є. Рогова [148], шкали: рівень творчого потенціалу (креативності). Діагностика творчого потенціалу, креативності дігностують межі допитливості респондента, впевненість в собі, постійність, зорову і слухову пам'ять, прагнення до незалежності, здатність абстрагуватися і зосереджуватися. Ці показники, на думку автора методики, і є складовою творчого потенціалу і у нашій роботі, як критерію творчоактивного психологічного ресурсу особистості ЛПВ, що виступає ПЧ ТА. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 6).

Методика діагностики рівня творчої активності особистості М. Рожкова, Ю. Тюнникова, Б. Алишева, Л. Волович [129]. Дана методика призначена для проведення порівняльного аналізу змін в розвитку ТА, де основним методом дослідження є тестування. Інтерпритація результатів проводиться у відповідності з ключом оцінки і обробки даних дослідження. Заміри здійснюються по чотирьом критеріям: почуття новизни; критичність; здатність перетворювати структуру об'єкту;

направленість на творчість. Передбачено контрольне опитування, що передбачає порівняння оцінки відповідей і самооцінки якостей, здійснюваної досліджуваним.

Оцінювання критерія здійснюється за середньою оцінкою, отриманою досліджуваним по кожному критерію. Важливо співставити отримані результати з самооцінкою, котра є в наступному розділі опитувальника. Самооцінка за критерієм «почуття новизни» визначається за середнім балом відповідей на питання 41 – 44; за критерієм «критичність» – на питання 45 – 48; за критерієм «здатність перетворювати структуру об'єкту» – на питання 49 – 52; за критерієм «направленість на творчість» – на питання 53 – 56.

Наприклад, за критерієм «почуття новизни» середній бал склав 1,45, а самооцінка – 0,9. Корегуємо оцінку, обраховуючи середній результат між оцінкою і самооцінкою. У нашому дослідженні критерії «почуття новизни» та «направленість на творчість» є складовими когнітивного компоненту творчоактивного благополуччя, критерії «критичність» та «самооцінка» є складовими емоційно-оцінного компоненту, «вміння перетворювати структуру об'єкту» належить до діяльнісно-вольового компоненту творчоактивного благополуччя людей похилого віку.

Оцінювання критерію здійснюється за середньою оцінкою, одержуваною людьми за кожним критерієм. При цьому важливо співставити отримані результати з самооцінкою, яка виявляється в останньому розділі опитувальника. Можна виділити три рівня творчої активності і окремих її аспектів: низький – від 0 до 1; середній – від 1 до 1,5; високий – від 1,5 до 2 балів (середні значення за критеріями: 0,2 – 0,3 бали). Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 4).

Методика дослідження самоставлення (МИС) С.Пантелеєва [142]. Методика призначена для вияву структури самоставлення особистості, а також вираженості окремих компонентів самоставлення: закритості, самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності і самозвинувачення. В основу розуміння самоставлення покладено концепцію самосвідомості В. Століна [174], де самоставлення розуміється в контексті уяви особистості про смисл «Я» як узагальнене почуття на адресу власного «Я». Автор виділив виміри самоставлення: симпатія, повага, близькість.

С. Пантелеєв [142] вказує, що самоставлення – це особливий вимір емоційно-ціннісного ставлення до себе, де ставлення до свого «Я» вказує регулюючий вплив на практично всі

аспекти поведінки людини. Самоставлення як одна з форм саморозуміння (рефлексії), визначає життєві задачі, рішення котрих дозволяє трансформувати потенційне в реальне.

В даному дослідженні методика (шкала «самокерівництво») використана як компонент благополучного творчоактивного функціонування (почуття новизни та стабільність «Я») та є критерієм когнітивного компоненту творчоактивного благополуччя.

Результат показників шкали відображує уяву особистості про основне джерело власної активності, результатів і досягнень й підкреслює домінування або власного «Я», чи зовнішніх обставин. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 2).

Тест «Дослідження рівня суб'єктивного контролю» (УСК) Дж. Роттера [239] (адаптація С. Бажин, С. Голинкіна, А. Еткінд) [198]. В основі методики лежить концепція локуса контролю J. Rotter [239].

Методика дозволяє оцінити рівень екстернальності – інтернальності як багатовимірної характеристики, компоненти котрої прив'язано до різних типів соціальних ситуацій: області досягнень; області невдач; в сімейних відношеннях; в області виробничих відносин, в області міжособистісних відносин, стосовно здоров'я й хвороби.

В данному дослідженні використано дві шкали.

Показники шкали «загальна інтернальність» використовувались з метою вивчення локалізації контролю як ступеню суб'єктивної включеності «Я-образу» в життєдіяльність індивіда, що визначає *активність, особистісну відповідальність і форму адаптації* суб'єкту до змінюваних умов життя. Друга шкала – «інтернальність по ставленню здоров'я і хвороби» дозволяє оцінювати готовність суб'єкту приймати відповідальність за своє здоров'я, що сприяє формуванню «суб'єктивної оцінки здоров'я» як компонента діяльнісно-вольового критерію благополучного творчоактивного функціонування.

Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 3).

Самоактуалізаційний тест (САТ) Є. Шострома, адаптація Ю. Альошина та ін. [198]. В основі методики знаходиться опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома, що вимірює самоактуалізацію як багатовимірну величину. В результаті адаптації було створено оригінальний психодіагностичний інструмент «Самоактуалізаційний тест» (САТ) [198]. Методика САТ призначена для вимірювання самоактуалізації по двом базовим і дванадцяти додатковим шкалам.

В даному дослідженні використовувався ряд шкал, що входять в *компоненти благополучного творчоактивного функціонування* (шкали: ціннісні орієнтації, самоприйняття, самокерівництво, опора на себе, креативність і пізнавальні потреби) і *конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку* творчої активності (шкали: самоповага, гнучкість поведінки). Саме таке світовідчуття суб'єктом свідчить про високий рівень самоактуалізації особистості [138]. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 5).

Шкала «*компетентність у часі*» вимірює, якою мірою людина здатна жити теперішнім, що притаманне самоактуалізуючійся особистості, в тому числі відчувати нерозривність минулого, теперішнього й майбутнього, цінність свого «Я», прийняття себе як цінності. В даній роботі показник використовується як показник емоційно-оцінного компоненту творчоактивного благополуччя, що характеризує переживання людиною похилого віку ідентичності.

Шкала «*самоприйняття*» вимірює ступінь прийняття людиною себе таким, як є, поза залежності від своїх переваг і недоліків. Цей показник є складовою емоційно-оцінного компоненту творчоактивного благополуччя людей похилого віку.

Шкала «*підтримки чи опори на себе*» вимірює ступінь незалежності цінностей і поведінки суб'єкта від впливу ззовні. Цей параметр описує направленість особистості на себе і направленість на других, тобто визначає, чи керується в житті людина своїми власними цілями, переконаннями, установками і принципами чи він підлягає впливу зовнішніх сил, конформний. Цей показник є складовою діяльнісно-вольового критерію творчоактивного благополуччя ЛПВ.

Шкала «*креативності*» характеризує вираженість творчої направленості особистості, що самоактуалізується. Цей показник є складовою творчоактивного психологічного ресурсу, як одного з психологічних чинників творчої активності людей похилого віку.

Шкала «*пізнавальних потреб*» визначає ступінь вираженості у суб'єкту стремління до надбання знань про оточуючий світ. Цей показник є складовою творчоактивного психологічного ресурсу, як одного з ПЧ ТАЛПВ і як показник складової емоційно-оцінного критерію творчоактивного благополуччя ЛПВ.

Шкала «*самоповаги*» діагностує здатність суб'єкта цінувати свої переваги, позитивні властивості свого характеру, поважати себе за них. Цей показник є складовою прийняття нової соціальної ситуації розвитку ТА як творчоактивного благополуччя ЛПВ.

Шкала «гнучкості поведінки» діагностує ступінь гнучкості суб'єкту в реалізації своїх цінностей в поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатність швидко і адекватно реагувати на змінювану ситуацію, гнучкість поведінки в різних ситуаціях, гнучкість застосування стандартних оцінок, принципів. Цей показник є складовою прийняття нової соціальної ситуації розвитку ТА, як творчоактивного благополуччя ЛПВ.

Методика «Вимірювання художньо-естетичної потреби» розробки В. Аванесова [164]. В методиці пропонується ряд тверджень. Якщо дане твердження співпадає з думкою досліджуваного, ставиться позитивна відповідь. Позитивні та негативні відповіді по певним твердженням свідчать про художньо-естетичні потреби. Кожна відповідь оцінюється в 1 бал. Сила потреби визначається сумою набраних балів за відповіді «так» і «ні» по вказаним твердженням. Застосовується в дослідженні для визначення естетичних потреб, як складової творчоактивного психологічного ресурсу, що є одним з ПЧ творчоактивного благополуччя ЛПВ. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 5).

Методика «Визначення толерантності до невизначеності» С. Баднер [212], адаптація Г. Солдатової [171]. Шкала толерантності/ інтолерантності до невизначеності С. Баднера [212] являє собою особистісний опитувальник, в якому використано шкалу сумарних оцінок Лайкерта, всього 16 пунктів. На пострадянському просторі методику адаптовано Г. Солдатовою [171] і включає 4 шкали – «новизна», «складність», «нерозрішимість», «загальний показник толерантності».

Підрахунок суми балів за субшкалами дозволяє виявити основне джерело інтолерантності до невизначеності. В даному дослідженні толерантність до невизначеності розглядається як змінна творчоактивного психологічного ресурсу.

Методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амирхана, адаптація В. Ялтонського, Н. Сирота [116]. Методику розроблено для діагностики домінуючих копінг-стратегій особистості. На основі факторного аналізу різноманітних копінг-відповідей на стрес розроблено «Індикатор копінг-стратегій». Виділено групи копінг-стратегій: розрішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникнення. Перші стратегії розглядаються як адаптивні способи ефективного розрішення проблем, що мають на увазі особистісні ресурси, або підтримку оточуючих. Поведінкова стратегія полягає в прагненні уникати контакту з оточуючою дійсністю, тим виявляючи бажання уникнути від відповідальності і вирішення

проблеми.

В дослідженні копінг-стратегії розглядаються як інструментальний показник адаптації, що виступає ПЧ ТА, як творчоактивного благополуччя ЛПВ [154].

Методика «Діагностика рівня емпатії» А. Меграбяна, Н. Епштейна [148, с. 101–103]. Опитувальник для оцінки емпатії було запропоновано А. Меграбяном і Н. Епштейном.

Емпатія (від грецьк. *Empatheia* – «співпереживання») [151] розуміється як досягнення емоційних станів іншої людини в формі співпереживання як феномен соціально-психологічного походження, виникаючий за взаємодії людини з людиною, твариною, при сприйнятті твору мистецтва. Як індивідуально-психологічна властивість, емпатія характеризує здатність людини до співпереживання і співчуття.

В роботі вираженість емпатії оцінюється складовою «позитивного відношення до інших, як складової творчої активності» і включено в емоційно-оцінний компонент творчої активності, як творчоактивного благополуччя.

Опитувальник «Творчих захоплень» О. Копитіна [18]. Формалізований бланк для письмового самозвіту респондентів про змінювані у них творчі захоплення, опитувальник складається з 9 питань, з них номери 2, 5, 6 оцінюються за 5 бальною шкалою (середні значення за шкалою 8–10 балів); 1, 4, 7 сформульовано у вигляді тверджень (так, ні), і інші питання передбачають якісну інтерпритацію тверджень – «переваг» творчих захоплень (середні значення за шкалою 3,8–3,9 одиниць).

За критерієм використовуваних творів мистецтва сучасна арт-терапія підрозділяє творчу діяльність на два види – імпресивну і експресивну. При першому направленні використовують готові витвори мистецтва професійних творців. Терапевтичним моментом є найвищий рівень творів і рівень емоційного переживання, закодований в них. Важливий фактор використання цього напрямку – зняття тривоги, напруги у респондентів у зв'язку з непевністю (невмінням) щось робити самому, не будучи спеціально навченим. Експресивна складова ТА передбачає самостійну творчість людини [138], [152]. Цей показник є складовою прийняття нової соціальної ситуації розвитку ТА як творчоактивного благополуччя ЛПВ.

Анкета «Суб'єктивне сприйняття свого життя» А. Чусової [190] (модифікована). За допомогою методу анкетування вивчалися показники суб'єктивної задоволеності життям, де критерієм є значимі чинники творчої життєдіяльності ЛПВ, виокремлені в результаті

теоретичного дослідження. Показники задоволеності станом власного здоров'я, прийняття віку, рівень активності, відчуття щастя, творчого активного благополуччя свідчать про прийняття свого нового статусу. За обробки анкети відповіді респондентів переводились в бали (за трибальною шкалою), де результати було зведено в загальну таблицю, оброблено з застосуванням контент-аналізу. Цей показник є складовою прийняття нової соціальної ситуації творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку. Стимульний матеріал у додатку Д, (методика 1).

В межах моделі дослідження творчої активності людей похилого віку визначаємо якісні характеристики показників і критеріїв творчої активності на високому, середньому і низькому рівнях, у результаті чого отримуємо *рівневу модель прояву даної якості*.

Для респондентів, яким притаманні *високі* значення показників шкал дослідження творчої активності характерне прагнення до незалежності, активності, досягненню бажаного, подолання труднощів на шляху реалізації власних цілей; їм властиво усвідомлювати і приймати свої не тільки позитивні, а й негативні сторони, тобто творчо осмислювати й активно проходити своє життя. Таких ЛПВ з *високим рівнем* ТА відрізняє стійкий пізнавальний інтерес, що виникає поза залежністю від зовнішніх обставин та вимог. Як правило, у них є ідея і бажання втілити її. Мотив і мета діяльності співпадають, що приводить до отриманню творчого життєвого освітнього продукту, а не формального результату. Організація творчої діяльності характеризується високим рівнем самостійності на всіх етапах. Соціальні мотиви діяльності є сенсотворчими. ЛПВ цього рівня схильні до експериментування, моделювання різних варіантів розвитку діяльності і її можливих результатів. Рівень самооцінки високий. Їм притаманна стійкість власного «Я», висока критичність до своїх творінь. Узагальнений спосіб дій розповсюджується на інші ситуації, що дозволяє людям похилого віку організувати свою діяльність, урахуванням набутих знань, умінь, навичок, на рівні технології, котра постійно відточується на практиці. Їм притаманна висока інтернальність контролю, опора на себе, самокерівництво, суб'єктне відношення до власного здоров'я. Такі ЛПВ байдужі до завдань репродуктивного характеру, мають незалежність суджень, не схильні покладатися навіть на авторитетні думки. Рівень їх життєдіяльності можна означити як рівень активного творчого благополуччя. ЛПВ *високого рівня* прову творчоактивного благополуччя здатні самостійно оцінювати результати своєї праці на основі визначених їми ж об'єктивних критеріїв, знаходить

причини власних помилок. Труднощі не є перешкодами у їх діяльності. Виникла проблемна ситуація тільки стимулює її. Як правило, люди похилого віку цього рівня є хорошими генераторами ідей, їх життєдіяльність відрізняє високий ступінь новаторства, *почуття новизни, визначаючись характером виникнення і ступенем стійкості пізнавальної потреби, має творчий рівень* (прагнення знайти новий спосіб досягнення мети), за якого спостерігається вияв високих волевих якостей, наполегливість, широкі і стійкі пізнавальні інтереси. Активність відтворення характеризується прагненням особистості зрозуміти, запам'ятати, відтворити інтерпретації, що пов'язуються з бажанням досягнути сенс занять, встановити зв'язки між явищами й процесами, опанувати способи застосування знань в змінених умовах, *яка* стимулює активність особистості, де відчуття пізнавальної потреби є основним стимулом спонуки особистості людей похилого віку високого рівня прояву ТА до активної діяльності, спрямованої на її задоволення [187]. Їм притаманний високий рівень компетентності [8], високий рівень критичності та інтернальний тип локалізації контролю, як здатність приймати відповідальність на себе за події та власні дії та високий рівень творчого потенціалу, що включає пам'ять, набуті вміння та знання, які за постійних тренувань [27], [187] можуть збільшуватися з віком.

У ЛПІВ з *середнім рівнем прояву творчої активності* за шкалами діагностики рівня прояву ТА, пізнавальний інтерес виникає ситуативно, художньо-естетичні потреби проявляються час-від часу. Власне «Я» таких людей як правило нестійке, критичність проявляється вибірково, емпатія також має нестійкі прояви. Людина активна за умови співпраці з психологом, залежна від його допомоги і підтримки, потребує зовнішньої мотивації. Самооцінка діяльності відбувається в основному за готовим набором об'єктивних показників. Для людей похилого віку середнього рівня творчої активності поряд з змістовною оцінкою важлива і емоційна. При невідповідності оцінки їх очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності. Люди похилого віку схильні покладатися на думки авторитетних людей без попередньої критичної оцінки. При рішенні проблемної задачі такі ЛПІВ використовують тривіальний підхід.

Низький рівень реалізації творчої активності людей похилого віку характеризується відсутністю пізнавального інтересу; люди активні лише на початкових етапах діяльності при здійсненні алгоритмічних дій, визначаємих психологом; через шаблонність мислення здатність до генерації ідей не проявляється; повністю залежні від оціночних суджень інших; відсутність

здатності до самостійного цілепокладання, а також прогностичних вмінь не дозволяє людині похилого віку оцінити результати своїх досягнень; людям притаманна екстернальність контролю, низька самооцінка та низький рівень рефлексивності. Власне «Я» таких людей не стійке, критичність та емпатія знаходяться на низькому рівні, можуть спостерігатися прояви спустошеності, нереалізованості, безперспективності як ознаки дезадаптованості; діяльність не буває результативною, життєдіяльність є рутинною, емоційно безбарвною та збідненою смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, таким чином, в цілому, прийняття себе менш позитивно і залежно від оцінки й дій інших.

2.2. Аналіз взаємозв'язку психологічних чинників творчої активності особистості людей похилого віку з індивідуально-психологічними особливостями її прояву

Окреслені рівні та критерії творчої активності, її зовнішні прояви дозволяють вбачати певний рівень творчих якостей. Першим етапом експериментальної роботи було дослідження рівня ТАЛПВ за допомогою комплексу методик блоку 1 (табл. 2.1) (табл. 2.2).

Таблиця 2.3

Рівень творчої активності людей похилого віку, % (N = 420)

Досліджувані	Стать	Рівні прояву творчої активності			Середнє значення	Відхилення $\sigma =$
		Високий	Середній	Низький		
Почуття новизни	Чоловіки	12,5	48,3	40,3	33,7	124,3
	Жінки	8,4	45,2	47,3	33,6	107,1
Критичність	Чоловіки	23,3	55,6	22,9	33,9	96,7
	Жінки	27,2	50,8	23,6	33,9	74,2
Вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку	Чоловіки	24,1	48,6	28,1	33,6	121,8
	Жінки	10,0	51,0	29,6	30,2	103,8
Направленість на творчість	Чоловіки	10,8	59,8	31,6	34,1	101,6
	Жінки	20,4	45,4	35,3	33,7	134,3
Самооцінка	Чоловіки	27,7	40,3	30,6	32,9	84,7
	Жінки	18,9	44,3	37,3	33,5	62,3
Творча активність	Чоловіки	14,2	69,1	23,4	35,6	96,4
	Жінки	14,1	52,3	34,3	33,6	82,1

Так, використання методики «Визначення рівня творчої активності» М. Рожкова та ін. [107] показало середній рівень прояву критеріїв ТАлпв з *тенденцією до низького* і складає 59,2 % досліджуваних, 14,4 % – високий рівень, 27,4 % – низький рівень. Результати (табл. 2.3) свідчать про приблизно однакові, середні з тенденцією до низьких показники рівнів прояву компонентів творчої активності (діапазон за шкалою 0–2, середні значення за шкалами 0,2–0,3) (Додаток Д, «Стимульний матеріал»), як почуття новизни, направленість на творчість, уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, критичність серед обох статей ЛПІВ за всіма зазначеними показниками. Основна частина досліджуваних мала середній з наближенням до низького рівень досягнення творчої активності, що склало 35,6 % і 33,6 % серед чоловіків і жінок, відповідно.

Нами було проведено аналіз ТАлпв шляхом ранжування показників групи, що характеризуються значимо розрізняючимися значеннями рівня прояву складових компонентів творчої активності за статевіковими, освітніми, професійними та соціально-сімейними характеристиками (табл. 2.2). Порівняльний аналіз результатів діагностики рівня компонентів ТАлпв в ході експерименту дозволяє встановити якісні відмінності прояву даного явища серед чоловіків та жінок людей похилого віку по всьому об'єму вибірки (рис. 2.1).

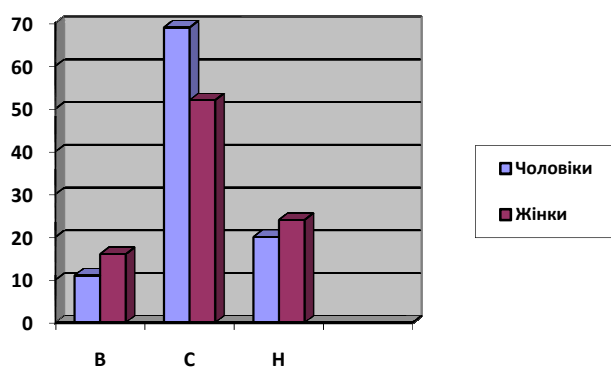

Рис. 2.1. Гендерний аспект рівнів прояву критеріїв творчої активності

(Примітки: В-високий бал, С-середній бал, Н-низький бал).

На нашу думку, ці дані відображують стан соціального середовища, в якому знаходиться людина похилого віку, для якого характерно переважання несприйняття суспільством дієвого підходу до активного розвитку особистості людей похилого віку, недостатня питома вага самостійної творчої діяльності людей похилого віку, низький зв'язок соціально-психологічного навчання і консультування старіючих з життєвими ситуаціями.

Тож, загалом, визначено середній з тенденцією до низького рівень прояву ТАлпв за визначеними критеріями: 27 % – низький рівень, 59 % – середній, 14,0 % – високий. Визначено *соціально-демографічні* (стать, вік та регіон проживання) та *професійно-організаційні* (рівень освіти, сімейність, вид діяльності) чинники ТАлпв. Констатовано, що чоловіки-ЛПВ показали дещо вищий рівень прояву ТА, ніж жінки-ЛПВ ($p < 0,01$), особливо за показником почуття новизни когнітивного компоненту. Так, високий рівень прояву когнітивного компоненту ТА виявлено у 12,5 % чоловіків проти 8,4 % жінок, середній – у 45,2 % жінок проти 48,3 % чоловіків, низький рівень показників критеріїв когнітивного компонента, для показника почуття новизни ТА встановлено у 40,3 % ЛПВ-чоловіків і 47,3 % жінок а також направленості на творчість ($p < 0,05$). Натомість, для показника «направленість на творчість» когнітивного компонента ТА високий рівень притаманний 10,0 % чоловіків і 20,4 % жінок, середній рівень прояву притаманний 59,8 % чоловіків і 45,4 % жінок, низький рівень – 31,6 % чоловіків і 35,2 % жінок. Ці результати підтвердились й при аналізі складових прояву емоційно-оцінного компоненту досліджуваних і, зокрема, рівня самооцінки, низький рівень якої спостерігається у 30,6 % чоловіків і у 37,3 % жінок, натомість, високий рівень проявів самооцінки виявлено у 28,7 % чоловіків і у 18,9 % жінок, хоча середній рівень самооцінки притаманний 40,3 % чоловіків і 44,3 % жінок ($p < 0,05$), що зумовлено віковими особливостями ЛПВ. Рівень освіти впливає на творчу активність наступним чином – люди з вищою освітою мають тенденцію до середньо-високого рівня, а люди з середньою чи середньо-спеціальною освітою мають тенденцію середньо-низького рівня творчої активності (рис. 2.2).

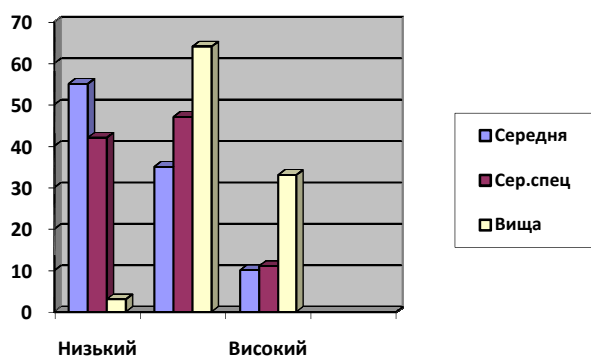

Рис. 2.2. Характер залежності рівня творчої активності від рівня освіти.

Крім того, на рівні тенденції виявлено відмінності у рівнях творчої активності залежно від виду освіти: високий рівень її прояву визначено у 30,1 % людей похилого віку з середньо-спеціальною освітою і лише у 14,0 % людей похилого віку, що мають вищу освіту. На рівні тенденції також констатовано відмінності у рівнях творчої активності залежно від регіону проживання людей похилого віку: високий рівень її розвитку констатовано у 26,8 % ЛПВ, які проживають у центрі і у 38,4 % ЛПВ, що проживають в інших частинах країни. Щодо вікових особливостей слід відзначити, що в цілому не виявлено статистично значущих відмінностей у рівнях прояву критеріїв творчої активності людей похилого віку залежно від віку. За віковими показниками вищий рівень творчої активності виявлено у 64–69 років (табл. 2.2), що можна визначити як *сензитивний період* ТАЛПВ (рис. 2.3). Водночас, встановлено статистично значущі відмінності у розвитку емоційно-оцінного компоненту ТАЛПВ: з віком рівень його розвитку змінюється нелінійно ($p < 0,05$). Так, низький рівень прояву показника критичності емоційно-оцінного компоненту виявлено у 22,0 % ЛПВ до 65 років, у 32,1 % – 66–69 років, у 46,4 % – віком 70–75 років. Натомість, високий рівень прояву показника «критичність» емоційно-оцінного компоненту творчої активності встановлено в 5,7 % людей похилого віку 59–65 років, у той час, як у старших людей похилого віку він фактично відсутній. Встановлено, що приблизно шоста частина ЛПВ мають високий рівень прояву показника «направленість на творчість» когнітивного компоненту ТА (15,2 %), половина ЛПВ – середній рівень (52,1 %) і третина ЛПВ – низький рівень (33,1 %). Отже, лише певна кількість досліджуваних має прояви ТА власної життєдіяльності, як то направленості на творчість, почуття новизни, критичності та самооцінки; усвідомлює закономірності власного активного творчого розвитку, розвитку суспільства та свого місця в ньому.

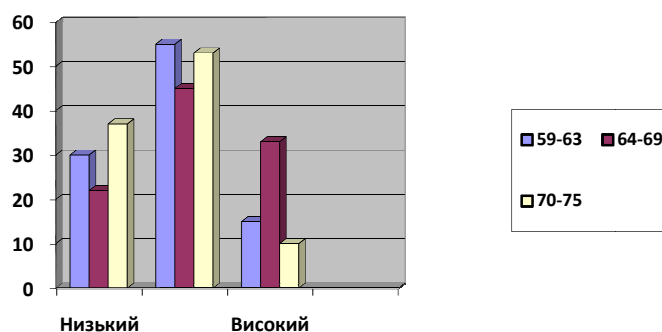

Рис. 2.3. Характер залежності рівня творчої активності від віку.

Подібні результати встановлено й щодо рівнів прояву творчої активності залежно від виду діяльності людей похилого віку. Так, високий рівень прояву ТА констатовано в 12,5 % ЛПВ технічного та гуманітарного напрямку, у той час, як в ЛПВ, що мають природничу освіту, він фактично відсутній ($p < 0,05$), особливо яскраво дані відмінності виявляються за когнітивними складовими стійкості «Я» та почуття новизни. Крім того, на рівні тенденції виявлено відмінності у рівнях ТА залежно від виду освіти: високий рівень її прояву визначено у 30,1 % ЛПВ з середньо-спеціальною освітою і лише у 14,0 % ЛПВ, що мають вищу освіту. На рівні тенденції також констатовано відмінності у рівнях ТА залежно від регіону проживання: високий рівень її прояву констатовано у 26,8 % людей, які проживають у центрі і у 38,4 % людей, що проживають в інших регіонах країни. Найбільшу збереженість творчого потенціалу (слухової та образної пам'яті, запасів знань, умінь) виявлено в видах діяльності, як музичний аккомпонемент, консультування, наставництво, садівництво, хоровий спів, художній розпис. За професійними характеристиками розподілу рівня ТА (рис. 2.4) найбільш виражену тенденцію до середньо-високого показника прояву творчої активності мають люди з гуманітарною та технічною направленістю діяльності, де люди творчих професій мають найвищий показник рівня творчої активності. Середньо-низький рівень мають люди з природничими професійними навичками. Щодо емоційно-оцінного компоненту творчої активності високий рівень показника критичності виявлено в 26,0 %, середній рівень – у 29,8 %, але майже половина знаходяться на низькому рівні (48,0 %). Отже, у значної кількості ЛПВ констатовано недостатньо розвинені уміння та навички впровадження активного творчого підходу в практику управління власною життєдіяльністю, середній з тенденцією до низького рівні критичності та самооцінки.

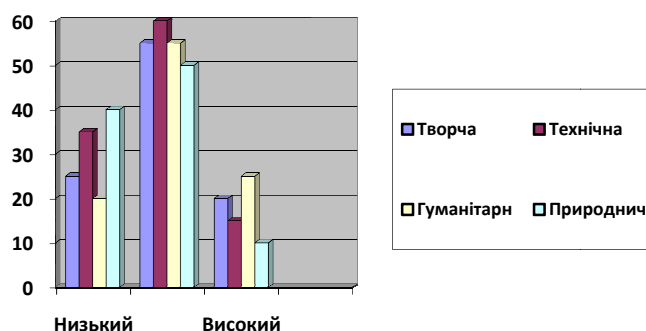

Рис. 2.4. Характер залежності рівня творчої активності від виду діяльності.

Стосовно показника «уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку діяльнісно-вольового компоненту ТАлпв віку виявлено, що половина досліджуваних мають середній рівень (50,2 %) його прояву, третина досліджуваних – низький (30,1 %), і лише 19,7 % людей похилого віку мають високий рівень прояву показника діялісно-вольової складової ТА. Таким чином, можна констатувати, що велика кількість досліджуваних характеризується нейтральним або упереджено-негативним ставленням до розвитку ТА, низькою збереженістю критичності та почуття новизни, середньо-низьким рівнем вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, наявністю вікових стереотипів і упереджень, відсутністю прагнення до реалізації активного творчого підходу в управлінні власною життєдіяльністю. У цілому етап констатувального експерименту на підставі використання комплексу діагностичних методик, бесід, опитувань, інтерв'ю а також кількісного та якісного аналізу даних дозволив одержати підтвердження висунутого нами припущення щодо переживання особистістю дезадаптації упродовж похилого віку, що відповідає середньо-низькому рівню вияву ТА як однієї з можливих передумов, початкового етапу самопізнання, саморозвитку, самоорганізації й самореалізації, як розвитку ТА, та як кінцевої мети адаптаційних процесів [206] й засвідчити належність результатів респондентів обох статей усіх частин країни середнього з тенденцією до низького (надалі – середньо-низького) (дезадаптаційного) рівня ТА особистості.

Тож, за результатами емпіричного дослідження визначено рівні прояву складових ТАлпв. Результати свідчать про приблизну неоднаковість рівнів прояву складових компонентів творчої активності, як почуття новизни, направленість на творчість, вміння перетворювати структуру та критичність серед обох статей ЛПВ за всіма зазначеними показниками. Основна частина досліджуваних мала середньо-низький рівень досягнення ТА за зазначеними критеріями, що склало 69 % і 52 % серед чоловіків і жінок, відповідно. Нами було проведено аналіз ТАлпв шляхом ранжування показників групи, що характеризуються значимо розрізняючимися значеннями рівня прояву складових компонентів творчої активності за статевіковими, освітніми, професійними та соціально-сімейними характеристиками.

Загалом, визначено середній з тенденцією до низького рівень прояву ТАлпв за визначеними критеріями: 28 % – низький рівень, 60 % – середній, 15,0 % – високий. Визначено *соціально-демографічні* (стать, вік, регіон проживання) та *професійно-організаційні* (рівень освіти, сімейність, вид діяльності) чинники ТАлпв. Констатовано, що чоловіки – ЛПВ

показали дещо вищий рівень прояву творчої активності, ніж жінки ($p < 0,01$), особливо за показником почуття новизни когнітивного компоненту. Так, високий рівень прояву когнітивного компоненту творчої активності виявлено у 12,5 % чоловіків проти 8,4 % жінок, середній – у 45,2 % жінок проти 48,3 % чоловіків, низький рівень показників когнітивного компонента, для показника почуття новизни творчої активності встановлено у 40,3 % людей похилого віку-чоловіків і 47,3 % жінок а також направленості на творчість ($p < 0,05$).

Натомість, для показника «направленість на творчість» когнітивного компонента ТА високий рівень притаманний 10,0 % чоловіків, 20,4 % жінок, середній рівень прояву притаманний 59,8 % чоловіків і 45,4 % жінок, низький рівень – 31,6 % чоловіків і 35,2 % жінок. Ці результати підтвердились й при аналізі рівнів прояву емоційно-оцінного компоненту досліджуваних і, зокрема, рівня самооцінки, низький рівень якої спостерігається у 30,6 % чоловіків і у 37,3 % жінок, натомість, високий рівень проявів самооцінки виявлено у 27,7 % чоловіків і у 18,9 % жінок, хоча середній рівень самооцінки притаманний 40,3 % чоловіків і 44,3 % жінок ($p < 0,05$), що зумовлено віковими особливостями ЛПВ, як дещо вищий рівень самооцінки у чоловіків.

Щодо вікових особливостей слід відзначити, що в цілому не виявлено статистично значущих відмінностей у рівнях розвитку ТАЛПВ залежно від віку.

Водночас, встановлено статистично значущі відмінності у розвитку емоційно-оцінного компоненту ТАЛПВ віку: з віком рівень його розвитку змінюється нелінійно ($p < 0,05$).

Так, низький рівень прояву показника критичності емоційно-оцінного компоненту виявлено у 22,0% людей похилого віку віком до 65 років, у 32,1 % – віком 66-69 років, у 46,4 % – віком 70-75 років. Натомість, високий рівень прояву показника «критичність» емоційно-оцінного компоненту встановлено в 5,7 % людей похилого віку 59-65 років, у той час, як у старіших людей похилого віку він фактично відсутній.

Встановлено, що приблизно шоста частина людей похилого віку мають високий рівень прояву показника «направленість на творчість» когнітивного компоненту ТАЛПВ (14,8 %), половина людей похилого віку – середній рівень (52,1 %) і третина ЛПВ – низький рівень (33,1 %). Отже, лише певна кількість досліджуваних ЛПВ має прояви творчої активності власної життєдіяльності, як то направленості на творчість, почуття новизни, критичності та самооцінки; усвідомлює закономірності власного активного творчого розвитку, розвитку суспільства та свого місця в ньому.

Подібні результати встановлено й щодо рівнів прояву творчої активності залежно від виду діяльності ЛПВ. Так, високий рівень прояву ТА констатовано в 12,5 % людей похилого віку технічного та гуманітарного напрямку діяльності, у той час, як у людей похилого віку, що мають природничий напрямок діяльності, він фактично відсутній ($p < 0,05$), особливо яскраво дані відмінності виявляються за когнітивними складовими стійкості «Я» та почуття новизни. Крім того, на рівні тенденції виявлено відмінності у рівнях творчої активності залежно від виду освіти: високий рівень її прояву визначено у 30,1 % людей похилого віку з середньо-спеціальною освітою і лише у 14,0 % люди похилого віку, що мають вищу освіту. На рівні тенденції також констатовано відмінності у рівнях творчої активності залежно від регіону проживання людей похилого віку: високий рівень її прояву констатовано у 26,8 % ЛПВ, які проживають у центрі країни і у 38,4 % людей похилого віку, що проживають в інших частинах країни. Щодо емоційно-оцінного компоненту ТАлпв високий рівень прояву показника критичності виявлено в чверті досліджуваних (24,0 %), середній рівень – у третій частині людей похилого віку (28,8 %), але майже половина людей знаходяться на низькому рівні (47,2 %).

Отже, у значної кількості людей похилого віку констатовано недостатньо розвинені вміння та навички впровадження активного творчого підходу в практику управління власною життєдіяльністю, середньо-низький рівень критичності та самооцінки.

Стосовно показника «уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку» діяльнісно-вольового компоненту творчої активності людей похилого віку виявлено, що половина досліджуваних мають середній рівень (49,2 %) його прояву, третина досліджуваних – низький (29,8 %), і лише 22,9 % людей похилого віку мають високий рівень прояву складової творчої активності. Таким чином, можна констатувати, що велика кількість досліджуваних характеризується нейтральним або негативним ставленням до розвитку творчої активності, низькою збереженістю контролю, середньо-низьким рівнем вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, наявністю вікових стереотипів і упереджень, відсутністю прагнення до реалізації активного творчого підходу в управлінні власною життєдіяльністю.

Тож, виявлені проблеми прояву творчої активності людей похилого віку через наявність ряду причин, розв'язання яких можливе за умови розробки та впровадження відповідної психологічної програми їх навчання.

З метою вивчення психологічних чинників творчої активності людей похилого віку нами було використано комплекс діагностичних методик блоку 2 (табл. 2.1) дослідження рефлексії, адаптації, психологічного життєвого ресурсу, творчого потенціалу, пізнавальної й художньо-естетичної потреб. Порівняльний аналіз вияву показників рівня рефлексії у досліджуваних в групі виявив характерні відмінності на рівні від 3 до 4 стенів, що відповідає середньому, але з наближенням до низького рівня (діапазон за шкалою 80–170 одиниць і вище) (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Рівень рефлексії та типу локалізації контролю (середні значення за шкалами) (N = 420)

Вимірювані показники	Шкали	Група (N = 420)	
		Середнє значення	Дисперсія
Рефлексія	Індивідуальна міра рефлексивності	115,04	22,4
Тип локалізації контролю (як показник адаптації)	Загальна інтернальність	22,66	11,6

За інтернальністю контролю людей похилого віку (табл. 2.4) цілому по групі показник складає 22,66 одиниць (середні значення за шкалою 20–25 одиниць). Переважає по групі екстернальна локалізація контролю, за схильності приписувати відповідальність за свої успіхи і невдачі іншим людям, зовнішнім обставинам, ситуації без сприятливої для творчої активності тенденції інтерналізації контролю, коли відбувається підвищення відповідальності людини за свої вчинки і причини успіхів і невдач, коли люди похилого віку починають шукати причини скоріше в собі, ніж в оточуючих обставинах. Вищезначене свідчить про певну адаптацію людей похилого віку до ситуації їх життя, опори на досвід власного життя й прийнятті себе, які вони є (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Рівень творчого потенціалу, креативності, пізнавальної, художньо-естетичної потреби людей похилого віку, (середні значення за шкалами) (N = 420)

Вимірювані показники	Шкали	Група (N=420)	
		Середнє значення	Дисперсія
Творчий потенціал	Творчий потенціал	22,0	7,0
Креативність	Креативність	6,8	2,98
Пізнавальна потреба	Пізнавальна потреба	3,7	1,81
Художньо-естетична потреба	Художньо-естетична потреба	19,0	8,0

До складових показників творчого потенціалу належать [142] допитливість, впевненість у собі, постійність, зорова і слухова пам'ять, прагнення до незалежності, здатність абстрагуватися і зосередитися (блок 2, табл.2.1) (табл. 2.5).

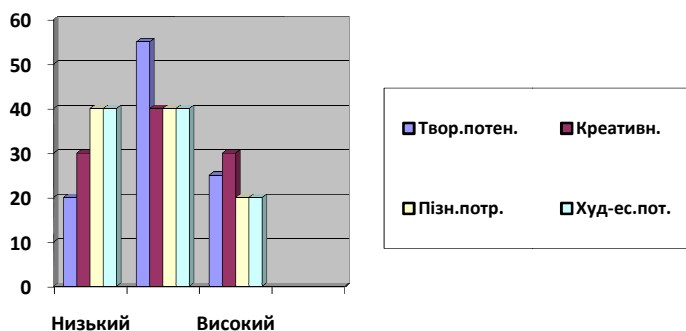

Рис 2.5. Характер розподілу творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреби людей похилого віку.

По групі творчий потенціал (рис. 2.5) переважно середнього рівня прояву (середнє значення за шкалою 5–10 одиниць), пізнавальна та художньо-естетична потреби мають середньо-низький рівень прояву (середнє значення за шкалою 15–25 одиниць); середній, з переважанням зсуву до високого рівня показує вираженість прояву пізнавальної потреби (середнє значення за шкалою 5–10 одиниць), залежність показників якої від рівня освіти зображено на рис. 2.6.

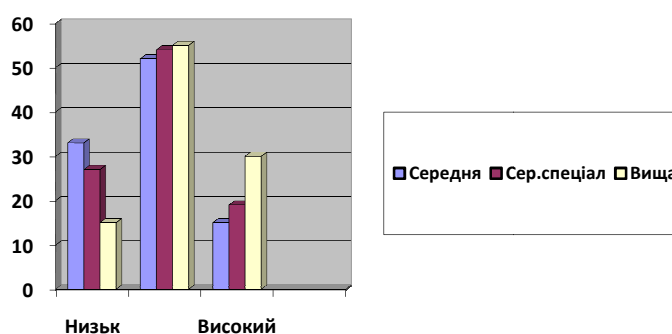

Рис 2.6. Характер залежності рівня пізнавальної потреби від рівня освіти.

Люди з вищою освітою мають середньо-високий рівень пізнавальної потреби, люди з середньою освітою мають середньо-низький рівень пізнавальної потреби, меншу тенденцію до низького рівня пізнання мають люди з середньо-спеціальною освітою.

Для дослідження психологічних ресурсів саморегуляції застосовувалися методики «Індивідуальної міри рефлексивності», що вказують по вибірці на переважання показників в діапазоні індикатора низького і середнього значення рівня рефлексивності. На рисунку 2.7 показано особливості якісного розподілу показників рівня рефлексивності в вибірці.

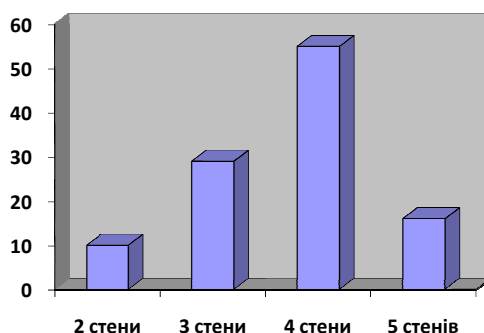

Рис. 2.7. Характер розподілу індивідуального рівня рефлексивності.

Так, для респондентів характерна лівостороння асиметрія з переважанням на 3 стінах (від 108 до 113 балів), що відповідає зоні низьких значень та часткова правостороння асиметрія в зону середніх значень з переважанням на 5 стінах (від 123 до 130 балів) (діапазон за шкалою 80–170 одиниць).

Для дослідження копінг-стратегій використовувалась методика «Індикатор копінг-стратегій». Результати порівняльного аналізу вибору стратегій співволодіючої поведінки в групі надано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Середні значення і дисперсія копінг-стратегій у респондентів групи (середні значення за шкалами)

Копінг-стратегії (шкали)	Середнє значення	Дисперсія
Розрішення проблем	22, 1	9,2
Соціальної підтримки	19,2	8,5
Уникнення	26,3	7,1

Дані таблиці 2.6 фіксують, що в групі показники активних поведінкових стратегій відповідають низькому рівню прояву. Достовірно значимі розбіжності відмічаються по шкалі «розрішення проблем». Аналіз показників шкал «стратегія уникнення» виявив, що в групі вони відповідають високому рівню, що свідчить про перевагу вибору пасивних поведінкових стратегій респондентами групи. Результати даних дослідження толерантності до невизначеності (надалі – ТН) за методикою «Визначення толерантності до невизначеності» в таблиці 2.7. Дані свідчать, що в цілому по вибірці значення шкал відповідають середньому рівню прояву. Показники шкал «складність» і «нерозрішимість» мають високі значення, що можна оцінювати як інтолерантність, де складність і нерозрішимість невизначених ситуацій сприймаються як джерело загрози і напруги [138].

Таблиця 2.7

Середні значення і дисперсії толерантності до невизначеності по групі (N = 40) (середні значення за шкалами)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія
Загальний показник	55,5	22,2
Новизна	18,5	6,2
Складність	28,3	10,1
Нерозрішимість	10,0	4,9

Порівняльний аналіз кількісних показників загальної толерантності значимих розбіжностей в групі не виявив, але дослідження дольового розподілу по шкалі «загальна толерантність» показує якісні відмінності (рис. 2.8).

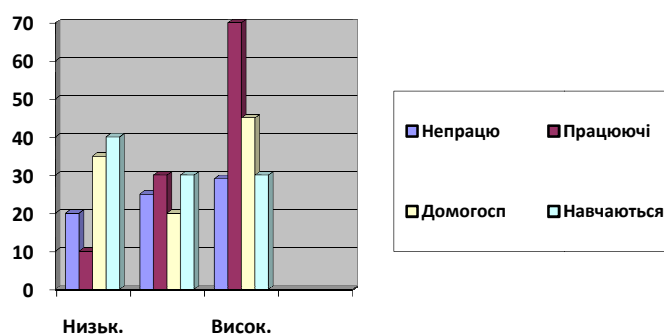

Рис. 2.8. Дольовий розподіл по шкалі «загальна толерантність».

Як видно з рисунка 2.8, більша частота вибору працюючими респондентами відповідає середньовисоким значенням, непрацюючим відповідають середньо-низькі значення. Дані дозволяють зробити висновок, що для ТН більшості респондентів похилого віку є переважання середньо-низького рівня загальної толерантності.

Узагальнюючи дані дослідження параметрів психологічних особистісних життєвих ресурсів, творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреби, адаптації, рефлексії нами виявлено, що в даних дослідження психологічних ресурсів саморегуляції для групи характерно зміщення показників рефлексії в сторону низьких значень, низької включеності в оточуючу реальність, переважання пасивних (дезадаптивних) поведінкових стратегій і вираженість інтолерантності до невизначеності. Дослідження творчого потенціалу вказує на середній рівень збереженості пізнавальної та художньо-естетичної потреб, середньо-низький рівень креативності та творчого потенціалу. Тому рівні збереженості особистісного

психологічного ресурсу саморегуляції та досягнення творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреб групи можна оцінити як середньо-низький. Ми притримуємося думок В. Юркевич, «що творчо обдаровані люди й інтелектуально обдаровані є різні типи особистості, а тому й різні типи обдарованості» [179, с. 31]; Л. Смолінчук, що «життєвий шлях може стати для людини творчим актом її самореалізації, адже саме вирішуючи творчу задачу під назвою «життя», реалізується особистість» [148, с. 18]. Тому, для цілісного охоплення показників прояву творчої активності в усіх сферах життя та повноти вирішення завдання дослідження, було проведено вимірювання ТАлпв згідно блоку 3 табл. 2.1 (табл. 2.8). Результати аналізу рівнів прояву компонентів ТАлпв вказують, що рівень прояву когнітивного компонента ТАлпв, що проявляється через низький рівень почуття новизни та пізнавальної потреби і самоставлення; середньо-низькі показники направленості на творчість, та емоційно-оцінний компонент, що проявляється через середні з тенденцією до низьких рівні показників ціннісних орієнтацій, самоприйняття, самооцінки, опори на себе, критичності, емпатії; діяльнісно-вольовий компонент, що проявляється через показники середнього рівня уміння перетворювати структуру та самокерівництво, інтернальність контролю та низьку інтернальність стосовно здоров'я.

Таблиця 2.8

Результати дослідження рівня прояву творчої активності людей похилого віку як творчоактивного благополуччя, (N = 420) (середні значення за шкалами)

Компоненти творчої активності як творчоактивного благополуччя	Назва шкали	Група (N = 420)	
		Середнє значення.	Дисперсія
Почуття новизни, направленість на творчість, стійкість «Я»	Почуття новизни	0,3	0,07
	Пізнавальна потреба	3,7	1,81
	Самоставлення	4,2	3,8
	Направленість на творчість	0,4	0,08
Переживання ідентичності, критичність, самооцінка	Критичність	0,4	0,13
	Самооцінка	0,9	0,3
	Емпатія	2,3	1,7
	Опора на себе	38,9	22,4
	Компетентність у часі	12,6	6,2
Вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, збереженість та інтернальність контролю	Вміння перетворювати структуру об'єкту	0,38	1,08
	Самокерівництво	6,56	2,74
	Загальна інтернальність	22,04	9,6
	Інтернальність зі ставлення до здоров'я	2,21	1,91

На підставі використання комплексу діагностичних методик блоків 1, 2, 3 (табл. 2.1) вцілому етап констатувального експерименту дозволив отримати підтвердження припущення

щодо прямої залежності рівня творчої активності від рівня збереженості особистісного життєвого психологічного ресурсу, творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреби, адаптації й рефлексії як передумови, початкового етапу самопізнання, саморегуляції, саморозвитку (як самопрезентації) й розвитку ТА (табл. 2.8).

Узагальнюючи дані дослідження за компонентами творчої активності, можна охарактеризувати творчоактивне функціонування респондентів частини групи середньо-низьких показників творчої активності як рутинне, емоційно збідніле, збіднене смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, тож, в цілому, прийняття себе менш позитивно й залежно від оцінки і дій інших. Проведене дослідження ТА показало, що рівень збереженості життєвого особистісного психологічного ресурсу, пізнавальної та художньо-естетичної потреби, творчого потенціалу та креативності за більшістю показників середньо-високих результатів вказує на перспективність застосування розвиваючих методик до людей похилого віку тенденції прояву середньо-низьких показників творчої активності. Означені результати вбачаємо експериментальним підтвердженням теоретичної моделі психологічного конструкту творчої активності, процесуальної моделі досягнення творчої активності особистості, побудованої логіки емпіричного й теоретичного пошуку.

На наступному етапі констатувального експерименту було проаналізовано результат діагностичних методик прийняття нової соціальної ситуації творчої активності з метою дослідження конструктивного прийняття соціальної ситуації творчої активності людьми похилого віку за діагностичними методиками самоактуалізаційного тесту «САТ» шкал «самоповага», «гнучкість поведінки» [9], рівня захопленості творчою діяльністю за «Методикою визначення рівня соціальної і творчої активності» О. Копитіна [18]. Дані результатів дослідження конструктивного прийняття нової соціальної ситуації творчої активності респондентами (комплекс методик блоку 4, табл. 2.1) у таблиці (табл. 2.9). Для дослідження респондентів з метою вивчення «прийняття себе в новому статусі» використано «САТ» [9] «гнучкість поведінки», «самоповага». Порівняльний аналіз даних шкали «гнучкість поведінки» показують, що вираженість показників шкали відповідає середньому рівню, але для респондентів з низькими показниками характерний прояв схильності до зниження гнучкості у взаємодії з оточуючими, реалізації своїх цінностей в поведінці, здатності адекватно реагувати на змінювану ситуацію. Показники «самоповаги» відповідають середнім значенням.

Таблиця 2.9

Результати дослідження конструктивного прийняття нової соціальної ситуації творчої активності у респондентів (N = 420) (середні значення за шкалами)

Вимірювані показники	Шкали	Група (N=420)	
		Середнє значення	Дисперсія
Прийняття себе у новому статусі	Самоповага	9,31	2,93
	Гнучкість поведінки	11,42	6,4
Соціальна і творча активність	Ступінь захопленості творчою діяльністю	3,92	1,3
	Експресивність	8,16	2,8
	Імпресивність	7,12	2,2

Порівняльний аналіз результатів «Опитувальника творчих захоплень» [18] свідчать, що показники творчої активності оцінюються як низькі та не мають широких розбіжностей у результатах, так як у респондентів відмічено низький ступінь захопленості (<3,9 бала) цілеспрямованими видами творчої діяльності.

Тож, результати дослідження прийняття соціальної ситуації творчої активності респондентами в похилому віці показали слабку вираженість соціальної і творчої активності у групі. Для досліджуваних характерні слабка емоційна насиченість процесом життя, певна незадоволеність результатом пройденого життєвого етапу і, як наслідок, часткового або повного неприйняття себе в новому статусі, що є *середнім рівнем прояву творчої активності*, де поряд з змістовною оцінкою важлива і емоційна та при невідповідності оцінки їх очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності, є схильність покладатися на думки авторитетів без попередньої критичної оцінки, при вирішенні проблемної задачі такі люди використовують тривіальний підхід, їх ставлення до прожитого життя розглядається як до недореалізованого, а до майбутнього, як малоперспективного та обтяжливого, теперішнє є недостатньо емоційно насиченим та дещо спустошеним, тьмяним, не часто беруть на себе відповідальність самостійного вирішення кардинальних завдань.

Для респондентів групи низьких показників «Методики самоактуалізаційного тесту САТ» [9] шкал сприйняття нової соціальної ситуації «самоставлення» та «гнучкість поведінки» властиво сприймати процес життя як емоційно безбарвний, одноманітний, орієнтований в минуле зі зниженням власної значимості для суспільства, що можна визначити як дезадаптований, *низький рівень творчої активності*, що визначається відсутністю пізнавального інтересу, активністю лише на початкових етапах діяльності, здійсненням

алгоритмічних дій, визначаємих терапевтом; відсутність здатності до самостійного цілепокладання й прогностичних вмінь не дозволяє оцінити результати своїх досягнень, діяльність не результативна, життєдіяльність рутинна, збідніла емоційно та смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, прийняття себе залежно від оцінки й дій інших.

Результати констатувального експерименту, загалом, свідчать про приблизну неоднаковість тенденцій середньо-високого та середньо-низького рівнів прояву творчої активності в групі по всіх зазначених показниках. Основна частина досліджуваних мала середній з тенденцією до середньо-низького рівня прояву творчої активності, що відображує стан соціального середовища, в якому знаходиться людина похилого віку в Україні, для котрого характерно переважання несприйняття суспільством дієвого підходу до життєвого творчоактивного розвитку особистості похилого віку, її саморозвитку, самореалізації та самоорганізації, недостатня питома вага самостійної творчої діяльності людей похилого віку, низький зв'язок соціально-психологічного навчання і консультування людей похилого віку з творчими життєвими ситуаціями та недостатній рівень суспільного запиту використання та подальшого розвитку творчоактивного ресурсу людей похилого віку в межах концепції безперервності розвитку особистості.

Розглянемо детальніше особливості взаємозв'язку ТАлпв з її психологічних чинників.

На основі вияву вихідного рівня збереженості творчоактивного психологічного ресурсу, адаптації, рефлексії й творчої активності, як творчоактивного благополуччя людей похилого віку вцілому по вибірці ($N = 420$) виділено категорії полярних показників рівнів творчоактивного ресурсу, адаптації та рефлексії: «слабкої» (середньо-низький) (надалі – СК) і «потужної» (середньо-високий) (надалі – ПК) тенденцій, проаналізовано і інтерпритовано результати емпіричного дослідження, що дозволяють виявити індивідуально-психологічні особливості в СК і ПК, зумовлені різними рівнями рефлексії, адаптації, творчоактивних ресурсів. За результатами дослідження блоків 1–4 (табл. 2.1) у СК і ПК отримано показники. Розгляд критеріїв творчої активності [107] показав, що в групі нижчих показників основна частина ЛПВ має тенденцію до середньо-низького рівня її прояву (табл. 2.10).

Для дослідження рівня рефлексії респондентів було застосовано «Методику визначення індивідуальної міри рефлексивності». В результаті порівняльного аналізу вияву показників рівня рефлексії у досліджуваних в категоріях виявлено характерні відмінності (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Рівень прояву творчої активності людей похилого віку СК і ПК, % (N=40)

Рівні розвитку	Категорія	Почуття новизни		Критичність		Здатність перетворювати структуру.		Направленість на творчість		Самооцінка		Творча активність	
		Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Я	Ж	Ч	Ж	Ч%	Ж%
Високий	СК	8	17	9	14	6	16	8	21	7	16	10	6
	ПК	10	11	14	15	16	14	21	20	16	16	17	16
Середній	СК	32	45	27	42	21	28	25	34	29	45	32	31
	ПК	68	20	55	54	57	56	67	67	29	32	44	54
Низький	СК	8	1	9	2	6	8	9		3		21	22
	ПК	2		3	3	7		2		5		4	5

СК має низький, на рівні 3,2 стенів (менше 4 стенів) рівень рефлексії. У ПК рефлексія проявляється на рівні 5 стенів, що відповідає середньому, з наближенням до низького рівня.

Таблиця 2.11

Рівні рефлексії, локалізації контролю в СК і ПК (середні значення за шкалами)

Вимірювані показники	Шкали	СК (N=40)		ПК (N=40)		Коефіцієнт Г
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
Рефлексія	Індивідуальна міра рефлексивності	112,04 (3,2стени)	23,4 (1,2)	128,8 (5,53стени)	19,5 (2,0)	10,1**
Тип локалізації контролю	Загальна інтернальність	22,73	4,23	28,43	4,77	6,3*

Примітки. P<0,01 **P<0,05*

Для визначення рівня адаптації застосовано «Методику виявлення типу локалізації контролю (УСК)» (табл. 2.10). За інтернальністю контролю ЛПВ (табл. 2.10) (показника рівня адаптації особистості), розподіленість СК складає 22,04%, ПК становить 23,09%. Результати вказують на приблизно однаковий розподіл інтернальної локалізації контролю та свідчать, що переважаючою є екстернальна локалізація контролю, тоді як для творчої активності є сприятливою тенденція інтерналізації контролю, коли відбувається підвищення відповідальності людини за свої вчинки, причини успіхів і невдач, коли старіючі люди починають шукати причини скоріше в собі, ніж в оточуючих обставинах, що свідчить про певну адаптацію ЛПВ до ситуації їх життя, прийнятті себе такими, які вони є й опори на досвід власного життя. Зовнішня локалізація контролю притаманна здебільшого жінкам похилого віку 60–75 років [8]. Дослідженням рівня

збереженості творчоактивного психологічного ресурсу застосовано методики рівня збереженості творчоактивного потенціалу з показниками допитливості, впевненості у собі, постійності, зорова і слухова пам'ять, прагнення незалежності, здатність абстрагуватися, зосередитися та психологічних ресурсів саморегуляції (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Творчоактивний потенціал людей похилого віку СК і ПК (середні значення за шкалами)

Вимірювані показники	Шкали	СК (N=40)		ПК (N=40)		Коефіцієнт Т
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
Творчий потенціал	Творчий потенціал	32,25	1,2	35,8	7,45	4,50*
Креативність	Креативність	3,6	2,27	6,9	1,67	9,4*
Пізнавальна потреба	Пізнавальна потреба	3,58	2,04	5,6	1,65	9,5**
Художньо-естетична потреба	Художньо-естетична потреба	15,78	2,0	22,85	2,5	15,7*
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$						

Для дослідження психологічних ресурсів саморегуляції дані методики «Індивідуальної міри рефлексивності» вказують на переважання показників в діапазоні індикатора низького і середнього значення рівня рефлексивності. Виявлено достовірні значимі розбіжності між показниками рівня рефлексивності СК і ПК ($t_{\text{емп.}} = 2,25$, $p \leq 0,05$).

Дані діаграми (рис. 2.9), свідчать про особливості якісного розподілу показників рівня рефлексивності в вибірці.

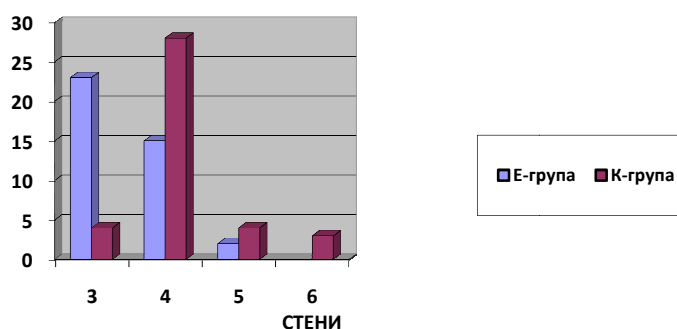

Рис 2.9. Характер розподілу індивідуального рівня рефлексивності СК і ПК.

Для респондентів СК характерна лівостороння асиметрія з переважанням на 3 степенях (108–113 балів), що відповідає зоні низьких значень. В ПК є правостороння асиметрія в зону середніх значень з переважанням на 5 степенях (123–130 балів).

Для дослідження копінг-стратегій використовувалась методика «Індикатор копінг-стратегій» і результати порівняльного аналізу вибору стратегій співволодіючої поведінки в СК і ПК в табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Середні значення і дисперсія копінг-стратегій у респондентів СК і ПК (середні значення за шкалами)

Копінг-стратегії	СК		ПК		Коеф. Т.
	Середнє значення	Дисперсія	Середнє значення	Дисперсія	
Вирішення проблем	22,1	19,2	22,78	2,39	12,0*
Соціальної підтримки	19,2	5,1	20,5	2,13	10,7*
Уникнення	25,55	4,7	22,5	5,21	4,6 **
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$					

Дані таблиці 2.13 фіксують в СК показники активних поведінкових стратегій відповідають низькому рівню, в ПК – середньому. Достовірно значимі розбіжності показують «вирішення проблем» (табл. 2.13). Аналіз «стратегія уникнення» вказує в СК відповідність високому рівню, достовірно вище показника ПК та відповідає низькому рівню ($p \leq 0,01$) й перевагу пасивних поведінкових стратегій в СК. Результати «Визначення толерантності до невизначеності» (табл. 2.14) показують відповідність середньому рівню. В СК «складність» і «нерозрішимість» достовірно вище ($p \leq 0,05$), що оцінюємо як інтолерантність, де складність і нерозрішимість невизначених ситуацій є джерелом загрози і напруги (А. Гусев [49]).

Таблиця 2.14

Середні значення і дисперсії шкал толерантності до невизності СК і ПК (середні значення за шкалами)

Шкали	СК		ПК		Коефіцієнт Т
	Ср.значення	Відхилення	Ср.значення	Відхилення	
Загальний показник	62,1	37,11	55,5	42,2	16,7*
Новизна	19,35	3,9	17,9	3,2	3,7*
Складність	29,3	1,96	26,3	2,7	0,1
Нерозрішимість	12,4	1,89	10,23	0,62	5,6*
Примітки. * $p \leq 0,05$					

Порівняльний аналіз кількісних показників загальної толерантності значимих розбіжностей в групах не виявив, а дольовий розподіл по шкалі «загальна толерантність» показує якісні відмінності між групами (рис. 2.10). В СК більша частота вибору респондентами є середньонизьких значень та в ПК є середнім. Дані вказують, що ТН притаманна більшості респондентів, про що свідчить переважання досліджуваних з середнім рівнем загальної толерантності в групах. Дані дослідження психологічних творчоактивних ресурсів виявили, що психологічні ресурси саморегуляції для СК показують зміщення показників рефлексії до низьких значень й включеності в оточуючу реальність, переважання пасивних (дезадаптивних)

поведінкових стратегій і вияв ТН. Дослідження творчого потенціалу вказує на середній рівень збереженості пізнавальної та художньо-естетичної потреб, середній з тенденцією до низького рівень показників прояву креативності та творчого потенціалу для СК.

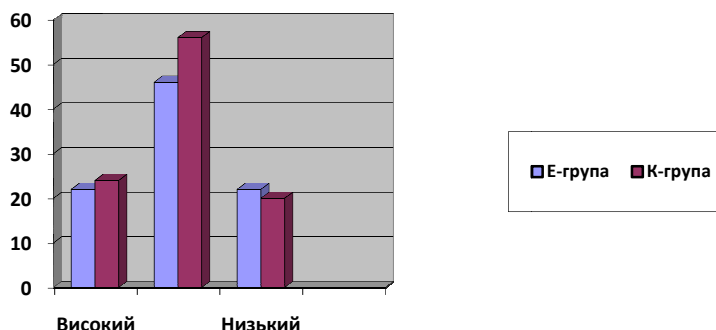

Рис. 2.10. Дольовий розподіл «загальної толерантності» в ПК і СК.

Рівень збереженості творчоактивного ресурсу СК оцінюємо як середній з тенденцією до низького. В цілому, на підставі використання комплексу методик блоку 2 (табл. 2.1) отримано підтвердження залежності рівня ТА від рівня збереженості особистісного творчоактивного ресурсу як передумови, початкового етапу самопізнання, саморегуляції, саморозвитку (самопрезентації) й розвитку ТА. Розглянено результати блоку 3 (табл. 2.1) (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Компоненти творчої активності як творчоактивного благополуччя груп СК та ПК (середні значення за шкалами) (N = 40)

Компоненти творчої активності як творчоактивного благополуччя	Назва шкали	СК (N=40)		ПК(N=40)		Коефіцієнт Т
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
Почуття новизни, направленість на творчість, спійкість «Я».	Почуття новизни	0,29	0,12	0,44	0,17	5,0**
	Пізнавальна потреба	3,6	2,04	5,85	2,24	9,5**
	Самоставлення	2,28	0,93	4,9	2,84	16,7*
	Направленість на творчість	0,21	0,11	0,57	0,1	4,6*
Критичність, самооцінка та переживання ідентичності	Критичність	0,46	3,5	0,48	2,1	5,3**
	Самооцінка	0,66	3,13	0,61	2,23	4,9**
	Емпатія	2,18	0,5	74,1	75,4	13,4*
	Опора на себе	21,9	1,4	43,1	22,5	16,4*
	Компетентність у часі	10,3	0,9	48,4	18,9	15,0*
Уміння перетворювати структуру об'єкту; збереженість й інтернальність контролю	Уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку	0,35	0,08	0,45	0,11	6,0**
	Самокерівництво	3,43	1,17	4,93	1,35	7,1*
	Загальна інтернальність	22,73	4,23	28,43	4,77	6,3**
	Інтернальність зі ставлення до здоров'я	2,38	0,59	3,88	0,56	12,5*

Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Високий рівень самоставлення (значення за шкалою 8-10 стенів), характерний для ЛПВ з притаманним контролем над емоціями, хто джерелом творчого і життєвого розвитку вважає себе і переживає власне «Я» як внутрішній стрижень, що спрямовує активність. Середній рівень (значення за шкалою 4-7 стенів) вказує на ставлення до власного «Я» залежно від ступеню адаптованості до ситуації, в нових ситуаціях регуляція можливого «Я» послаблюється. За низького рівня (значення за шкалою 1-3 стени) переважає віра суб'єкта в підвладність «Я» зовнішнім обставинам, механізми саморегуляції послаблено, переживання «Я» супроводжується внутрішньою напругою. Порівняльний аналіз результатів діагностики рівня прояву ТА під час констатувального експерименту дозволяє встановити якісні відмінності в слабкій СК і потужній ПК (рис. 2.11). Узагальнюючи дані дослідження по компонентах блоку 3, (табл. 2.1) можна охарактеризувати творчоактивне функціонування респондентів СК як рутинне, емоційно збідніле, збіднене смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, тож, в цілому, прийняття себе менш позитивно й залежно від оцінки і дій других. Для респондентів ПК характерно прагнення до незалежності, активності, досягненню бажаного, подолання труднощів на шляху реалізації власних цілей; їм властиво усвідомлювати і приймати свої не тільки позитивні, а й негативні сторони, тобто творчо осмислювати й активно проходити своє життя.

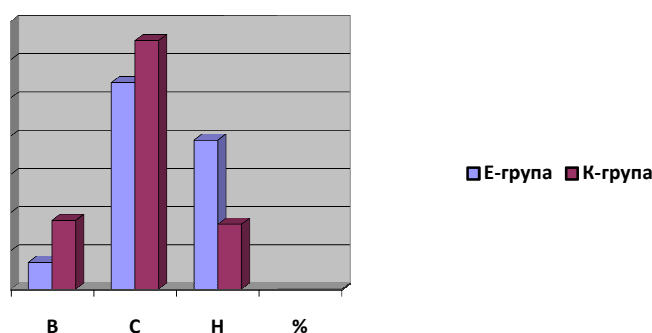

Рис. 2.11. Дольовий розподіл виборів респондентами загального балу складових компонентів творчої активності в групах СК і ПК (В-високий бал, С-середній бал, Н-низький бал).

Таких людей похилого віку з *високим рівнем розвитку творчої активності* як *творчоактивного благополуччя* відрізняє стійкий пізнавальний інтерес, що виникає поза залежністю від зовнішніх вимог, є ідея і бажання втілити її, мотив і мета діяльності співпадають, що приводить до отриманню творчого життєвого продукту, а не формального

результату; організація творчої діяльності характеризується високим ступенем самостійності на всіх етапах; соціальні мотиви діяльності є сенсотворчими; схильні до експериментування, моделювання різних варіантів розвитку діяльності і її можливих результатів; мають високий рівень самооцінки, їм притаманна стійкість власного «Я», висока критичність до своїх творінь; узагальнений спосіб дій розповсюджується на інші ситуації, що дозволяє організувати свою діяльність, урахуванням набутих знань, умінь, навичок, на рівні технології, котра постійно відточується на практиці; їм притаманна висока інтернальність контролю, опора на себе, самокерівництво, суб'єктне відношення до власного здоров'я. Такі ЛПВ байдужі до завдань репродуктивного характеру, мають незалежність суджень, не схильні покладатися навіть на авторитетні думки. Рівень їх життєдіяльності можна означити як рівень творчоактивного благополуччя. ЛПВ високого рівня творчоактивного благополуччя здатні самостійно оцінювати результати своєї праці на основі визначених їми ж об'єктивних критеріїв, знаходить причини власних помилок. Труднощі не є перешкодами у їх діяльності. Виникла проблемна ситуація тільки стимулює її. Як правило, люди цього рівня є хорошими генераторами ідей, їх життєдіяльність відрізняє високий ступінь новаторства. У ЛПВ з *середнім рівнем творчої активності як творчоактивного благополуччя*, пізнавальний інтерес виникає ситуативно, художньо-естетичні потреби проявляються час-від часу, власне «Я» нестійке, критичність проявляється вибірково, емпатія має нестійкі прояви, активні за умови співпраці з психологом, залежна від його допомоги і підтримки, потребує зовнішньої мотивації, самооцінка діяльності відбувається за готовим набором об'єктивних показників, поряд з змістовною оцінкою важлива і емоційна, де за невідповідності оцінки їх очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності, схильні покладатися на думки авторитетних людей без попередньої критичної оцінки, при рішенні проблемної задачі використовують тривіальний підхід. *Низький рівень розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя*, характеризується відсутністю пізнавального інтересу людини похилого віку, вони активні лише на початкових етапах діяльності при здійсненні алгоритмічних дій, визначаємих психологом, здатність до генерації ідей не проявляється, вони повністю залежні від оціночних суджень інших, відсутність здатності до самостійного ціле покладання й прогностичних вмінь не дозволяє оцінити результати своїх досягнень. Таким людям притаманна екстернальність контролю, низька самооцінка та низький рівень рефлексивності, власне «Я» не стійке, критичність та емпатія

знаходяться на низькому рівні, а діяльність не буває результативною, життєдіяльність є рутинною, збіднілою емоційно та смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, прийняття себе менш позитивно і залежно від оцінки й дій інших.

Окреслені критерії блоку 3 таблиці 2.1 творчої активності, її зовнішні прояви, дозволяють вбачати певний рівень прояву творчих якостей ЛПВ. Так, *почуття новизни багато в чому визначається характером виникнення і ступенем стійкості пізнавальної потреби, де пізнавальна активність* має три рівні, як відтворювальна (прагнення зрозуміти, запам'ятати), інтегруюча активність (прагнення вияву смислу матеріалу), творчий рівень (прагнення знайти новий спосіб досягнення мети), за якого спостерігається вияв високих волевих якостей, наполегливість, широкі і стійкі пізнавальні інтереси. Активність відтворення, в свою чергу, характеризується прагненням особистості зрозуміти, запам'ятати, відтворити інтерпретації, що пов'язуються з бажанням осягнути сенс навчання, встановити зв'язки між явищами й процесами, опанувати способи застосування знань в змінених умовах. *Пізнавальна потреба* людей похилого віку є не нестачею знань, а властивістю особистості в похилому віці відчувати потребу в них, яка стимулює активність особистості, а відчуття пізнавальної потреби є основним стимулом спонуки особистості людей похилого віку до активної діяльності, спрямованої на її задоволення [187], [206]. Особливо важливими якостями для розвитку творчої активності в похилому віці є висока критичність до власних праць, що проявляється у людей високого рівня творчої активності та інтернальний тип локалізації контролю, як здатність приймати відповідальність на себе за події та власні дії [8]. Важливим для розвитку ТА в похилому віці є творчий потенціал, що своїми складовими має такі психологічні процеси, як пам'ять й набуті вміння та знання, що за постійних тренувань [187] лише збільшується з віком. Дослідження методик блоку 3 показали (табл. 2.1), що рівень збереженості творчоактивного ресурсу за більшістю показників для ПК вказує на перспективність застосування розвиваючих методик ЛПВ у СК. Означені результати можна розглядати як експериментальне підтвердження теоретичної моделі психологічного конструкту творчої активності як творчоактивного благополуччя, процесуальної моделі розвитку ТА особистості ЛПВ, побудованої логіки емпіричного й теоретичного пошуку.

На наступному етапі нами проаналізовано результат методик блоку 4 (табл. 2.1) для дослідження конструктивного прийняття соціальної ситуації творчої активності по СК і ПК

(табл. 2.15). Для дослідження респондентів з метою вивчення компонента «прийняття себе в новому статусі» було використано шкали «САТ» «гнучкість поведінки», «самоповага». Порівняльний аналіз результатів даних шкали «гнучкість поведінки» показують, що вираженість показників шкали в цілому по вибірці відповідає середньому рівню, але значимо нижче в СК ($p \leq 0,05$), для респондентів якої характерний прояв схильності до зниження гнучкості у взаємодії з оточуючими людьми, реалізації своїх цінностей в поведінці, здатності швидко і адекватно реагувати на змінювану ситуацію.

Таблиця 2.15

Результати дослідження конструктивного прийняття соціальної ситуації творчої активності СК та ПК (середні значення за шкалами)

Вимірювані показники	Шкали	СК (N=40)		ПК (N=40)		Коефіцієнт Т
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
Прийняття себе у новому статусі	Самоповага	8,95	1,22	11,18	1,24	14,8**
	Гнучкість поведінки	7,58	1,2	10,4	0,9	12,3*
Соціальна і творча активність	Ступінь захопленості творчою діяльністю	3,25	0,16	4,04	0,14	4,2*
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$						

Показники шкали «самоповаги» в СК і ПК відповідають середнім значенням, достовірних розбіжностей не виявлено. Порівняльний аналіз результатів «Опитувальника творчих захоплень» [99] в СК і ПК свідчать, що показники ТА для всієї вибірки оцінюються як низькі, так як у респондентів відмічено низький ступінь захопленості (<3,9 бала) цілеспрямованими видами творчої діяльності (наразі образотворчої). Результати порівняльного аналізу дослідження прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя, респондентами в похилому віці показали досить значну вираженість соціального і творчого благополуччя в ПК. Для досліджуваних характерні емоційна насиченість процесом життя, певна задоволеність результатом пройденого життєвого етапу і, як наслідок, часткового або повного прийняття себе в новому статусі, що притаманно для ЛПВ з середнім рівнем розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя, їх ставленням до прожитого життя розглядається як недореалізованого та до майбутнього, малоперспективного. Теперішнє для ЛПВ середнього рівня прояву ТА як творчоактивного благополуччя, є недостатньо емоційно насиченим та дещо спустошеним й тьм'яним. Такі люди є непоганими та ретельними виконавцями, рідко беруть відповідальність самостійного

вирішення кардинальних завдань. Для респондентів СК властиво сприймати процес життя як емоційно безбарвний, одноманітний, орієнтований в минуле зі зниженням власної значимості для суспільства, що можна визначити як дезадаптований, низький *рівень прояву творчої активності як творчоактивного благополуччя*, що характеризується відсутністю пізнавального інтересу та активністю лише на початкових етапах діяльності при здійсненні алгоритмічних дій, визначаємих арт-терапевтом. Як правило, їх діяльність не буває результативною, життєдіяльність є рутинною, емоційно збіднілою, збіднілою смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, таким чином, в цілому, прийняття себе менш позитивно і залежно від оцінки й дій інших. Результати експерименту свідчать про приблизну неоднаковість рівнів творчої активності в СК і ПК по всім зазначеним показникам. Основна частина досліджуваних мала середньо-низький рівень показників критеріїв складових творчої активності блоку творчої активності як творчоактивного благополуччя, що склало 58 % і 42 % (методики блоку 1, табл. 2.1, дані табл. 2.10) в СК і ПК відповідно.

На наступному етапі на підставі отриманих результатів дослідження ТАлпв та її ПЧ було здійснено кореляційний аналіз їх взаємозв'язків для визначення співвідношення даних показників. Для перевірки взаємозв'язків змінних блоку 2 таблиці 2.1 творчоактивних ресурсів, адаптації та рефлексії зі змінними блоку 3 і 4 (табл. 2.1) емпіричного дослідження було проведено кореляційний аналіз зв'язків змінних творчоактивного ресурсу, що вказує на наявність значимих взаємозв'язків зі змінними, що характеризують організацію творчоактивної життєдіяльності як творчоактивного благополуччя респондентів в СК і ПК (табл. 2.16, табл. 2.17).

Так (табл. 2.16), в СК «рефлексія» позитивно корелює з змінними: загальної інтернальності, «нерозрішимості» та «самоповаги» й негативно корелює з змінною складовою творчоактивного благополуччя «самокерівництво» ($p < 0,05$). Показник «новизна» негативно корелює ($p < 0,01$) з «складністю». Показник «складність» має позитивні кореляції ($p < 0,01$) з «самокерівництвом» та «направленістю на творчість» й негативно корелює ($p < 0,01$) з «самооцінка» та «новизна» й також негативно корелює ($p < 0,05$) з «соціальна підтримка» і «ціннісними орієнтаціями».

Величина «нерозрішимість» корелює ($p < 0,05$) з «вміння перетворювати структуру», «ціннісні орієнтації», «рефлексією» та негативно корелює з «самостворення», «опора на себе».

Таблиця 2.16

Кореляційні зв'язки показників творчоактивного благополуччя та внутрішніх психологічних чинників творчої активності людей похилого віку СК до проведення занять

№	Шкали	Кореляційні зв'язки
1	Рефлексія	Самокерівництво (-0,389*); Загальна інтернальність (0,339*), Нерозрішимість (0,358*)
2	Новизна	Складність (-0,409**)
3	Складність	Самокерівництво (0,407**), Самооцінка (-0,505**), Направленість на творчість (0,518**), Соціальна підтримка (-0,355*), Ціннісні орієнтації (0,330*), Новизна (-0,409**)
4	Невирішуваність	Самоставлення (-0,329*), Опора на себе (-0,327**), Рефлексивність (0,358*)
5	Загальна толерантність	Захопленість творчістю (0,324*), Експресія (-0,379*)
6	Творчий потенціал	—
7	Пізнавальна потреба	Експресія (-0,370*)
8	Креативність	Експресія (0,605*)
9	Опора на себе	Самооцінка (0,438**), Ціннісні орієнтації (-0,485**), Експресія (-0,327*)
10	Самоставлення	Експресія (-0,329*), Компетентність часу (0,875**), Почуття новизни (0,590**), Творча активність (0,343**), Самокерівництво (0,345**), Інтернальність здоров'я (0,444**)
11	Компетентність у часі	Самоставлення (0,875*), Уникнення (-0,362**), Почуття новизни (0,397**), Емпатія (0,401**), Інтернальність здоров'я (0,414**), Загальна інтернальність (0,357**)
12	Самоповага	Рефлексія (0,322*), Гнучкість поведінки (0,355*), Уникнення (-0,456**), Інтернальність здоров'я (0,494**)
13	Гнучкість поведінки	Інтернальність здоров'я (0,380**), Імпресія (-0,399**), Критичність (0,351**), Самоповага (0,355*)
14	Ціннісні орієнтації	Складність (0,33*), Нерозрішимість (0,377*), Опора на себе (-0,485**), Направленість на творчість (0,347*)
15	Художньо-естетична потреба	Інтернальність здоров'я (0,336**), Загальна інтернальність (0,473**), Уникнення (-0,546**), Розрішення (0,343**), Компетентність часу (0,341**)
16	Розрішення	Креативність (0,434**), Компетентність у часі (0,431**), Художньо-естетична потреба (0,343**), Уникнення (-0,488**), Експресивність (0,340**), Самокерівництво (0,321**)
17	Соціальна підтримка	—
18	Уникнення	Компетентність часу (-0,362**), Самоповага (-0,456**), Почуття новизни (-0,406**), Направленість на творчість (-0,539*), Загальна інтернальність (-0,376*)
19	Почуття новизни	Самоповага (0,590**), Експресія (0,441**), Самокерівництво (0,395*)
20	Направленість на творчість	Уникнення (-0,539**), Ціннісні орієнтації (0,347**), Складність (0,518**)
21	Критичність	Гнучкість поведінки (0,351*)
22	Перетворення структури	Нерозрішимість (0,366*)
23	Самооцінка	Складність (-0,505**), Опора на себе (0,438*)
24	Творча активність	Самокерівництво (0,497**), Експресія (0,335*), Почуття новизни (0,449**), Соціальна підтримка (-0,419**), Самоставлення (0,343*)
25	Захопленість творчістю	Загальна толерантність (0,324*), Почуття новизни (0,360*), Експресивність (0,318*)
26	Імпресія	Гнучкість поведінки (-0,399*)
27	Експресія	Загальна толерантність (0,379*), Пізнавальна потреба (0,370**), Креативність (0,605**),
28	Емпатія	Компетентність у часі (-0,399*)
29	Самокерівництво	Рефлексія (-0,389*), Складність (0,407**), Самоставлення (0,345**), Розрішення (0,321**), Соціальна підтримка (-0,478**), Почуття новизни (0,393**)
30	Загальна інтернальність	Інтернальність здоров'я (0,498**), Уникнення (-0,376*), Художньо-естетична потреба (0,473*), Компетентність часу (0,357**), Рефлексія (0,339**)
31	Інтернальність стосовно до здоров'я	Самоставлення (0,444**), Компетентність часу (0,414**), Самоповага (0,494**), Уникнення (-0,356*), Почуття новизни (0,384**), Загальна інтернальність (0,498**)
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$		

«Загальна толерантність» має позитивну кореляцію з «захопленість творчістю» та «експресія» ($p < 0,05$). Показник «пізнавальна потреба» має негативну кореляцію ($p < 0,05$) «експресивністю», тоді як «креативність» має з «експресивністю» позитивну кореляцію ($p < 0,05$). «Опора на себе» позитивно корелює з «самооцінкою» ($p < 0,01$) та негативно корелює з «ціннісними орієнтаціями» ($p < 0,01$) та ($p < 0,05$) з «експресією». Показник творчоактивного благополуччя «самостварення» має негативну ($p < 0,05$) кореляцію з змінною прийняття нової ситуації «експресивністю» й позитивно корелює ($p < 0,01$) з «компетентністю у часі», «почуттям новизни» й «інтернальністю по відношенню до здоров'я» та ($p < 0,05$) з «творчою активністю» блоку творчоактивного благополуччя і «самокерівництвом». Показник «компетентності у часі» має позитивні кореляції ($p < 0,01$) з «самовідношенням» й «інтернальністю відношення до здоров'я» й ($p < 0,05$) з «художньо-естетичною потребою», «розрішенням», «почуттям новизни», «емпатією», «загальною інтернальністю» й негативно корелює ($p < 0,05$) з «уникненням». Самоповага позитивно корелює ($p < 0,05$) з «рефлексією» і «гнучкістю поведінки» та ($p < 0,01$) з «інтернальністю здоров'я» й негативно корелює ($p < 0,01$) з «уникненням». Показник прийняття нової соціальної ситуації «гнучкість поведінки» позитивно корелює ($p < 0,05$) з «інтернальністю здоров'я», «критичністю» та «самоповагою» й негативно ($p < 0,05$) корелює з показником захопленості творчістю «імпресією». Ціннісні орієнтації мають позитивні кореляції ($p < 0,05$) з «складністю», «нерозрішимістю» та «направленістю на творчість» і негативну ($p < 0,01$) зі змінною творчоактивного благополуччя «опора на себе». В ПК переважають позитивні кореляції, серед яких: змінні пізнавальної потреби позитивно корелюють в ПК з компонентами блоку 3 таблиці 2.1 «емпатія», «опора на себе» ($p < 0,05$) та з змінною «самокерівництво» ($p < 0,01$), та 3 блоку таблиці 2.1 самостварення, в ПК позитивно корелюють з змінними творчоактивного благополуччя та 4 блоку таблиці 2.1 прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності, як гнучкість поведінки й самоповага ($p < 0,05$) та негативно корелюють з компонентами блоку 3 (табл. 2.1) загальна інтернальність та інтернальність по відношенню до здоров'я ($p < 0,01$). Змінні творчого потенціалу ($p \leq 0,05$) позитивно корелюють для СК з змінними креативності та пізнавальної потреби й направленості на творчість, для ПК змінні творчого потенціалу позитивно корелюють ($p \leq 0,05$) з змінними направленості на творчість та захопленості творчістю, загальною толерантністю до невизначеності й шкалою «новизна». Адаптивні копінг-стратегії ($p \leq 0,05$) («розрішення

проблем») для СК позитивно корелюють з змінними вміння перетворювати структуру об'єкту та самокерівництво, для ПК адаптивні копінг-стратегії позитивно корелюють з змінними самоповаги, критичності, гнучкості поведінки та самокерівництвом. ТН ($p \leq 0,05$) («загальна толерантність» і «новизна») для СК позитивно корелює з змінними самокерівництва та пізнавальної потреби, креативності та рефлексії, для ПК загальна толерантність має позитивні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,01$) з «самокерівництвом» та «вмінням перетворювати структуру об'єкту». Змінні загальної інтернальності для СК позитивно корелюють ($p \leq 0,05$) з змінними блоку 3 табл. 2.1, як вмінням перетворювати структуру об'єкту ($p \leq 0,05$), опора на себе ($p \leq 0,05$) та інтернальність в області здоров'я і хвороби, змінними конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку ($p \leq 0,05$) (самоповага й гнучкість поведінки). Виявляється негативний зв'язок рефлексії з змінною креативності ($p \leq 0,05$). Негативні кореляції для слабкої СК виявлено для блоку 1: художньо-естетичної потреби, для блоку 2: емпатії. Для потужної ПК позитивні кореляції для 2 блоку: пізнавальна потреба, самокерівництво, для 3 блоку таблиці 2.1: критичність, опора на себе, негативний зв'язок виявлено у 3 блоці: емпатія, нерозрішимість. Змінна творчоактивного ресурсу локус контролю (загальна інтернальність) в слабкій СК негативно корелює ($p \leq 0,05$) з змінними: творчоактивного благополуччя (емпатія) і змінної 4 блока – самоповага. Позитивні кореляції ($p \leq 0,05$) відмічаються з змінними: почуття новизни, креативність, інтернальний тип локалізації контролю, критичність. В ПК змінна загальна інтернальність має позитивний кореляційний зв'язок з змінними компетентність у часі ($p \leq 0,05$) (шкали «компетентність у часі»), пасивною поведінковою стратегією ($p \leq 0,01$) «уникнення», загальною толерантністю ($p \leq 0,05$), змінними благополучного творчоактивного функціонування (шкали «почуття новизни», «направленість на творчість» та «вміння перетворювати структуру об'єкту» ($p \leq 0,05$), «рівень самоприйняття», «опора на себе» ($p \leq 0,01$), змінними конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку, як самоповаги і гнучкості поведінки ($p \leq 0,01$). Аналіз кореляційних зв'язків змінної самоставлення (шкала «самокерівництво») в СК вказує на позитивні взаємозв'язки ($p \leq 0,05$) зі змінними: почуття новизни та ціннісні орієнтації, адаптивної копінг-стратегії «вирішення проблеми», та від'ємні взаємозв'язки ($p \leq 0,05$) з змінними: толерантність (шкали «складність» та «нерозрішимість»), критичність та рівень самоприйняття (шкали «самоприйняття», «критичність»), пізнавальних потреб, локалізації контролю, уміння перетворювати структуру об'єкту, змінними ($p \leq 0,01$) креативності,

захопленості творчістю.

Таблиця 2.17

Кореляційні зв'язки творчоактивного благополуччя та внутрішніх психологічних чинників творчої активності людей похилого віку ПК до проведення занять

№	Шкали	Кореляційні зв'язки
1	Рефлексія	Опора на себе (-0,550**), Самокерівництво (-0,470**), Складність (0,339*), Нерозрішимість (-0,550**), Самоставлення (-0,571**)
2	Новизна	Складність (-0,380*), Загальна толерантність (0,667**)
3	Складність	Самокерівництво (0,315*), Самооцінка (-0,505**), Гнучкість поведінки (-0,410**), Соціальна підтримка (-0,649**), Інтернальність здоров'я (0,371*), Ціннісні орієнтації (0,449**)
4	Нерозрішимість	Загальна толерантність (-0,356*), Пізнавальна потреба (0,425**), Соціальна підтримка (0,332*)
5	Загальна толерантність	Новизна (0,667**)
6	Творчий потенціал	Креативність (0,434**)
7	Пізнавальна потреба	Невирішуваність (0,425**)
8	Креативність	Творчий потенціал (0,434**), Захопленість творчістю (0,390*)
9	Опора на себе	Вирішення (0,639**), Самоставлення (0,628**), Рефлексія (-0,550**)
10	Самоставлення	Опора на себе (0,628**), Вирішення (0,639**)
11	Компетентність у часі	Самоставлення (0,515**), Вирішення (0,504**)
12	Самоповага	Інтернальність здоров'я (0,473**)
13	Гнучкість поведінки	Соціальна підтримка (0,526**)
14	Ціннісні орієнтації	Соціальної підтримки (-0,656**)
15	Художньо-естетична потреба	Інтернальність здоров'я (0,513**), Самокерівництво (0,513**)
16	Вирішення	Самоставлення (0,739**)
17	Соціальна підтримка	Уникнення (0,604**)
18	Уникнення	Соціальної підтримки (0,604**)
19	Почуття новизни	Пізнавальна потреба (0,312*)
20	Направленість на творчість	Вирішення (-0,339*)
21	Критичність	Ціннісні орієнтації (0,402*)
22	Перетворення структури	Захопленість творчістю (0,445*)
23	Самооцінка	Складність (-0,505**)
24	Творча активність	Ціннісні орієнтації (-0,581**)
25	Захопленість творчістю	Захопленість творчістю (-0,587*)
26	Імпресія	Уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку (0,412**)
27	Експресія	Емпатія (-0,433**)
28	Емпатія	Компетентність у часі (-0,399*)
29	Самокерівництво	-
30	Загальна інтернальність	-
31	Інтернальність ставлення до здоров'я	Самокерівництво (0,427**)
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$		

В ПК прослідковується переважання позитивних кореляційних зв'язків, серед котрих: змінні творчоактивних психологічних ресурсів саморегуляції ($p \leq 0,05$) (копінг-стратегія «вирішення» й «підтримки» і шкала толерантності до невизначеності «новизна» ($p \leq 0,01$), змінні благополучного творчоактивного функціонування ($p \leq 0,05$) (стійкість і варіативність власного

«Я» та почуття новизни, переживання ідентичності та направленість на творчість, емпатія, опора на себе, інтернальний тип локалізації контролю, змінні самоприйняття ($p \leq 0,01$), змінні конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку ($p \leq 0,05$) (самоповага і гнучкість поведінки). Було виявлено два негативні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,01$) зі змінною пізнавальної потреби і художньо-естетичної потреби. Змінна творчоактивного ресурсу (інтернальність по відношенню до здоров'я, емпатія, критичність) в СК позитивно корелює з змінними: самокерівництво, при $p \leq 0,01$), копінг-стратегії «розрішення проблем», 3) ціннісних орієнтацій та направленості на творчість ($p \leq 0,05$) і негативно корелює зі змінними: креативності, опори на себе, інтернальності по відношенню здоров'я й хвороби и гнучкості поведінки ($p \leq 0,05$). В ПК виділено позитивні кореляції зі змінними: критичності, ціннісних орієнтацій, самоприйняття, самокерівництва, опори на себе, пізнавальних потреб, інтернального типу локалізації контролю та вміння перетворювати структуру об'єкту, самоповаги ($p \leq 0,05$). Одночасно виділено негативні кореляційні зв'язки – зі змінними копінг-стратегії «соціальної підтримки», загальної толерантності і емпатії ($p \leq 0,05$).

Тож, змістовний аналіз кореляційних зв'язків змінних творчоактивного психологічного ресурсу, адаптації та рефлексії зі змінними, характеризуючими творчоактивну організацію життєдіяльності респондентів, свідчить про високий ступінь взаємозв'язку і достатній неоднородності переважно в СК, що визначає особливості організації ТА життєдіяльності у похилому віці в СК і ПК. Так для СК характерна наявність рефлексії і рівня збереженості творчоактивного психологічного ресурсу, що відповідають середньо-високому рівню, що дозволяє говорити про перспективи потенційно творчоактивного функціонування респондентів. Водночас відмічено часткове зниження включеності в навколишні події, перевага вибору пасивних поведінкових копінг-стратегій та зростаюча тенденція інтолерантності до невизначеності, де благополуччя творчоактивного функціонування респондентів цієї групи багато в чому залежить від домінування поведінкової реакції середовища і схвалення інших, внаслідок чого можна розглядати зниження показників незалежності і особистісного контролю над собою, певна тьм'яність життєвих цілей, фіксованих і орієнтацію на конкретний часовий відрізок та відмічено схильність до недостатньої гнучкості у взаємодії з оточуючими, нереалізованість адаптивних навичок в поведінці, що проявляються в зниженні здатності швидко і адекватно реагувати на змінюючуся ситуацію, де вираженість особистісної незначимості і

самоцінності у похилому віці зумовлює високу ступінь обмеження соціальних контактів і особистісної активності, що проявляється в прийнятті соціальної ситуації розвитку як незадовільняючої, але вимушеної. Для респондентів ПК характерний більш високий рівень рефлексії і задоволеності особистісною активністю, сприйняття навколишніх подій як особистісно контрольованих й регульованих (оцінюється як включеність). Відмічається домінування вибору адаптивних поведінкових стратегій, високий рівень ТН, що забезпечується вираженістю творчоактивного благополуччя функціонування, що розглядається як збереження автономії і активності, більш позитивне сприйняття і самоповага до себе. Наявність актуальних життєвих цілей, умов свободи особистісного вибору і направленості власного життя забезпечують розвиток ТА. Збереження соціальної та ТА в період похилого віку респондентами ПК сприяє формуванню нового статусу особистості і дозволяє оцінювати справжнє життя як цілеспрямоване, наповнене, емоційно насичене, що забезпечує конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку, як постійну потребу в розвитку особистісної ТА у похилому віці. Аналіз показників змінних життєвого психологічного ресурсу, креативності, творчого потенціалу, художньо-естетичної та пізнавальної потреб, рефлексії, адаптації й змінних, що характеризують активну творчу організацію життєдіяльності респондентів, свідчить про високий рівень взаємозв'язку і достатній неоднорідності в ПК, що визначає особливості організації ТА життєдіяльності ЛПВ в групі. Так для респондентів СК характерна наявність рефлексії і рівня збереженості творчого та життєвого психологічного ресурсу, що відповідають середньому рівню, що дозволяє говорити про перспективи потенційно активного творчого функціонування респондентів. Водночас відмічено зниження включеності в навколишні події, перевага вибору пасивних поведінкових копінг-стратегій та зростаюча тенденція інтолерантності до невизначеності. Сприятливе активне творче функціонування респондентів групи залежить від домінування поведінкової реакції середовища і схвалення інших, внаслідок чого можна розглядати зниження показників незалежності і особистісного контролю над собою, тьм'яність життєвих цілей, фіксованих і орієнтацію на конкретний часовий відрізок. Відмічено схильність до недостатньої гнучкості у взаємодії з оточуючими, нереалізованість адаптивних навичок в поведінці, що проявляються в зниженні здатності швидко і адекватно реагувати на змінювану ситуацію життя похилого віку. Вияв особистісної незначимості і самоцінності на етапі пізнього онтогенезу зумовлює високий щабель обмеження соціальних контактів і особистісної

активності, що проявляється в прийнятті соціальної ситуації розвитку як незадовільняючої, але вимушеної. Для респондентів ПК, що мають середні з тенденцією до високих рівні показників прояву ТА характерний вищий рівень рефлексії і задоволеності особистісною активністю, сприйняття навколишніх подій як особистісно контрольованих й регульованих, що оцінюється як включеність. Відмічено домінування вибору адаптивних поведінкових стратегій і високі показники ТН, що забезпечується виявом творчого благополучного функціонування, що розглядається як збереження автономії і активності особистості, позитивне прийняття і самоповага до себе. Дані кореляцій компонентів ТА методик блоків 1 та 3 табл. 2.1 вказують на високий рівень взаємозв'язку.

Другий підхід аналізу констатувального етапу дослідження спрямований на визначення загальних і індивідуальних особливостей ТА особистості ЛПІВ, що проявляються в виокремленні типів ТАЛПІВ, їхній змістовній характеристиці й систематизації і містить якісний аналіз результатів, тоді як перший підхід ґрунтується на групуванні ознак показників, другий – на групуванні досліджуваних (за певною ознакою), де рівні прояву ТА згруповано навколо ознак саморозвитку, самоорганізації та самореалізації, коли дані ознаки є характерними мотивами ТАЛПІВ. Дослідження структури ТА особистості ЛПІВ, спрямоване на визначення загальних тенденцій у розподілі параметрів ТА, засвідчило існування певного континууму стійких характеристик, узагальнення яких дало змогу прояснити психологічний портрет особистості творчоактивного рівня (надалі – ОТАР) (рис. 2.17, профіль ОТАР). Встановлено, що характерними особливостями ОТАР, за даними дослідження [190], [206], виступають: високий рівень ($p \leq 0,01$) творчого потенціалу (ТП+) та пізнавальної потреби (ПП+), досить високий рівень ($p \leq 0,05$) самооцінки (СО+), самокерівництва (СК+) та загальна інтернальність контролю (ІК+), та відносно низький рівень ($p \leq 0,05$) емпатії (ЕМ-) та самоприйняття (СП+). Значення характеристик за іншими факторами має досить варіативний характер. Аналіз комбінацій вияву цих варіацій дозволив виявити специфіку їх прояву на рівні складових ТА, побудувати типологію реалізації ТА. Дослідження означених особистісних відмінностей дало підстави виокремити за вибіркою три типи полімодальних сполучень складових: ТаС (творчість-самоорганізація), ТАС (творчість-адаптація), тАС (адаптація-самоорганізація). Встановлено, що провідні відмінності між означеними типами полягають у напрямі прикладення активності та індивідуальному способі її виявлення [206]. Прояви ТА на рівні рис особистості, окрім узагальнених характеристик, мають у різних типах

різну специфіку між представниками типів за факторами КР (критичність), ВПСО (перетворення структури), СО (самоцінка), ІК (інтернальність контролю), НТ (направленості на творчість), РЕ (рефлексія), А (адаптація). За факторами ПН (почуття новизни), СК (самокерівництво), ЕМ (емпатія) показники проявів ТА мають у різних типах спільну направленість.

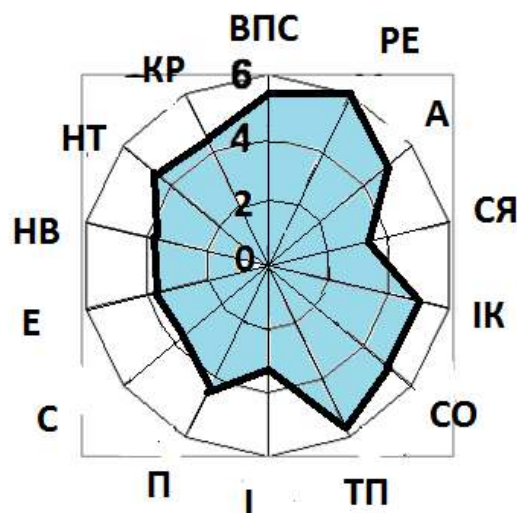

Рис. 2.17. Усереднений профіль особистості людей похилого віку (профіль факторів особистості за результатами констатувального експерименту (ОТАР – особистість творчоактивного рівня (середній з тенденцією до високого рівень)) (*Примітки.* На рис. 2.17. літерами означено: НВ – почуття новизни, НТ – направленість на творчість, КР – критичність, ВПСО – вміння перетворювати структуру об'єкту, РЕ – рефлексія, А – адаптація, СЯ – стійкість Я, Е – експресивність, ІК – контроль, СО – самооцінка, СП – самоприйняття, ТП – творчий потенціал, І – імпресивність, С – самовідношення, П – пошукова потреба. Цифрами на осях подано умовні бали).

Виявлені розбіжності між профілями в сукупності факторів, що його складають, дозволяють окреслити узагальнений психологічний портрет представників кожного типу прояву творчої активності людей похилого віку. Орієнтація творчої складової у виявлених типах [190] при цьому визначається домінуючою характеристикою: у сполученні *TaC* (творчість-самоорганізація) творчість носить внутрішній, смисловий характер, тоді як у сполученні *TAc* (творчість-адаптація) – зовнішній, соціальний. Сполучення *mAC* (адаптація-самоорганізація) представляє середній, проміжний варіант: ТА носить ситуативний характер. Для типу *tAC* характерно розгортання творчої активності, як життєвої необхідності, домінуючими мотивами творчої діяльності слугують мотиви адаптації, творча активність для таких людей є засобом власного зростання. Тип *tAC* займає дещо проміжне положення між двома наступними: представникам цього типу властиві м'якість, тактовність, поступливість,

середня чутливість, спокій, самодостатність, їхня активність носить ситуативний характер, характерна екстернальність контролю, притаманний високий пізнавальний інтерес та творчий потенціал, низька художньо-естетична потреба та креативність, показники рефлексії та адаптації є середньо-високого рівня прояву, самооцінка та опора на себе високих показників. Середньо-високі значення мають показники критичності, уміння перетворювати структуру, показники направленості на творчість низьких проявів, середнього рівня є почуття новизни. Це люди переважно середнього рівня прояву ТА, для таких людей у творчій діяльності головним є результат. До типу ТАС належать люди похилого віку, провідними мотивами прояву ТА яких слугують мотиви самозбереження та подовження життєвої активності, представники типу ТАС є вираженими екстравертами, вони соціально сміливі, комунікабельні, емоційні, упевнені, прагнуть домінувати, водночас чутливі до емпатії, артистизму. Таким людям притаманні воля, рішучість, висока критичність та самооцінка, творчі прояви у них мають опосередкований, нестабільний характер, як правило, мають невисоку художньо-естетичну потребу та середній рівень прояву творчого потенціалу, пізнавальна потреба й креативність має високий рівень прояву, інтернальний тип локалізації контролю, адаптація та рефлексія має середній рівень, середньо-низькі показники мають направленість на творчість та самокерівництво. Для таких людей головним у творчій діяльності є результат. Для людей типу ТАС характерні середній рівень самооцінки, висока направленість на творчість, високий рівень почуття новизни й критичності. З'ясовано, що у представників типу, здатні ТАС домінує активність внутрішнього плану, вони володіють яскраво вираженою інтравертованістю, їм притаманні спокій, самодостатність, реалістичність, практичність, логічність, стриманість у соціальних контактах. Провідними мотивами творчої діяльності для таких людей є сама творча діяльність та її процес, адаптація має середньо-низькі показники, рефлексія високого рівня, середньо-високі показники вміння перетворювати структуру; інтернальний тип локалізації контролю, високий рівень ТА, приймають свій вік, але не вважають себе старими. Характер розподілу типів прояву ТАлпв за рівнями досягнення ТА зображено на рисунку 2.18. Результати дослідження засвідчують, що у структурі особистості творчоактивного рівня виокремлено як загальні характерні особливості, що сприяють успішній реалізації творчої активності і специфічні властивості, які забезпечують її психологічне забарвлення, де перші з них характеризують спрямованість, знання, вміння й навички, як параметри індивідуального досвіду особистості, й другі характеризують її

індивідуально-типологічні особливості.

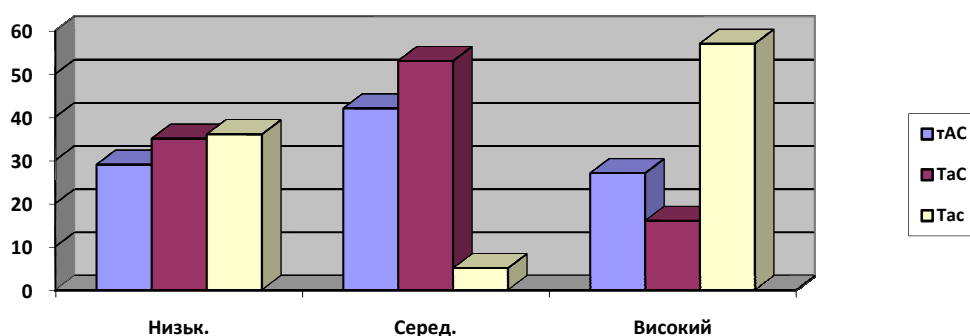

Рис. 2.18. Характер розподілу типів прояву творчої активності людей похилого віку за рівнями досягнення творчої активності.

У цілому етап констатувального експерименту на підставі використання комплексу діагностичних методик, кількісного та якісного аналізу даних дозволив отримати підтвердження висунутого нами припущення щодо переживання особистістю дезадаптації упродовж похилого віку як однієї з можливих передумов, початкового етапу самопізнання, саморозвитку, самоорганізації й самореалізації, як розвитку творчої активності й засвідчити належність результатів з тенденцією низьких показників до середнього з тенденцією до низького (дезадаптаційного) рівня розвитку ТА особистості. Означені результати розглядаємо як експериментальне підтвердження теоретичної моделі психологічного конструкту ТА процесуальної моделі розвитку ТА особистості ЛПВ, побудованої логіки емпіричного й теоретичного пошуку [206]. На підставі результатів якісного аналізу нами експериментально підтверджено теоретичну модель психологічного конструкту ТАЛПВ, уточнено окремі особистісні характеристики та чинники творчої активності. У співставленні показників відзначено зв'язки, що вказують на єдність і цілісність конструкту та розкривають специфіку співвідношення як окремих показників між собою, так і їх комплексів. Означені в ході дослідження залежності між показниками та результати кореляційного аналізу поєднуються у три провідних комплекси рис, що групуються навколо параметрів *самозростання, самоорганізації, мотивації саморозвитку*. Наявність актуальних життєвих цілей, умов свободи особистісного вибору і направленості власного життя забезпечують прояв творчої активності. Збереження соціальної та ТА в похилому віці респондентами середньо-високих показників групи сприяє формуванню нового статусу особистості і дозволяє оцінювати справжнє життя як

цілеспрямоване, наповнене, емоційно насичене, що забезпечує конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку, як постійну потребу в розвитку особистісної творчої активності людей похилого віку. На основі особливостей мотиваційно-потребнісної сфери ЛПВ і вимог соціуму до рівня розвитку в конкретно-історичний час можемо визначити основні ПЧ ТАлпв, як чинники мікрорівня (внутрішні ПЧ ТАлпв): адаптація, рефлексія, рівень збереженості психологічного творчоактивного ресурсу; чинники мезорівня, як психологічна підтримка в культурному середовищі; учбово-пізнавальна діяльність; художньо-естетична культура; підтримка та запит близького оточення та сім'ї на творчу діяльність ЛПВ; стать; вік; рівень освіти; направленість професійної та постпрофесійної діяльності особистості; чинники макрорівня – соціальна державна політика, спрямована на створення програм позитивного старіння (як відтермінованого); конкретну постпрофесійну затребуваність набутих та зростаючих знань й вмінь ЛПВ, їх життєвої компетентності; певна соціальна нестабільність, як можливість затребуваності ТН та гнучкості поведінки, що сприяють актуалізації творчого потенціалу, де наслідування і взаємодія грають виключну роль в прояві творчої особистості [194], коли середовищні впливи, заборони, «табу», соціальні шаблони блокують прояви притаманної кожному креативності, де «вплив» нерегламентованості поведінки є відсутністю всякого впливу. Тут розвиток креативності в похилому віці виступає як шлях вивільнення творчого потенціалу і за позитивного впливу середовища для її розвитку абсолютно необхідно підкріплення загальної обдарованості соціальним впливом і наслідуванням творчої особистості.

Отже, нами виявлено сутність прояву ТАлпв як активної індивідуально-специфічної форми самореалізації особистості, її психологічних чинників, що дозволяє визначити ПЧ, що забезпечують ефективність прояву творчої діяльності в межах розгортання реалізації спадаючого психологічного ресурсу, як раціонального використання вже набутих знань, вмінь, навичок з метою їх творчого прояву. Виникає запитання про можливість сформувати ці необхідні якості благополучного активного творчого функціонування у досліджуваних з середньо-низькими показниками творчої активності наближенням до середньо-високих показників потужної ПП, для відповіді на яке варто провести формувальний експеримент. Теоретико-емпіричний аналіз феноменології, структури, етапів і рівнів прояву творчої активності особистості ЛПВ дозволяє конкретизувати отримані результати у вигляді концептуальних засад спричинення її розвитку.

Найдієвішим підходом розв'язання цієї проблеми вбачаємо визначення внутрішніх психологічних чинників реалізації розвитку творчої активності особистості ЛПВ.

2.3. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку

З метою дослідження сутності внутрішніх ПЧ розвитку ТА, що забезпечують ефективність творчої діяльності в межах розгортання реалізації спадаючого психологічного ресурсу ЛПВ, як раціонального використання вже набутих знань, вмінь, навичок для їх творчого прояву аналіз, проведений в практичній частині нашого дослідження, дозволяє визначити механізми, що забезпечують ефективність творчої діяльності ЛПВ. Модель передбачає три етапи оптимізації особистісних творчоактивних ресурсів: мобілізацію особистісних латентних творчоактивних ресурсів; творче вирішення протріч в життєдіяльності і розвиток ТА, як творчоактивного благополуччя; самопрезентацію і самореалізацію життєвої компетенції та прийняття себе в новій соціальній ситуації розвитку ТА, як творчоактивного благополуччя. Провідними внутрішніми ПЧ творчої діяльності є рівень збереженості їх творчоактивного психологічного ресурсу, адаптація та рефлексія. Модель (рис 2.19) засновано на уявленні про збереження самодетермінуючих можливостей особистості ЛПВ шляхом опосередкованого усвідомлення й прийняття себе у похилому віці як суб'єкта власної творчої життєвої організації [8], [138], [206] й здатного виступати «автономним саморегульованим суб'єктом активності» [112, с. 8]. Зовнішнім каталізуючим чинником активації особистісного ресурсу в похилому віці використано психологічну інтервенцію [98], що передбачає знаково-символічну опосередкованість переживання [64], [58], [138], актуалізацію латентного творчоактивного ресурсу, опосередкованого творчою активністю. Дослідження спричинення розвитку ЛПВ вбачають взаємодію біологічних, психологічних, соціальних процесів, що мають множинний ефект на розвиток ЛПВ [219]. Сукупність компонентів творчої активності може спричинити благополучне *творчоактивне* функціонування і бути критерієм ефективного вирішення невизначених протиріч творчої організації життєдіяльності особистості ЛПВ, де [206] активність ґрунтується на мотивації надлишку й в разі задоволення фізіологічних, матеріальних і соціальних потреб, пріоритетним напрямом виступає орієнтація на задоволення духовних потреб, що на рівні вияву активності виявляється у формі ТА. Результатом здатності реагувати на зміни, успішно адаптуватися до нових умов, що розглядається [102], [155] критерієм зрілості, є прояв творчої активності, коли

людина максимально розкриває і вдосконалює потенціал, а процес її прояву зумовлено впливом внутрішніх і зовнішніх ПЧ, під якими розуміємо рушійні сили [206], що зумовлюють прояв ТА в умовах похилого віку за критеріями розвитку творчої активності [229].

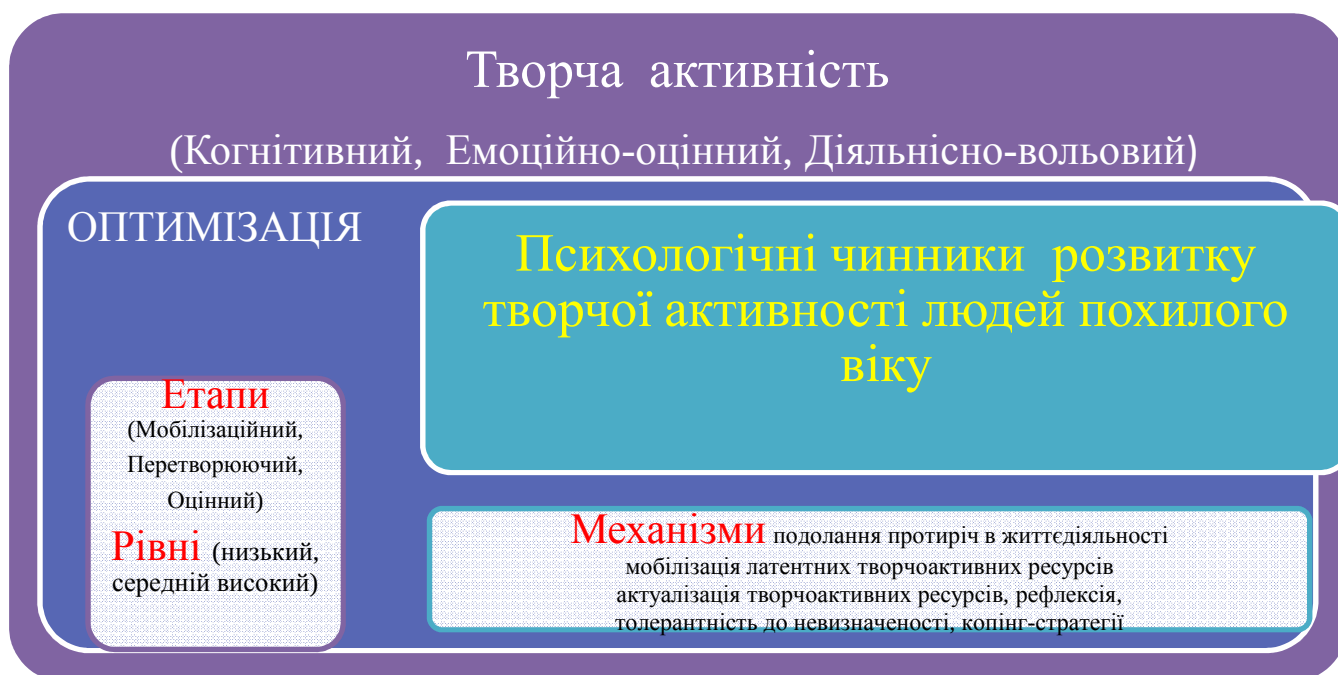

Рис. 2.19. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

В основі моделі (рис. 2.20) знаходиться принцип взаємодії особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу та впливу психологічного середовища. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх психологічних чинників створює нову соціальну ситуацію, наслідок якої – досягнення розвитку ТА. Система управління особистісним розвитком в межах моделі відбувається на принципах гуманістичної психології та педагогіки, як особистісної діяльності, співробітництва, суб'єктивного контролю, де особистісний механізм творчого самопрояву засновано на неперервній циклічній взаємодії особистості і творчорозвивального середовища [36], [42], [77], [116]. Повторюваність циклів сприяє досягненню індивідуального стилю творчої діяльності, відтворюючи цілісність психолого-педагогічного процесу, взаємозв'язок і взаємозумовленість окремих його ланок. В якості *зовнішнього* каталізуючого чинника розвитку особистісного творчоактивного ресурсу використано психологічну інтервенцію методами психолого-педагогічного впливу, що передбачає знаково-символічну опосередкованість переживання (Л.Виготський [64]; Ф.Василук [58]; О.Копитін [99]; В.Наумова [138]),

актуалізацію латентного творчоактивного ресурсу особистості, опосередкованого творчою активністю.

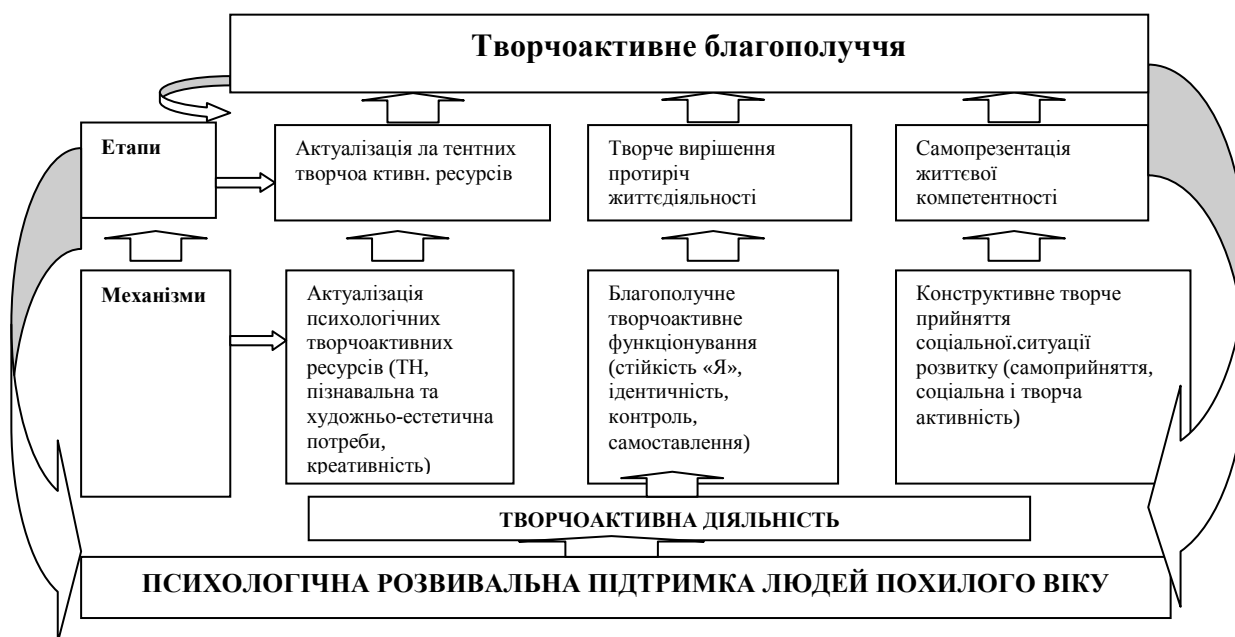

Рис. 2.20. Механізми спричинення розвитку творчої активності людей похилого віку як творчоактивного благополуччя.

Усвідомлення ЛПВ важливості і можливості актуалізації, реалізації життєвого й творчого унікального досвіду як накопиченого протягом життя особистісного життєвого й творчого ресурсу відкриває потребу в самореалізації, у направленій взаємодії, у трансляції особистісного життєвого й творчого досвіду, як благополучного творчого активного функціонування, потребу у затребуваності як особистості, що відбулася. Зміст спричинення психолого-педагогічного впливу включає три тематичних блоки (модулі) [99], [138], що послідовно реалізовано протягом певного часу: «Мобілізація творчоактивного психологічного ресурсу», «Вирішення життєвих протиріч та розвиток творчої активності, як творчоактивного благополуччя», «Прийняття нової соціальної ситуації ТА».

Логіка змісту психологічного впливу заключається в поступовому просуванні ЛПВ від терапевтичного пізнання мистецтва до конкретних дій по покращенню власного стану та нової організації життєдіяльності, як прояву творчої активності та прийняття нової соціальної ситуації. Кожен модуль являє собою відносно самостійну психолого-педагогічну область, інтегровану в загальний контекст психологічного впливу, що забезпечує варіативність психолого-освітнього простору і надає ЛПВ свободу вибору видів і способів діяльності як необхідних умов розвитку творчої активності. Творчоактивне благополуччя є критерієм

ефективного вирішення невизначених творчих протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності особистості, коли досягнення розвитку творчої активності [8], *спричиняється* високою *життєвою компетентністю* що співставляється з високим рівнем *адаптованості*, що за наявності *рефлексії* проявляється в функціонуванні на рівні творчоактивної особистості як *суб'єкта життєвого творчого шляху* й як *суб'єкта життєдіяльності* [8], [138], де основними критеріями особистісної суб'єктності є переживання ідентичності, збереженість контролю, стійкість і варіативність «Я-образу», рівень самоприйняття, інтернальний тип локалізації контролю [8]. Зростання власної життєвої активності, посилення позитивних характеристик особистості, усвідомлення нових сенсожиттєвих, сенсотворчих та творчоактивних орієнтацій є самоприйняття, позитивне ставлення до інших, самодетермінація, відкритість новому досвіду, благополучне творчоактивне функціонування, що дозволяє зберігати, розвивати позитивну ідентичність, сприяючи адекватному, творчому вирішенню протиріч життєдіяльності ЛПВ. Для ефективності [209] процесу селективної оптимізації з компенсацією специфічна форма адаптації залежить від конкретної *історії життя, інтересів і цінностей, здоров'я і навичок кожної конкретної людини*. Вимога активності та творчості передбачає зміну внутрішніх умов, регуляторів і форм організації групової інтеграції та діяльності, і такий запит творчих сил, можливостей як момент особливої форми, рівня соціалізації і соціалізованості передбачає делегування їй творчих прав і відповідальності і тому адаптація та творчість, *адаптивна та творча діяльність* і поведінка є особливими компонентами, формами та фазами соціалізації індивіда, де особистість є настільки соціально успішною, наскільки вона адаптивна; наскільки вона адаптивна, настільки вона особистість [206], на цьому щаблі соціального становлення набуваючи статусу творця соціальної реальності, самої себе та інших.

Процес соціальної *адаптації*, як чинник творчого розвитку [25] – єдність асиміляції та акомодатії, а не механічне узгодження цінностей суспільства та особистості, чи механічне присвоєння особистістю суспільних цінностей, де обдарована людина має досить своєрідну систему цінностей, що зумовлює проблеми її соціальної адаптації, що розділяють на: реактивну, за типом реакції на зміну середовища; цілеспрямовану, де адаптивна і творча поведінка [25] є конструктивною, коли типи поведінки однаково спеціалізовані й опосередковані зовнішніми і внутрішніми чинниками й реактивна поведінка, діяльність відрізняється не наявністю культуральних засобів, а джерелом активності, що визначає

поведінку. Тож, *адаптація* людини похилого віку до нової соціальної ситуації постпрофесійної діяльності може відбуватися по *замкненому* (з згортанням зовнішніх зв'язків і збереженням себе, як індивіду) чи відкритому контуру (підтримкою старих соціальних зв'язків збереженням себе, як особистості), що є справою власного вибору.

Ресурси ЛПВ [8] є реальним потенціалом задоволення вимог несприятливих життєвих обставин, підтримуючи самоідентичність, підкріплюючи самоповагу, забезпечуючи впевненість особистості. Різноманітність *ресурсів і потенціалів*, що розширюють діапазон діяльності особистості, збільшує ймовірність досягнення життєвих цілей, де [102] *життєві ресурси* є універсальним капіталом, збільшення якого пов'язане з вихідними кількісними та якісними характеристиками, а також з доцільністю й раціональністю його вкладення. В [27] особистісному розвитку в період геронтогенезу визначається, що він зумовлюється: рівнями особистісної цілісності, інтелектуальної збереженості, соціальної, фізичної, інтелектуальної і ТА, психологічної адаптованості до старості, відсутністю танатофобічних переживань й страху смерті та психологічної готовності до завершення життя, як результату повноцінної адаптації особистості до заключної фази вітального циклу, де подолання останніх, створення позитивних вітальних налаштувань та активізація творчих здібностей у ЛПВ здатні знизити вплив негативних чинників старіння, підвищити адаптаційні механізми особистості та відкрити перед літнім нові можливості самовдосконалення, особистісного розвитку. Так при відчудті ЛПВ нестачі ресурсів використовуються стратегії уникнення і психологічні захисти, орієнтовані на пом'якшення психологічного дискомфорту й за закріплення мають дезадаптивний характер [8], [69]. Існує [180] резерв розвитку людини, який має використовуватись протягом всього життєвого шляху, що дозволить актуалізувати особистісну суб'єктність, забезпечити конструктивні зміни життєдіяльності, що сприятиме розвитку толерантності соціуму до старіння й формування відношення до періоду похилого віку не як знисходження, а як поваги і захоплення.

У моделі [209] адаптаційного механізму «селективної оптимізації з компенсацією», що передбачає цілеспрямовану підтримку активності, рівня виконання навантаження збільшенням об'єму практики і переструктуруванням діяльності згідно актуальному потенціалу, виявивши обов'язковою умовою для збереженості пізнавальної функції ЛПВ наявність певного рівня освіти, статків, здоров'я, професійного досвіду і регулярних когнітивних тренувань, де для переходу від репродуктивного освоєння соціально-художнього досвіду до конструювання власних

відносин і продуктивно-творчої діяльності необхідна творча повноцінність середовища, збагачення її спонукаючими до творчості елементами, корекція міжособистісних і ділових стосунків, де визнання творчих проявів має тим більшу основу, чим «раніше і чіткіше виступають оригінальні творчі елементи» [209, с. 367].

Для спричинення творчого зростання ЛПВ важливі цивілізованість, креативність середовища, насиченість матеріальними умовами, різноманіття якісних ліній розвитку, [16] використання дуже важких задач на межі адаптаційних можливостей як «актуалізацію міцно забутих пластів минулого досвіду і формування нових структур психічних умінь» [16, с. 91], де основними чинниками виступають особистісні установки, віра в себе і не втрачений високий рівень домагань, а [191] наявність активних середовищних чинників інтелектуальної діяльності виступає як «пристосування до втрати чи як компенсація втрат» [191, с. 58], [104] вбачаючи важливою роль соціально-когнітивних факторів як стагнуючих чи стимулюючих переконання у власній впевненості, самоефективності та що ці чинники визначають успішність роботи інтелекту ЛПВ. Тому для ресурсів когнітивної й інтелектуальної активності існує важливість збереженості у ЛПВ стимулюючого і *мотивуючого оточення* як чинника адаптації і актуалізації компенсаторних механізмів інтелектуальної діяльності, накопичених на попередніх етапах онтогенезу.

Соціальні ресурси [19], [104], як шлях подолання життєвих перешкод [13] визначають резервами і ресурсами, котрі допомагають ефективно визначити здатність особистості ЛПВ співладнати з труднощами і щоденними змінами. Наголошують [82] на необхідності забезпеченості простору для самовияву і самореалізації ЛПВ як особистості, що розвивається, де активність направлена як на змінювані зовнішні обставини, так і на себе. Негативними зовнішніми ресурсами ЛПВ [104] вбачаємо малу соціально-економічну забезпеченість, численні та тяжкі втрати, самотність, погіршення здоров'я, зміну характеру середовища проживання, незатребуваність і ігнорування соціумом, що детермінують припинення особистісної активності ЛПВ, блокуючи затребуваність внутрішніх особистісних ресурсів, яка робить процес старіння дезадаптивним й не забезпечує подальшого розвитку. Тут соціальні ресурси (зовнішні умови) для людей похилого віку є медіаторами, що стимулюють, компенсують і мотивують можливості адаптивної і прогресивної життєдіяльності. Психологічні ресурси розглядаються з сторони співволодіючої поведінки, як *індивідуально-*

психологічних копінг-ресурсів [138], [205], [225], де така поведінка відображує направленість на пристосування до складних життєвих ситуацій і постійно змінюваних умов середовища.

Рефлексію [156] розглядають активним внутрішнім процесом особистості, що спричинює породження нових смислів і розвиток суб'єктності, яка виступає «смысловим центром внутрішньої реальності людини і усієї його життєдіяльності в цілому» [156, с. 22], де внутрішній діалог є основним механізмом, «як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати свою життєдіяльність» [90, с. 77]. Розрізняємо рефлексію як процес, рефлексування як стан і рефлексивність як психічну властивість, що [138], [201] як індивідуальна характеристика пов'язана з потенціалом самовизначення і саморегуляції. Ми використовуємо поняття *рефлексивності* О. Карпова, як індивідуальної властивості особистості, що володіє трансформаційною і генеративною функціями, де суб'єкт «регулює, а частково породжує (розкриває у собі) інші – базові, об'єктивні закономірності і особливості самого себе» [90, с. 129]. В процесі індивідуалізації особистість формується як суб'єкт, здатний перетворювати обставини власного життєвого й соціального середовища, де вищий, трансцедуючий рівень *рефлексії*, пов'язаний з ціннісно-смысловим розумінням життя, що дозволяє виводити людину за межі буття. Рефлексія [90], що має регулятивно-адаптивну функцію з позиції синтетичної психічної реальності виступає одночасно як психічний процес, властивість і стан, [156] внутрішня робота, активний процес породження сенсів, розвитку суб'єктності й особистості в цілому [170], будучи формою і засобом до самопізнання, що забезпечує зростання і самовдосконалення особистості. Тут усвідомлення особистістю себе самої відбувається завдяки процесу відділення рефлексуючого «Я» від діючого «Я» та пізнання рефлексуючим «Я» діючого, а результатом рефлексії виступають знання людини про процес свого пізнання, де рефлексія є усвідомлення індивідом того, як він в дійсності сприймається та оцінюється іншими людьми. Рефлексія як здатність оцінювати власні дії, вміння аналізувати зміст, процес розумової діяльності, починається формування самооцінки [16], що дозволяє ЛПВ спостерігати себе з боку власних почуттів, внутрішньо диференціювати «Я» чинне, розмірковуюче і оцінююче. Рефлексія наділяє самосвідомість зворотним зв'язком, завдяки якій людина може «оцінювати намічену ціль з точки зору перспектив успіху, коригувати її з урахуванням різних норм, відчувати себе відповідальним за можливі результати, продумувати їх наслідки для себе і оточуючих» [186, с. 11]. Рефлексивність при самооцінці ЛПВ,

як і здатність до усвідомлення її засобів, є показником високого рівня її розвитку і з рефлексією найбільш тісно пов'язане довільне керування власною поведінкою ЛПІВ.

Для ЛПІВ [228] *життєстійкість* є базовою характеристикою особистості, котра спричиняє вплив на свідомість і поведінку всіляких об'єктивних обставин, де механізми спричинення саморегуляції: зміна оцінки ситуації, створення мотивації до трансформаційного співладнання, пошук активної соціальної підтримки і розвиток життєстійких практик здоров'я через систему переконань, стимулюючи турботи про власне здоров'я і благополуччя як модель «психологічної живучості, здатну реагувати на динамічну специфічність біопсихосоціальної організації особистості періоду пізньої зрілості, де корегування переконань і навичок спричиняє активне подолання труднощів і перетворення проблемних ситуацій в нові можливості, що особливо актуально і значимо для ЛПІВ» [138, с. 23]; є одночасно ресурсом стійкості, що знижує загальну міру недоторканості суб'єкта в стресових ситуаціях [110], де [229] трансформаційне співладнання зі складною ситуацією є провідним механізмом у ЛПІВ, що передбачає активність, дію, прийняття нових змін, як частина прояву феномену ТН. Трансформаційне [71], [229] співладнання зі складною ситуацією є провідним механізмом життєстійкості, що передбачає активність, дію, прийняття нових змін й є частиною феномену ТН. *Толерантність* і інтолерантність до невизначеності (Е. Frenkel-Brunswik) є емоційною і перцептивною змінною, що несе оцінну роль вірогідніших підсумків прийняття рішення ЛПІВ й опосередковано спричиняє емоційний фон цього прийняття, тоді як «тенденція прибігати до суджень по типу «чорне-біле», яку розглянено як інтолерантність до невизначеності» [221, с. 27]. Тут виявлено ТН індивідуальною змінною в контексті індивідуальної здатності особистості оцінювати невизначені ситуації як бажані чи загрозливі, що є протилежною оцінкою ситуації, як інтолерантністю ЛПІВ. К. Stoycheva [249] ТН вбачає базовою складовою креативної здібності особистості, що визначає індивідуальну саморегуляцію в невизначених ситуаціях, тоді як П. Лушин [121] ТН виявляє особистісною характеристикою в аспекті розкриття механізму особистісної зміни за переходу до нової ідентичності, що проявляють здатність особистості до саморегуляції і самоорганізації, визначаючи нові можливості, як неможливі без ситуації неможливості. Ідентичність є системою «смыслових диспозицій особистості, що зумовлюють самоорганізацію відкритої системи особистості в певному багаторівневому контексті» [121, с. 299], де поряд [100], [138] з параметрами життєстійкості і автономії розглядають її передумовою втілення чи здатність диференціювати

вибір «між минулим і майбутнім» [138, с. 152], як [72] чинник розвитку ідентичності й властивість, що забезпечує її стійкість в процесі переходу до нової ідентичності ЛПВ. Для дослідження ТН є урахування конкретних умов виникнення ситуації невизначеності, як складної ситуації, котру «індивід, що сприймає, не може категоризувати через нестачу інформації» [119, с. 13], «розсуголосність між відображенням і оригіналом чи наявним і новим образом» [99, с. 50], як ситуацію змін, відмінностей чи кризи [120], «екзистенційну дилему» [111], непевності власних смислових основ [50], як можливість та передумову нового структурування життєдіяльності й ТА [138], [249] складової *креативності*. Вияв ТН розглядаємо як реальну потребу відкладати остаточне судження, що сприяє прийняттю ефективних творчих рішень і підтримує мотивацію до творчої діяльності. Розуміємо поняття «Невизначеність» S. Budner [212], що проявляється, як класифікуюче взаємозв'язки характеру невизначених стимулів, причин виникнення непевної (невизначеної) ситуації: нова-невизначена-нестандартна, зумовлена недостатньою кількістю чи відсутністю стимулів чи подразників; складна-комплексна, забезпечена наявністю великої кількості стимулів, подразників; нерозрішима-протирічна, породжувана протирічними стимулами-подразниками.

ПЧ *копінг-стратегій* ЛПВ мають динаміку «стійких способів поведінки», трансформаційне співволодіння як активне подолання ситуації, в межах якого ЛПВ шукає і пробує нові форми поведінки [100], [138], що забезпечує функцію співладнання, пов'язану з реалізацією діяльності в умовах її ускладнення та можуть спричинити виявлення людиною потенційних труднощів і можливості для розвитку [100], де стратегії змикають міжрівневі регулятори, що є причинами варіативних зв'язків між різнорівневими елементами особистості ЛПВ. *Пізнавальна потреба* – не нестача знань ЛПВ, а властивість особистості відчувати потребу в них [105] і лише тоді, коли є необхідність, яка спонукає ЛПВ до діяльності, стимулюється активність. Пізнавальні потреби, як одні з основних стимулів спонуки особистості до активної діяльності спрямованої на їх задоволення, належать до духовних і охоплюють велику групу прагнень, які задовільняються в процесі пізнавальної діяльності (в знаннях, в інтелектуальному напруженні, в самоосвіті). Без виразної потреби *пізнання* (години думати про одне й те саме) важко розраховувати ЛПВ на продуктивну творчу діяльність [147], [170].

Основним чинником спонуки генерування творчих здогадок, гіпотез є сила потреби (мотивація) ЛПВ, де чинниками, що визначають зміст гіпотез, є якість цієї потреби, озброєність

творючого суб'єкту, *запаси навичок і знань*, що значно збільшується з віком як *чинники креативності* ЛПВ [193], [209]. Тут критеріями є схильність до ризику, допитливість, складність, уява [179, с. 31] і «чим вища оцінка ЛПВ, що відчуває позитивні почуття до себе, тим більш творчою, допитливішою, з уявою, здатною піти на ризик і розібратися в складній ситуації вона є», де розкута уява керує плодом чисельних випадкових асоціацій і є «позасвідомою здатністю комбінування фактів новими способами, а інтуїція – здатністю переносити потрібні уявні образи у свідомість» [196, с. 12]. ЛПВ [189] з виразною *допитливістю* вподобує вивчення механічних речей, шукає нові шляхи мислення, любить вивчати нові речі й ідеї, шукає різні можливості вирішення задач, вивчає книги, картини, щоб пізнати якнайбільше, придумує розповіді про невідоме; уявляє, як інші будуть вирішувати проблему, яку вона вирішує сама; мріє і любить думати про явища, з якими не стикалася; бачить зображене на картинах, не як інші; часто відчуває здивування з приводу різних ідей, подій, виявляє цікавість до складних речей, ідей; любить ставити собі важкі завдання, вивчати щось без сторонньої допомоги; проявляє наполегливість, щоб досягти мети; пропонує складні шляхи вирішення проблеми, ніж є необхідним; вподобує складні завдання.

Схильність до ризику ЛПВ проявляється: в відстоюванні ідей, не зважаючи на реакцію інших; постановці високих цілей, намагання їх здійснити; допуску можливості помилок; вивченні нових речей, ідей, не піддаванні чужій думці; не заклопотаність за несхвалення рідних; воліє мати шанс ризикнути, щоб дізнатися, що з цього вийде. В основу вивільнення *творчого потенціалу* ЛПВ [8], [130], [193] покладено чинники: широта інтересів, прагнення самоактуалізації, передавання життєвого досвіду наступним поколінням, пізнавальна спрямованість, рівень освідченості, специфіка попередньої професійної діяльності, гнучкість інтелекту, цікавість до життя, бажання постійного пізнання, готовність сприйняття нового досвіду, де узгодяться потреби зі специфікою конкретної творчої діяльності та буде можливим використання особистісного підходу до кожної окремої ЛПВ. Творчий [193], [252] *потенціал* збільшується з віком у вигляді *підсиленої мотивації, запасів знань, умінь*.

Основна задача *першого етапу* мобілізації латентних особистісних ресурсів ЛПВ полягає в стимулюванні психологічних ресурсів саморегуляції і творчоактивного потенціалу. Теоретичним обґрунтуванням даного етапу є дослідження В. Наумова [138], В. Татенко [172], що в ЛПВ відбувається певне згортання піраміди потреб згори [155, с. 33] «вимкнення» окремих структурно-функціональних блоків, де першим *знижує функціонування блок потреби й*

здатності до цілепокладання свого психічного розвитку, а останнім – потреби й здібності до закріплення в індивідуальному досвіді результатів і способів психічної самоактивності. Кожна з перерахованих можливостей в межах психологічних занять реалізується через відповідний комплекс умов організації цього впливу.

Тому, спричинена актуалізація латентного особистісного психологічного творчоактивного ресурсу шляхом зміщення акценту з зовнішньої, буденної діяльності на механізм прийняття і усвідомлення цінності власного життя призводить до необхідності реалізації другого етапу прояву ТА – оптимізації особистісного психологічного творчоактивного ресурсу. Сукупність компонентів ТА спричиняє благополучне творчоактивне функціонування як *творчоактивне благополуччя* і є критерієм ефективного рішення невизначених творчих протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності особистості, коли досягнення розвитку ТА [8] *спричиняється* досить високою *життєвою компетентністю* що співставляється з досить високим ступенем *особистісної адаптованості*, котра за наявності *рефлексії* проявляється в функціонуванні ЛПВ на рівні творчоактивної особистості як *суб'єкта життєвого творчого шляху* й як *суб'єкта життєдіяльності* [8], [138], де основними зовнішніми проявами (критеріями) особистісної суб'єктності є переживання ідентичності, збереженість контролю, стійкість, варіативність «Я-образу», рівень самоприйняття, інтернальність локалізації контролю [8].

В теоретичній моделі саморегуляції активності С. Carver та М. Scheier [223] наявність цілі – це життєва необхідність, і її прийняття є вихідним чинником саморегуляції [138, с. 79] ЛПВ. Виходячи з прийняття суб'єктом мети, розглядаючи системотворчу саморегуляцію усвідомленої довільної активності (котра включає в себе дві регуляторні функції: самовизначення і реалізації), ми припустили, що цілеспрямованість творчої діяльності як обов'язкового елементу функціонування спеціально організованого середовища [138], стане каталізуючим чинником саморегуляції довільної діяльності, і, як наслідок, ТА особистості ЛПВ. Актуалізація ресурсів саморегульованих здібностей особистості в похилому віці спонукає переструктурування системних зв'язків у взаємодії з об'єктивною реальністю. Дієва реалізація процесу мобілізації латентного творчоактивного ресурсу та його оптимальне функціонування призводить до спричинення та виникнення розриву між «я можу» та несприятливими умовами негативного сприйняття старості, що являє сутність другого етапу оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу людини похилого віку – «вирішення протиріч і неспівпадінь» життєдіяльності.

Завершальний етап включає процесуальні аспекти вирішення протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності особистості ЛПВ, що проявляється в самопрезентації і самореалізації життєвої компетенції особистості як суб'єкта власного життя та її ТА.

Розглядаємо «самопрезентацію», «самореалізацію» в контексті психолого-педагогічного та акмеогеронтологічного розвитку особистості ЛПВ [75], [138], де специфіка [187] діяльності ЛПВ означається «життєвою компетентністю», що визначається як особистісна позиція, яка надає можливість старіючому конструктивно використовувати досвід проживання попередніх етапів життя в умовах дійсності. В [138] старості самопрезентація виражається в складному особистісному механізмі демонстрації життєвої компетентності особистості з одночасним прийняттям себе як суб'єкта, що володіє даною компетентністю, де наявність самопрезентації життєвої компетентності як умова і одночасно чинник сприятливого старіння [16], [138], [196] як творчоактивного благополуччя. Враховуючи взаємозумовленість самопрезентації, самореалізації розглядаємо самореалізацію життєвої компетентності як процес та результат реалізації ТАЛПВ. *Самореалізація життєвої компетентності* [138] ЛПВ визначається функціональними можливостями згасаючого особистісного потенціалу ЛПВ і тому досягнення позитивних результатів актуалізації і реалізації розвитку ТА свідчить про ефективну оптимізацію особистісних латентних творчоактивних ресурсів.

Кожен наведений етап розвитку ТА спричинений власними механізмами реалізації. Активність творчої діяльності стимулює процеси саморегуляції, трансформує сенсожиттєві орієнтації, внаслідок чого змінюється самоприйняття і позитивне ставлення до інших, що сприяє відкритості особистістю новому досвіду, її самодетермінацію, незалежність, підсилює емпатію, змінює суб'єктивне ставлення до здоров'я, що є проявом благополучного функціонування ЛПВ [138] й у випадку ситуації позитивного функціонування створюється можливість конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку як поєднання нових внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов життєдіяльності [64] з подальшою соціальною інтеграцією й ТА. Ми притимуємося погляду [99], [138], що до відповідності рівнів ТА до кожного етапу процесу розвивальних занять, як оптимізації особистісних творчоактивних ресурсів.

Найпродуктивнішими при детальному розгляді механізмів розвитку ТАЛПВ, як *першого етапу оптимізації особистісних творчоактивних ресурсів*, вбачаємо підходи [252] до питання розвитку творчого потенціалу як чинника творчої активності, [100] аналізу психологічних

ресурсів саморегуляції як стійких регуляційних стратегій чи способів побудови динамічної взаємодії з обставинами життя, та [206] психологічні чинники розвитку життєтворчої активності як адаптації, рефлексії, життєтворчості, пізнання. *Основними змінними цієї групи* на даному етапі дослідження ми використали: *рефлексію* (В. Анікіна [37]; О. Карпов [90]; Д. Леонтьєв [111]; Я. Пономарьов [169]); *локалізацію контролю* (показник адаптації) (Н. Александрова [30]; Є. Бажин [44]; В. Наумова [138]; Дж. Роттер [239]); *творчоактивний ресурс людей похилого віку* (творчоактивний потенціал (*креативність, творчий потенціал, пізнавальна та художньо-естетична потреби, рефлексивність*)) (О. Карпов [90]; П. Гордон [206]; П. Торренс [252]); *толерантність до невизначеності* (А. Гусєв [72]; О. Луніна [120]; П. Лушин [121]); *копінг-стратегії* (Є. Рассказова, Т. Гордєєва [154])).

Для особистісної адаптації процес творчої діяльності в якості прийнятного варіанту захисно-пристосувальної копінг-стратегії має організований комплексний характер, активізує фізичну, емоційну, когнітивну, поведінкову сфери особистісного функціонування (В. Абабков [1]; К. Сердакова [165]; В. Ямницький [206]; R. Lazarus [225]). Процесу [99], [138] творчості притаманна адаптивна поведінка різної направленості, як стимулювання комунікативних потреб особистості чи відволікання від негативної ситуації, що може використовуватися як ефективний механізм зниження бар'єрів перешкоджання входженню учасника розвивального процесу на подальші етапи актуалізації й розвитку ТА, де важливе створення, підтримка й корегування атмосфери творчої безпеки, як прийняття, безоцінності продуктів творчої діяльності, включеність у подію, свободу вибору особистісних переваг взаємостосунків. ЛПІВ, порівняно з молодшими, *менш спонтанні та часто менш здатні до рефлексії своїх почуттів та поведінки* [209], тому художній метафоричний образ є посередником між внутрішнім світом людини та оточуючою реальністю, де через образи відбувається встановлення зв'язку з глибинно-психологічними й міфологічними пластами колективного несвідомого, розвивається схильність до аналізу продуктів власної творчості, рефлексії своїх психологічних особливостей, переживання та зміцнення ідентичності, розробка нових патернів поведінки, що допомагає відкрити в собі позитивне, яке раніше було приховане, порушене [241], де групова динаміка занять слугує [138] механізмом компенсації втрати довгої професійної діяльності і актуальним джерелом зовнішнього соціального ресурсу. Терапія творчістю суттєво впливає на розвиток соціальних навичок спілкування та розвиток творчого потенціалу, так як механізмом розвитку творчого потенціалу та адаптивним

ресурсом соціалізації є *фантазія*, а уява є основа творчого процесу, де форми зв'язку уяви з дійсністю, на думку вченого: *уява* завжди створюється з пережитих ЛПВ, тобто з колишнього досвіду, отже, творча діяльність залежить від набутого досвіду ЛПВ, і чим різноманітніший досвід, тим багатша уява; уява має спрямованість, тобто ми створюємо цілі й мотиви, які переслідують діяльність уяви; уява є емоційним зв'язком. Творчі здібності [98], [138] у розвитку ТА є здатністю вирішувати проблеми оригінальним способом, і тому риси творчої діяльності нерозривно пов'язані з уявою, яка передбачає різні підходи, варіанти рішення, розгляд предмета з різних сторін, уміння знайти оригінальний, незвичайний спосіб створення й природньо, де учасник створює суб'єктивно нове для нього самого й тому в творчому процесі продовжують формуватися здібності особистості ЛПВ. Для адекватного залучення до соціальних стосунків, досягнення поставленої мети необхідна розвинена фантазія та уява, де в ігровому процесі терапевтичної гри, як форми активності відбувається творче навчання [138], [216]. В творчій грі ЛПВ набуває здатності керувати емоціями, відчуттями, що забезпечує адаптацію до нового і надалі буде основою для розвитку соціальної адаптації. Тут розвиток ТА є формування прагнення до прояву власної ініціативи, прагнення створити щось нове, своє, розширити світогляд, наповнити новим змістом пізнання, й коли [206] пріоритетним напрямом є орієнтація на задоволення духовних потреб ЛПВ, де на рівні вияву активності це виявляється у формі ТАлпв, коли результатом здатності реагувати на зміни, адаптуватися до нових умов [155], є розвиток ТА й максимального розкриття потенціалу.

Тож, актуалізація латентного особистісного творчоактивного ресурсу шляхом зміщення акценту з зовнішньої, повсякденної діяльності на механізм прийняття і усвідомлення цінності власного життя призводить до необхідності реалізації *другого етапу розвитку* ТАлпв. Аналіз підходів до проблеми ТА у похилому віці дозволяє віднести до механізмів реалізації даного етапу компоненти, як почуття новизни, направленість на творчість, стійкість «Я», переживання ідентичності, критичність, рівень самооцінки, інтернальність контролю, уміння перетворювати структуру й їх показники: пізнавальна потреба, самоствавлення, самоприйняття, компетентність у часі. Сукупність даних компонентів зумовлює благополучне творче активне функціонування і може бути критерієм ефективного творчого вирішення протиріч в життєдіяльності ЛПВ.

Одним з головних психологічних чинників благополучного старіння вбачається збереження і розвиток *ідентичності*. Ідентичність [195] вважається ядром індивідуальності, що уможливорює вирішення протиріччя між необхідністю «бути як усі» і бажанням виділення

істинного «Я» й визначається системотворчим конструктом особистості, що складається з співголосних уявлень ЛПВ про свої фізичні, психологічні і соціальні якості, тотожно й цілісно співвідносних із світоглядом значимих інших. Інтеграція ідентичності є головним завданням людини похилого віку, процес формування якої включає прийняття прожитого досвіду переживання поразок і перемог попередніх етапів розвитку як універсальність життєвого шляху особистості, з позиції аналізу похилого віку «цілісності проти відчаю», де організована стійка ідентичність дає змогу перегляду цінності минулого крізь призму теперішнього моменту, підтримувати відчуття тотожності й цілісності власного життя, оточуваної дійсності і світу вцілому [138], [152].

Досягнення осмислення ЛПВ унікального особистого досвіду, як єдино-можливого «варіанту людського буття в обставинах, що склалися» [151, с. 98], де досвід неконструктивних рішень попередніх криз розвитку особистості є джерелом негативної ідентичності, безвихіддю й відчаєм, втрати інтересу до життя і зростаючого страху смерті. Завдяки індивідуальності, як прориву «за межі самості» [168, с. 287] людина стає автором власного життя і є неповторним і автономним суб'єктом свідомості й діяльності, здатним до самовизначення й самовдосконалення. Про позитивну перманентну ідентичність, що склалася, свідчить усвідомлений вибір і реалізація ЛПВ позиції активного діяча, творчого суб'єкта свого життя, що дає змогу адекватного творчого вирішення протиріччя життєдіяльності, зумовленого розбіжністю між «я можу» ЛПВ й об'єктивними несприятливими негативними умовами сприйняття старіння соціумом, та суголосне з дослідженнями [138], [165], що не всі складові структури психологічних трансформацій особистості ЛПВ підлягають значимим змінам, де виділено *варіативну* (створює індивідуальність особистості, особливість і неповторність на собі подібних) і *інваріантну* (темперамент, загальні здібності, направленість є незмінними показниками стійкості) складові психологічної трансформації особистості. Варіативна складова є специфічною для психологічних трансформацій особистості ЛПВ і має релевантні вікові показники. Позитивній динаміці підлягають [138] показники, як самокерівництво, саморозуміння, прийняття інших, самоінтерес, готовність до прийняття вікових змін, інтернальність, що визначають психологічне благополуччя ЛПВ. Аналіз результатів дослідження психологічного благополуччя ЛПВ [80] на попередньому рівні залишає показники автономії, управління середовищем, самоприйняття, ціле у житті – змінні, що визначають індивідуальність особистості ЛПВ, що може свідчити про можливість збереження у

людини похилого віку окремих характеристик особистості й можна розглядати як сильні і позитивні сторони особистості ЛПВ, чи ресурс, що володіє певними можливостями. Посилення позитивних характеристик особистості ЛПВ [138] однаково важливе поряд з шляхом, орієнтованим тільки на звільнення людини від проблем і симптомів, що перешкоджають повноцінному функціонуванню особистості. Сильні [138], [242] сторони особистості здатні виконувати превентивну, імунну і буферну роль, створюючи можливість адаптації і благополучного творчого функціонування ЛПВ.

Теоретичною основою посилення «сильних сторін особистості» учасників розвивальних занять ЛПВ є підхід [138], [242] *психологічного благополуччя*, де благополуччя є наявність об'єктивної озброєності узагальненими особистісними характеристиками, зумовлена рівнем особистісного зростання, що дає змогу більш успішного функціонування суб'єкту та визначається такими характеристиками, як само прийняття, автономія, позитивне ставлення до інших, автономія, контроль, цілеспрямованість життя, особистісне зростання. Іншим теоретичним підґрунтям слугує виклад В.Наумової [138] Г. Хойфт [165] про важливість збереження задоволеності і ведення самостійного життя в похилому віці «як психобіологічної перемоги, значимість якої тим вище, чим більше люди, не дивлячись на фізичні недуги, прагнуть до збереження самостійності» [165, с. 78]. ТА [206] є складовою і чинником життєтворчої активності ЛПВ, якій передують адаптація й рефлексія, одночасно будучи засобом подолання криз розвитку особистості а також [8] складовою особистісної суб'єктності ЛПВ.

Ми розглядаємо благополуччя особистості ЛПВ як благополучне функціонування з ТА, визначене нами у терміні *творчоактивне благополуччя*, з позиції творчих ресурсних можливостей особистісного зростання й творчого «психологічного подолання вікових втрат і труднощів» [165, с. 78], що дозволяють зберігати і розвивати позитивну особистісну ідентичність, а також творчо активно функціонувати ЛПВ як суб'єкту власної творчої життєдіяльності. Розглядаємо ТАЛПВ як творчоактивне благополуччя ЛПВ, виділяючи когнітивний, емоційно-оцінний та поведінково-вольовий компоненти.

Тож, результатом посилення позитивних характеристик особистості, усвідомлення нових сенсожиттєвих творчоактивних орієнтацій можна вважати самоприйняття, позитивне самоставлення та ставлення до інших, інтернальність контролю, відкритість новому досвіду і, як наслідок, благополучне функціонування як творчоактивне благополуччя. Це дозволяє людині

похилого віку зберігати і розвивати позитивну ідентичність та творчу активність, що сприяє адекватному, творчому вирішенню протиріч в життєдіяльності особистості. Тут творчі здібності ЛПВ, що характеризують творчу особистість, досить різноманітні. Називають безліч якостей, притаманних творчим людям, що утруднює можливість психологічного впливу на їх розвиток, а типовий творчий процес (незалежно від видів творчості) включає три основних етапи: виникнення творчої ситуації та мобілізації особистісного творчоактивного ресурсу, рішення творчої задачі та вирішення життєвих протиріч, завершення процесу та прийняття нової ситуації, кожний з них потребує прояву певних якостей особистості. На ініціюючому етапі творчої діяльності ТАЛПВ визначається ступіню розвиненості почуття новизни, направленістю на творчість та стійкістю і варіативністю «Я», на кульмінаційному – переживанням ідентичності та рівнем самооцінки й критичністю, завершальний етап залежить від здатності перевтілювати структуру об'єкту й збереженості та інтернальності контролю. Щабель розвитку даних якостей визначає успішність особистості людей похилого віку в творчій діяльності, тому перераховані якості можуть виступати в ролі складових діагностичних показників прояву ТАЛПВ. Перераховані численні якості особистості ЛПВ (діагностичні показники) мають свої зовнішні прояви (критерії), що дозволяють вбачати рівень їх розвитку, де почуття новизни визначається характером виникнення і рівнем стійкості пізнавальної потреби; провідними характеристиками направленості на творчість виступають мотиви творчої діяльності й уміння організувати власну діяльність, визначаючи можливість подальшого розвитку пізнавального інтересу і переростання його в реальну діяльність нової організації власної життєдіяльності; критичність особистості проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду; зовнішнім проявом здатності перевтілювати структуру об'єкту є генерування ідей, що неможливо без вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, класифікувати, описувати, вибудовувати нові зв'язки в об'єктах і системах, висувати гіпотези, доводити їх правомірність.

Отже, для психологічного самопочуття і благополуччя ЛПВ потрібні деякі форми соціальної включеності на більш пізніх періодах її життя, де соціальні впливи і події потребують підвищеної точності і своєчасності, так як запобігання дефіциту в цьому процесі сприяє надійній адаптації людей похилого віку. Розвивальний підхід до проблем «Я» основною проблемою похилого віку вбачає розуміння і прийняття людиною похилого віку свого «Я» у всіх його проявах, що здійснюється завдяки вирішенню задач розвитку, котрі відносяться до соціальних взаємодій і

називаються *генеративністю*. Коли попередні задачі розвитку вирішено, то люди похилого віку здатні просуватися до наступної задачі, якою для похилого віку є розвиток його-інтеграції, що включає рефлексію і самопрояви і вразі позитивних результатів цього процесу всі «Я»-компоненти можуть бути прийняті як інтегровані, коли его-інтеграція завершена.

У похилому віці прояв ТА має певні особливості та формовияви. *Локалізація контролю* є інтегральною характеристикою самосвідомості ЛПВ, которая стимулює активність особистості, детермінує життєві мотиви і смисл всього людського життя і виявляється центром визначення характеру і змісту образу «Я» на усіх етапах життя людини, відіграючи важливу роль в збереженості ідентичності ЛПВ. Конструкт локалізації контролю стає важливою якістю особистості ЛПВ і має поліфункціональну направленість, відображує ступінь суб'єктивної включення «Я-образу» в життя людини та форму адаптивності ЛПВ до змінених для них умов життя, прийняттю інших і самоприйняттю, що складає основу особистісної цілісності і інтегративності людини, визначаючи її задоволеність чи ні життям в похилому віці. Здатність ЛПВ бути активним діячем свого життя визначається її *суб'єктністю* як комплексною якістю, которая детермінує не тільки особистісні властивості і якості, але й інтенційно атрибутуючі умови духовної цілісності ЛПВ. Наявність *ідентичності* передбачає стійкість, стабільність самосприйняття індивіда і його впевненість в тому, що інші сприймають його таким, яким він і є. Зміст особистісної ідентичності ЛПВ конкретніше характеризує її суб'єктність, уособлюючи її як особливу якість, яка конституюється в комплексній структурі (моделі), в котрій вона є сутнісним продуктом і функцією розвитку, змінюваності, парціальності чи цілісності змісту «Я» та визначається рівнем й специфічними характеристиками (детермінантами, факторними вимірами) особистісної ідентичності, як структура суб'єктності ЛПВ є збереження позитивної перманентної ідентичності, збереження функцій контролю, високий рівень самоприйняття, гармонізація сенсожиттєвих орієнтацій, активна життєва позиція й ТА, що вказує на зв'язок суб'єктності ЛПВ з ТА. *Почуття новизни* як компонент ТАЛПВ, визначається характером та рівнем визначеності пізнавальної потреби, де: визначення *пошукової активності* як такої, що «спрямована на зміну ситуації або стану самого суб'єкту, його ставлення до даної ситуації; здійснюється в умовах невизначеності, при відсутності певного прогнозу її результатів; відбувається при постійному аналізі ситуації та досягнутих результатів на кожному її етапі» [35, с. 26], а її особливості в ініціюванні ситуацією проблемності стосовно шляхів і способів досягнення необхідної мети;

безпосереднє входження в пошукову активність починається з усвідомлення індивідом тієї обставини, що для зняття проблемності недостатньо лише наявних знань і досвіду; динаміка пошукової активності виступає у вигляді безперервної суб'єкт-об'єктної взаємодії, спрямованої на зміни ситуації, що дозволять зняти її проблемність чим можуть призвести до позитивного результату; у силу великої вихідної міри невизначеності проблемної ситуації і низької ймовірності прогнозування результатів пошуку в процесі його здійснення можливі різні за рівнем і якістю кінцеві результати цієї активності. Внутрішніми і зовнішніми джерелами та умовами прояву пошукової активності, як внутрішні чинники є самостійна потреба в пошуковій активності, яка може реалізуватись за сприятливих умов навіть з ризиком власного благополуччя; найяскравішим проявом потреби в пошуках є творчість як процес, який надає людині безкорисливого задоволення; зовнішні чинники – включення суб'єкта у вирішення проблемних ситуацій, тобто умови, що не задовольняють суб'єкта і не можуть бути змінені в рамках стереотипної поведінки. Психологічні особливості стимулювання, реалізації пошукової активності у процесі розв'язування творчих задач полягають у введенні до структури постпрофесійного навчання активного пошуку, що істотно впливає на характер і якість результатів, а також тривалість і зусилля, необхідні для їх досягнення, коли вихідне стимулювання пошукової активності сприяє виникненню внутрішньої пізнавальної мотивації, яка викликає позитивне ставлення до пізнавальної діяльності ЛПВ, до невдач при розв'язуванні нестандартних, творчих задач, тому неможливість швидко знайти оптимальне рішення не приводила до відмови від подальших пошуків, що збільшує часові витрати [35]. Особливостями дії когнітивних і особистісних чинників процесуальної динаміки пошукової активності є її високий рівень, що передбачає поряд з високим рівнем когнітивних здібностей (психометричного інтелекту та креативності) сформованість мимовільного інтелектуального контролю (у таких формах, як рефлексивний та полenezалежний стиль переробки інформації), де у міру зростання рівня пошукової активності збільшується готовність до ризику в поєднанні зі зменшенням прагнення до самозахисту і мотивації уникнення невдач, зростає рівень інтернальності в сфері невдач [35].

Пізнавальна активність і пізнавальні потреби особистості ЛПВ є взаємозв'язаними, взаємозумовленими якостями й творча діяльність розглядається як вищий ступінь прояву пізнавальної активності [54], [83], [110] та є продуктом пізнавальних потреб та інтересів особистості, бо лише тоді, коли є необхідність, що спонукає до діяльності, стимулюється і

активність особистості а задоволення одних пізнавальних потреб веде до виникнення нових, але потреба у пізнавальній діяльності не виникає сама по собі, тому необхідно створювати певні умови пізнавальної діяльності людей похилого віку, які б спонукали їх до активної пізнавальної діяльності. *Засобами розвитку пізнавальної активності* ЛПВ у навчальному психологічному процесі є використання головної функції психіки, як безпосереднього управління конкретними процесами людської діяльності, що лежить в основі побудови структури будь-якої активності.

Стійкість «Я» у психології особистості ЛПВ підлягає концепції «Я»-працююче», котра означає, що індивіди, активні протягом багатьох років в своїх зусиллях, сконструювали прийнятні «Я» [8]. Основний [232] механізм в цьому процесі створення «Я» й минуле, теперішнє, майбутнє і ідеальне «Я» є можливі «Я», і вони стають частиною історії людської реальності, де ідея про можливі «Я» передбачає добре організовану «Я-концепцію». Цілісне «Я» [8] утворено безліччю «Я» і всі вони пов'язані в єдиному діалозі, в котрому проявляються смисл і почуття в змінюючихся обставинах й цей динамічний аспект «Я», що координує всі компоненти розвитку «Я», залежить від психологічних, часових, фізичних та соціальних контекстів. В геронтологічній літературі [138] існує погляд на «Я» з точки зору паттернів гнучкості і адаптивності в групі людей похилого віку, а також в характеристиках самоосприйняття і оцінки по відношенню до того, чого люди досягли в житті. Сучасні досягнення в розвитку «Я-концепції» спираються на когнітивно-аналітичну модель, котру засновано на соціально-когнітивних принципах розвитку, коли розвиток «Я» як активного суб'єкта, як діяча повністю включене в теорії «Я», де «Я» виконує інтегруючу і організуючу функцію. Всі дослідження соціокогнітивного характеру прагнуть вирішити емпіричні задачі і конкретніше відобразити, виміряти особистісні характеристики і специфічність сформованості «Я» ЛПВ, враховуючи широку варіативність особистісних характеристик і стабільність проявлення рис особистості [187], загострення особистісних рис та по відношенню функціонування і варіативності «Я». Стосовно до ЛПВ можна говорити про характерний індивідуальний образ «Я» і сформованість суб'єктності особистості як «особистісна суб'єктність», де [8] розглядається дослідження «Я-образу» ЛПВ, як відносно стабільного і інтегративного утворення і показуючи, що «Я» представлено як ієрархічна і багатоаспектна структура, де систематичні зміни життєвих ситуацій перетворюють власне «Я», котре з свого боку провокує ряд змін в змістовних компонентах ієрархічного структурного складу «Я-образу». Вивчення стану і змін «Я-образу» має ключове значення для цілісного розуміння психічної і особистісної

життєдіяльності ЛПВ, коли дослідження вияву змін «Я-образу» в похилому віці [8] не розгорнуто достатньо й дані непереконливі. У [195] розвивальному підході до проблем «Я» основною проблемою ЛПВ вбачає розуміння і прийняття свого «Я» у всіх проявах, що здійснюються завдяки вирішенню задач розвитку, котрі належать до соціальних взаємодій і є генеративністю.

Коли попередні задачі розвитку вирішено, то ЛПВ здатні просуватися до наступної задачі, якою для ЛПВ є розвиток его-інтеграції, що включає рефлексію і самопрояви і якщо результати цього процесу позитивні й всі «Я»-компоненти може бути прийнято як інтегровані, тобто его-інтеграцію завершено, а якщо вони негативні, то в результаті настає депресія, відчай. Важливим джерелом формування та оновлення «Я-концепції» (як системи уявлень особистості про себе) [8], [184] є суперечності, де неузгодження між новим досвідом і «Я-концепцією» виступають чинником, що призводить до підключення спеціальних захисних механізмів. Деякі з механізмів «психологічного» захисту порушують первісну цілісність «Я-концепції» ЛПВ, оскільки певні особливості поведінки не усвідомлюються, адже вони є травмуючими для особистості ЛПВ і з моменту своєї появи «Я-концепція» виступає важливим чинником інтерпретації попереднього досвіду, може сприяти чи перешкоджати досягненню внутрішньої узгодженості особистості та її очікувань. Новий досвід, що не суперечить існуючому «образу Я» легко приймається до складу «Я-концепції», а у протилежному випадку ЛПВ намагається нейтралізувати розбіжності між новим досвідом і «Я-концепцією», використовуючи спеціальні захисні механізми [206]. Спроби захистити власну «Я-концепцію» є основним мотивом нормальної поведінки, а неузгодження між «Я-концепцією» особистості та її реальною поведінкою породжують страждання і якщо за допомогою зміни поведінки неможливо уникнути таких страждань, то «вмикається» внутрішній захист, де «психологічний» захист є, на думку вченого, проявом поведінкової складової «Я-концепції» особистості, що полягає у знаходженні певної сукупності прийомів, переважно, неусвідомлених, з допомогою яких людина оберігає себе від психічних травм, неприємностей і переживань, намагаючись не порушити цілісність сформованого «образу Я». Основними механізмами «психологічного» захисту ЛПВ вбачають [197]: заперечення, раціоналізація, проекція, заміщення, регресія, ідентифікація, що їх [184] доцільніше відносити до форм захистів, оскільки їхній характер відображає єднання свідомого з несвідомим у кожного суб'єкта. Завдання «психологічних» захистів полягає в тому, щоб зберегти незмінними й задовольнити інфантильні інтереси «Я» та захистити «Я» в сучасних умовах життєдіяльності суб'єкта. Існують нові види

захисту, як базові та ситуативні (периферійні), де основою для базових захистів виступає, так звана система «умовних цінностей» індивіда, що в поєднанні із ситуативними захистами пов'язує об'єктивну реальність із базовими захистами, де виокремлюється ще один вид психологічного захисту, як заміна узагальнених, генералізованих на цілісний «образ Я» установок, їх локалізація в конкретному виді діяльності чи в часовому вимірі. Однак не всі механізми «психологічного» захисту ЛПВ дозволяють зберегти первісну цілісність «Я-концепції», адже деякі з них можуть призвести до викривлення «Я-концепції», оскільки певні особливості особистості чи її поведінки не усвідомлюються через те, що вони травмують особистість ЛПВ, та водночас завдяки «психологічному» захисту зберігається її позитивне самоставлення, що сприяє збереженню «Я» ЛПВ [109]. «Психологічні бар'єри формуються та зміцнюються як система захисту від травмуючих факторів, що загрожують позитивній самооцінці людини» [197, с. 242], де на існування можливих суперечностей в існуючій «Я-концепції» можуть вказувати прояви тривожності ЛПВ, що належать до її емоційно-оцінної складової, де суперечності між певними компонентами «Я-концепції» виступають джерелом розвитку системи уявлень про себе. Свідченням можливих суперечностей в існуючій «Я-концепції», вважає науковець, є невідповідність між реальним «Я» і життєвим досвідом, та неузгодження між реальним «Я» і тим ідеальним образом, що сформувався в індивіда про самого себе, породжуючи тривожність та порушення психічної адаптації, а з іншого боку, різке неузгодження між реальним «Я» та ідеальним «Я», особливо, наявність фантастичних уявлень про себе, що не реалізуються, дезорганізують діяльність особистості та її самосвідомість, і в результаті можуть жорстоко її травмувати через очевидну розбіжність між дійсним та бажаним. Високий рівень тривожності ЛПВ [206] свідчить про посягання на цілісність «образу Я» і виявляється у внутрішній напрузі та переживаннях індивіда, і хоча ставлення людини до будь-яких об'єктів може бути позитивним чи негативним, всі люди мають потребу саме в позитивному «образі Я», тоді ж як негативне ставлення до себе, неприйняття власного «Я», яким б не були його чинники, завжди переживаються болісно. Механізми формування уявлень особистості про себе визначаються, на думку науковця, залежно від характеру пояснення індивідом якостей, що, на його думку, належать його «Я» та не належать, зокрема: «Я-образ» формується за рахунок приписування бажаних якостей. При цьому індивід не може пояснити, чому вважає себе саме таким; «Я-образ» формується за рахунок привласнення думки інших про себе, тобто той чи інший свій вибір

індивід пояснює апелюючи до думки оточуючих; «Я-образ» формується шляхом порівняння себе з ровесниками, зокрема, наявність чи відсутність певної якості людина доводить, співвідносячи власні риси з рисами інших; уявлення про власне «Я» формуються шляхом аналізу власних дій, вчинків, їх мотивів, оцінки особистості в цілому, що особливо важливо літнім [187] задля стійкості «Я». Базовим імпульсом, який запускає конкретну форму активності ЛПВ, з'єднує в усі ланки складні психічні процеси є *направленість особистості*, яка поєднує у собі сукупність детермінант, що виступають збудниками і регуляторами психічної активності ЛПВ [142]. Жага пошуку не терпить примусу і найважливіше джерело мотивації – радість особистості у процесі чи після завершення діяльності й якщо взяти проблему мотивації вчинків, то не можливо обійтись без проблеми соціально-психологічного аналізу впливу на основі попереднього досвіду суб'єкта, соціальних очікувань і власної активності на його поведінку, коли ж предметом дослідження є прості явища, як процес вирішення експериментальної задачі, то від впливу соціально ПЧ абстрагуються, вважає дослідник, де не проглядається і власна активність, бо ціль, що стоїть перед ЛПВ досить проста і задача на смисл не вирішується, оскільки суб'єкту буває легше справитися з експериментальним завданням, ніж сумніватися, нащо це потрібно.

О. Конопкін [97] на основі принципу єдності свідомості і діяльності виділяє механізми ланок психологічної структури саморегуляції: мету, яку поставив перед собою суб'єкт, модель значущих умов діяльності, програму виконавчих дій, критерії успіху, інформацію щодо результативності й корекцію, де до основних механізмів сприяння розвитку суб'єкта належать: зворотний зв'язок або конфронтація особистості зі своїм «Я»; інформація про себе у сприйнятті інших; розуміння і прийняття інших; відкрите висловлення своїх почуттів, усвідомлення потреби в комунікації і ступінь задоволеності нею. Зміст дії цих механізмів полягає, на думку вченого, у використанні внутрішніх психологічних ресурсів суб'єкта, а умовою запуску їх дії виступають механізми емоційної самопідтримки та спрямований самовплив на нейтралізацію негативного «Я». Низький рівень *самооцінки*, емоційно негативне ставлення до себе перешкоджають сприйняттю нової інформації, оптимальній роботі з власним «Я», загострюючи дію захисних механізмів [184]. М. Шахматов стверджує, що «визнання себе старим є найважливіший психічний фактор старіння» [193, с. 110], що стимулює руйнівну позицію особистості, відмічаючи важливість формування образу ставлення ЛПВ до власного старіння як достатньо активного елементу психічного життя на даному етапі онтогенезу, що дозволяє спричинити сприятливі і несприятливі

форми психічного старіння. Процес формування остаточної конфігурації ідентичності ЛПВ включає структурування і прийняття прожитого досвіду переживання перемог і поразок та досвіду вирішення задач попередніх етапів розвитку, що складає універсальність життєвого шляху особистості, а «Я-образ» [195] є результатом і передумовою розвитку особистісної ідентичності людини на всіх її вікових етапах, де досягнення ідентичності для людини пов'язано з почуттям цілісності власного «Я», а розгорнутість і збереження ідентичності – це смисл життєвого шляху людини. Взаємозумовленість і взаємодії «Я» і ідентичності є субкомпонентами в структурі і функціонуванні особистості, вважає науковець, де здатність людини похилого віку бути активним діячем свого життя визначається його суб'єктністю як комплексною якістю, котра детермінує не лише особистісні властивості і якості, а й інтенціонально атрибутуючі умови духовної цілісності людей похилого віку. Ідентичність передбачає наявність стійкості, стабільності самосприйняття індивіда і його впевненість в тому, що інші сприймають його таким, який він і є, де зміст особистісної ідентичності ЛПВ конкретніше характеризує її суб'єктність, уособлюючи її як особливу якість [195]. Вся ідентичність персональна, бо вона локалізована в суб'єкт-суб'єктивному світі особистості, і соціальна, процеси її формування соціальні по своїй суті, усвідомлення особистістю себе самої відбувається завдяки процесу відділення рефлексуючого «Я» від діючого «Я» та пізнання рефлексуючим «Я» діючого, а результатом рефлексії виступають знання людини про процес свого пізнання, де рефлексія є усвідомлення індивідом того, як він в дійсності сприймається та оцінюється іншими людьми. Так, усвідомлені, осмислені уявлення про себе [8], [130], [151], [195] виступають свідченням високого рівня розвитку самосвідомості, що передбачає наявність у індивіда рефлексії, постійного діалогу з самим собою, спостереження і самоаналізу власних почуттів, вчинків, дій, де у результаті формується цілісна, невикривлена «Я-концепція», що узгоджується з реальним «Я» людини, а ЛПВ з низьким рівнем розвитку самосвідомості володіє ініціативним відчуттям і тих подій, що відбуваються з нею і при цьому в індивіда виникає почуття самозадоволення, або ж незначне невдоволення собою. Досвід неконструктивних способів життя і рішення попередніх криз розвитку особистості є чинником негативної ідентичності, безвідного відчаю, втрати інтересу до життя і зростаючого страху смерті. Усвідомлення, вибір і реалізація ЛПВ позиції активного діяча, суб'єкта свого життя свідчить про склавшуся позитивну перманентну ідентичність, що дозволяє адекватно розрішити протиріччя життєдіяльності, зумовлене розривом між «Я можу» ЛПВ і несприятливими,

об'єктивними, часто негативними умовами сприйняття старості сучасним соціумом, що стосовно важливості можливості розвитку особистісної ідентичності в похилому віці «складаючи індивідуальність людини, його особисту і соціальну цінність і значимість не мають в старості якихось змін» [193, с. 33]. *Критичність* особистості проявляється через смислову оцінку існуючого й набутого досвіду ЛПВ. Критичність особистості в похилому віці визначається через її *самоствавлення*, яке є однією з основних змінних [8], що спричиняють розвиток активності ЛПВ. Результати статистичного аналізу даних по самоприйняттю у ЛПВ показує, що середні й середньо-високі значення самоприйняття у ЛПВ суттєво не розрізняються за статтю, де високі і низькі значення самоприйняття помітно диференційовано: чоловіки в основному мають високий рівень самоприйняття, а у жінок середній рівень, тож, чоловіки похилого віку сприятливіші до похвали і схвалення, а літні жінки більш схильні до засудження й критики, що пояснюється типом локалізації контролю ЛПВ [8]. Зовнішнім *проявом здатності перетворювати структуру об'єкту пошуку* ЛПВ [230] є генерування ідей, неможливе без вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, класифікувати, описувати, вибудовувати нові зв'язки в об'єктах і системах, висувати гіпотези, доводити їх правомірність. Тож, *результатом творчого посилення* позитивних характеристик особистості ЛПВ, усвідомлення нових творчих сенсожиттєвих орієнтацій вважаємо почуття новизни, направленість на творчість, стійкість «Я», високий рівень самооцінки, критичність, інтернальність та контроль, уміння перетворювати структуру об'єкту і як наслідок, благополучне творчоактивне функціонування ЛПВ. Це дає змогу особистості ЛПВ зберігати і творчо розвивати позитивну ідентичність, що сприяє адекватному творчому вирішенню протиріч в життєдіяльності. Направленістю ЛПВ з параметру активності є «*локус контролю*» [8], [138], [166], що виражає схильність людини приписувати відповідальність за події, що відбуваються з нею і навколо неї або зовнішнім силам і обставинам, або, навпаки, власним силам і здібностям. В цілому ЛПВ схильні приписувати відповідальність за свої успіхи і невдачі іншим людям, зовнішнім обставинам, ситуації. Локалізація контролю ЛПВ є інтегральною характеристикою самосвідомості, котра певним чином стимулює чи ні активність особистості, може детермінувати життєві мотиви і смисл всього людського життя і виявляється тим центром, що визначає характер і зміст образу «Я» на всіх етапах життя людини, граючи важливу роль в збереженості ідентичності ЛПВ [8], а конструкт локалізації контролю стає важливою якістю особистості і має поліфункціональну направленість в житті ЛПВ. *Локалізація контролю* тут

відображує ступінь суб'єктивної включеності «Я-образу» в життя ЛПВ, а також форму адаптивності ЛПВ до змінених для них умов життя, до прийняття інших і самоприйняття, що складає основу особистісну цілісність і інтегративність людини і визначає його задоволеність чи ні життям в останні роки земного існування, вважає науковець, де здатність ЛПВ бути активним діячем свого життя визначається його суб'єктивністю як комплексною якістю, котра детермінує не тільки особистісні якості й властивості, а й інтенційно атрибууючі умови духовної цілісності ЛПВ. Конструкт [138] локалізації контролю стає важливою якістю особистості ЛПВ та має поліфункціональну направленість в житті. Тож, локалізація контролю, відображує міру суб'єктивної включеності «Я-образу» в життя ЛПВ та форму їх адаптивності до змінених умов життя, прийняття себе та інших, складаючи основу особистісної цілісності і інтегративності літнього, визначаючи ступінь її задоволеності теперішнім життям та перспективи майбутнього. З віком [8] екстерналізація контролю зменшується і зростає тенденція інтерналізації контролю, тобто підвищується відповідальність за свої вчинки і причини успіхів і невдач ЛПВ починають шукати в собі, а не в оточуючих та зовнішніх обставинах, що свідчить про певну адаптацію ЛПВ до ситуації їх життя, прийнятті себе такими, які вони є і опорі на досвід власного життя.

На *заключному етапі* дослідження відбувається оцінювання стану нової соціальної ситуації розвитку ТАЛПВ, як творчоактивного благополуччя. Система [3] самовияву особистості ЛПВ є формуванням організації і узагальнення ціннісного способу її індивідуального життя, як «результат відношення особистості до потреб суспільства, об'єктивної суспільної необхідності» [3, с. 17], що зумовлює досягнення й потенціали особистісного розвитку, які сукупно є життєвою позицією, де за певного «способу життєвого руху, зміни і розвитку» [3, с. 15] ЛПВ особистісна життєва позиція розвивається й змінюється у часі. Тут особистість ЛПВ як суб'єкт життя, здатна організувати її за своїм творчим замислом відповідно до своїх схильностей, прагнень, устремлінь, творчих здібностей визначати стратегію й індивідуальний творчий характер власного життя.

Проблема механізмів впливу ПЧ та умов розвитку, «*прийняття себе в новому статусі*» як осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого вбачає збереження здатності втілення особистісного вибору і організацію власного життя відповідно до можливостей, цілей і смислів, реалізації своїх цінностей у взаємодії з оточуючими, відкритість новому, своєчасне і адекватне реагування на змінну реальність, здатність емоційного насичення теперішнього, [16] уміння приймати себе з усіма слабкостями і недоліками, по заслугам оцінювати

свої переваги й виявляти повагу до себе, що є стимулюючою умовою і чинником сприятливого старіння. *Життєва компетентність* передбачає наявність особистого досвіду ЛПВ, як експертної системи фактів, що дозволяє регулювати складні ситуації життєдіяльності, що стимулює продуктивність соціальної взаємодії з іншими й є передумовою соціального й, на нашу думку, *творчого благополуччя* у похилому віці. При [138] переході від одного періоду пенсійного віку до іншого не всі складові структури психологічних трансформацій особистості підлягають значимим змінам. Виділяють варіативну і інваріантну складові психологічної трансформації особистості і встановлено, що інваріантні складові (темперамент, загальні здібності, направленість особистості) є незмінними показниками, які визначають стійкість особистості, де варіативна складова спричинює та творить індивідуальність особистості, її особливості і несхожість на собі подібних та є специфічною для психологічних трансформацій особистості в пенсійному віці і представлена релевантними даному віку показниками. Відмічено [138] відповідність підлягання позитивній динаміці варіативних аспектів самокерівництва, саморозуміння і прийняття других, самоінтересу, готовності до прийняття вікових змін, інтернальності, що визначає психологічне *благополуччя* в похилому віці. За оптимізації життєвого ресурсу відбувається нове, благополучне структурування життєдіяльності, як прояв психічного благополуччя і як наслідок, прояв ТА. Ми розглядаємо ТА особистості, як благополуччя особистості в період похилого віку, визначене нами в терміні «*творчоактивне благополуччя*», з позиції ПЧ, як творчоактивних ресурсних можливостей особистісного творчого зростання й психологічного подолання вікових втрат, труднощів, що дають змогу зберігати і розвивати ТА, позитивну особистісну ідентичність та активно функціонувати людині як суб'єкту *творчоактивної життєдіяльності*.

Найскладнішим для усвідомлення у теоретичному плані є перехід від реалізації другого етапу до механізмів втілення *третього етапу розвитку* творчої активності оптимізацією творчоактивних особистісних ресурсів – «самопрезентація і самореалізація» життєвої компетентності й прийняття нової соціальної ситуації розвитку ТА, як творчоактивного благополуччя. Зовнішнім ПЧ забезпечення розвитку особистісної, соціальної й ТА на цьому етапі є ускладнення творчої діяльності до якої включено особистість похилого віку в межах спеціально організованого творчого середовища [98], що може слугувати каталізатором прийняття особистістю ЛПВ нового статусу і ініціювати пошук актуальних способів його творчого самовтілення.

Система [3] самовияву особистості формується на основі багатогранної організації і

узагальнення ціннісного способу її індивідуального життя, як результат відношення особистості до вимог суспільства, що зумовлює певні досягнення і потенціали особистісного розвитку, сукупність яких є життєвою позицією. За [138] допомогою певного способу життєвого руху, змін і розвитку людини змінюється у часі життєва позиція особистості, що будучи суб'єктом життя здатна організувати його за своїм замислом у відповідності до власних схильностей, устремлінь, прагнень, визначаючи стратегію власного життя. У похилому віці стійка життєва позиція суб'єкту спирається на багатство та якість власного досвіду, як осмислення і прийняття цінності раніше надбаного способу самовиразу і самовтілення себе у світі [181] та активного творчого життя. Вказують [138], [172], [187] на наявність у ЛПВ навичок, досвіду проживання труднощів попередніх етапів життя, спеціальних знань вікових проявів і перешкод, варіантів їх подолання й підтримки психічного супротиву, задоволеності життям та творче вміння використовувати нові можливості сучасної дійсності як позицію особистості, що вміщує сильні сторони старості, котру визначають як «життєва компетенція» чи «знання життя» [187, с. 44], «знання фактів» для усвідомлення адекватності задач і потреб похилого віку [138] та способи їх вирішення як «знання стратегій» для сприяння «персоналізації буття в світі» [172, с. 76], високого рівня адаптивності та інтегрованості особистості. Активний пошук суб'єктом індивідуально-прийнятних форм самовираження розглядається [138] як прогресивно-поступальний характер особистісного розвитку, ситуація зниження чи відсутності пошукової активності способів представлення себе детермінує застій в розвитку особистості, тоді як стійка життєва позиція суб'єкта спирається на багатство і якість індивідуального досвіду, в тому числі осмислення й прийняття цінності раніше набутого способу самовираження і самовтілення себе в світі [172]. *Прийняття власного життя*, де проблема механізмів впливу ПЧ та умов розвитку особистості в похилому віці [138], [192] є проявом конструктивного рішення особистістю «*прийняття себе в новому статусі*» як: осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого, збереження здатності втілення особистісного вибору і організацію власного життя відповідно до можливостей, цілям і смислам, реалізацію своїх цінностей у взаємодії з оточенням, відкритість новому, своєчасне і адекватне реагування на змінну реальність, здатність емоційного насичення теперішнього, уміння приймати себе з усіма слабкостями і недоліками, по заслугам оцінювати свої привілеї й виявляти повагу до себе, що є умовою, яка стимулює і чинником сприятливого старіння. *Життєва компетентність* передбачає наявність особистісного досвіду, що дозволяє регулювати складні

ситуації життєдіяльності, забезпечення сприйняття оточуючого середовища як організованого цілого, що має свою логіку розвитку та сенс [138], а вибір даних стратегій і їх свідома реалізація стимулює продуктивність соціальної взаємодії з іншими що є передумовою соціального й *творчого благополуччя* похилого віку. Активна творча особистість є суб'єктом власної життєдіяльності, яка різнобічно взаємодіє із зовнішнім (соціальним) середовищем, перебирає конкретні соціальні ролі, в чому виявляється соціальна активність, як глибинні, різнобічні зв'язки людини з соціумом, рівень її реалізації як суб'єкта суспільних відносин [138]. Соціальна активність особистості є свідченням цілісності особистості, готовності до соціальної взаємодії і виявляється у формі усвідомлення смислу життя, здорового суперництва, примноження своїх чеснот, тож, вибір і свідома реалізація людиною таких стратегій стимулює продуктивність її соціальної взаємодії з іншими, будучи основою соціальної [138] і ТА як *творчоактивного благополуччя* похилого віку.

Спираємося на результати експериментальних досліджень [8], [27], [138], [181], котрі вбачають можливим творчий розвиток особистості ЛПВ, коли стосовно [8] до ЛПВ можна говорити про характерний індивідуальний образ «Я» і сформованість суб'єктності особистості, визначеної як «особистісна суб'єктність». Досягнення ТА в похилому віці спричиняється досить високою життєвою компетенцією що співвідноситься з досить високим щаблем особистісної адаптованості, котра за наявності рефлексії проявляється в функціонуванні ЛПВ на рівні особистості як суб'єкта життєвого творчого шляху й як суб'єкта життєдіяльності, де апробовані критерії особистісної суб'єктності: збереження позитивної перманентної ідентичності, збереження функцій контролю, високий рівень самоприйняття, гармонізація сенсожиттєвих орієнтацій, активна життєва позиція й ТА. Це твердження вказує на причинно-наслідковий зв'язок рівня суб'єктності ЛПВ з рівнем ТА. Збереження [181] даних особистісних характеристик дозволяє реалізувати особистості ЛПВ найоптимальніші форми й способи подолання негативних проявів біопсихосоціального аспекту старіння, де необхідною умовою збереженості жттєдіяльності ЛПВ є творчий розвиток особистості і її нових когнітивних проявів. Завдяки припущенню, що сукупність ПЧ ТАлпв спричиняє благополучне творчоактивне функціонування як «творчоактивне благополуччя» і є спричиненням ефективного вирішення невизначених творчих протиріч в організації життєдіяльності особистості і притримуючись ідей [206] з психологічного спричинення розвитку ТА особистості, етапів організації розвитку ТА людей з обмеженими можливостями [99], організації розвитку ЛПВ [138] у нашій схемі реалізації (рис. 2.21) спричинення

розвитку ТАлпв наочно продемонстровано психологічний механізм розвитку ТАлпв в системі координат ХОУ. Так у першому квадранті показано мобілізацію творчоактивного латентного ресурсу, за умови своєчасної мобілізації якого відбувається відкриття можливості творчого вирішення життєвих протиріч та підвищення рівня адаптації (квадрант II), спричинення ТА як творчоактивного благополуччя ЛПВ. У випадку відсутності своєчасної мобілізації творчоактивного психологічного ресурсу та продовження стану дезадаптації особистості ЛПВ III квадрант даної схеми наочно демонструє стагнацію особистості ЛПВ, як відсутність досягнення прояву ТА. У разі своєчасної мобілізації творчоактивного ресурсу (квадрант I) та підвищення рівня адаптації до нових умов життя похилого віку (квадрант II) у IV квадранті за наявності рефлексії відбувається прийняття ЛПВ нової соціальної ситуації розвитку ТА як кінцевої мети адаптаційних процесів [206], де ТА [64] є віковим новоутворенням похилого віку.

(II квадрант) Адаптація Вирішення протиріч, досягнення розвитку творчої активності, як творчоактивного благополуччя.	Y Мобілізація творчоактивного ресурсу. (I квадрант)
Дезадаптована Стагнація (III квадрант)	0 X Рефлексія Прийняття нової вікової ситуації розвитку творчої активності. (IV квадрант)

Рис. 2.21. Механізми спричинення розвитку творчої активності людей похилого віку у системі координатної площині ХОУ.

Тож, в даному дослідженні конструктивне прийняття соціальної ситуації ТА в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі «прийняття себе в новому статусі», функціонування відповідних життєвих творчих стратегій. Ефективний варіант даного сполучення [138] спричиняє та стимулює особистісну і ТА в похилому віці, визначає зміст самопрезентації і можливості самореалізації життєвої компетентності, як суб'єкта власного життєвого шляху і життєдіяльності та ТА. Так, спричинена актуалізація латентного особистісного психологічного творчоактивного ресурсу шляхом зміщення акценту з зовнішньої, буденної діяльності на механізм прийняття і усвідомлення цінності власного життя призводить до необхідності реалізації другого етапу прояву ТА – оптимізації особистісного психологічного творчоактивного ресурсу в похилому віці. Тож, сукупність компонентів ТАлпв, спричиняє благополучне творчоактивне функціонування, назване нами творчоактивне благополуччя і можливо є критерієм

ефективного вирішення невизначених творчих протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності особистості у похилому віці, коли досягнення розвитку ТА в похилому віці [8] *спричиняється* досить високою *життєвою компетентністю* що співвідноситься з досить високим рівнем *особистісної адаптованості*, котра за наявності *рефлексії* проявляється в функціонуванні ЛПВ на рівні творчоактивної особистості як *суб'єкта життєвого творчого шляху* й як *суб'єкта життєдіяльності* [8], [138], де основними зовнішніми проявами (критеріями) особистісної суб'єктності є переживання ідентичності, збереженість контролю, стійкість і варіативність «Я-образу», рівень самоприйняття, інтернальний тип локалізації контролю [8].

Отже, в похилому віці розглянені чинники та аспекти динаміки творчого прояву особистості ЛПВ, до яких відносимо реконструкцію життєвих смислів; знаходження оптимальних можливостей реалізації «життєвих задач віку» [104], [164]; досягнення високого рівня особистісної адаптивності та рефлексії [206], прагнення до самодетермінації і самовдосконалення [138]; розкриття індивідуальності і стимулювання особистісної і ТА сприяють досягненню «найвищих результатів самореалізації в якості суб'єкта своєї життєдіяльності» [181, с. 257]. Використання розвивальних методів [99] і прийому з спричинення поступового ускладнення і збагачення психологічних занять передбачає розкриття особистісного творчоактивного потенціалу і оптимізацію особистісних творчоактивних ресурсів, що забезпечує розвиток ТА, де прогресивність творчого прояву залежить від активності особистості ЛПВ як суб'єкта свого життя, її смислової змістовності і творчої організації власного життя. Спосіб наближення особистості до цілісності життєвої творчості у процесі розвитку ТА визначається домінуванням її зовнішнього чи внутрішнього спрямування за індивідуального способу виявлення. Прояви зовнішньої спрямованості ТАЛПВ співставлені з домінуванням адаптаційної складової творчості життя; прояви внутрішньої – з домінуванням складової самоорганізації. Запропонована модель дає можливість провести формувальний експеримент вияву психологічних чинників розвитку ТАЛПВ.

Висновки до розділу 2.

1. В похилому віці рівень адаптації, рефлексії та збереженості творчоактивного психологічного ресурсу визначає рівень розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя й нової соціальної ситуації розвитку. Аналіз показників змінних життєвого

психологічного ресурсу, креативності, творчого потенціалу, художньо-естетичної та пізнавальної потреб, рефлексії, адаптації та змінних, що характеризують організацію життєдіяльності респондентів, свідчить про високий рівень взаємозв'язку і достатній неоднородності, що визначає особливості організації творчої активності життєдіяльності у похилому віці, а вираженість особистісної незначимості і самоцінності зумовлює високий рівень обмеження соціальних контактів і особистісної активності, що проявляється в прийнятті соціальної ситуації розвитку як незадовільняючої, але вимушеної.

2. У структурі особистості творчоактивного рівня виокремлено як загальні характерні особливості, що сприяють успішній реалізації творчої активності і специфічні властивості, які забезпечують її психологічне забарвлення, де перші характеризують спрямованість, знання, вміння, навички, як параметри індивідуального досвіду особистості, й другі характеризують її індивідуально-типологічні особливості. Спосіб наближення особистості до цілісності життєвої творчості у процесі розвитку творчої активності визначається домінуванням її зовнішнього чи внутрішнього спрямування за індивідуального способу творчого виявлення, де прояви зовнішньої спрямованості творчої активності співставлені з домінуванням адаптаційної складової творчості життя; прояви внутрішньої – з домінуванням складової самоорганізації. Експериментально підтверджено теоретичну модель психологічного конструкту творчої активності, у співставленні показників відзначено багатозначні кореляційні зв'язки, що вказують на єдність і цілісність конструкту, розкривають специфіку співвідношення окремих показників між собою і їх комплексів, поєднані у три провідних комплекси рис, що групуються навколо параметрів самозростання, самоорганізації, мотивації саморозвитку.

3. Творча активність є віковим новоутворенням, а конструктивне прийняття соціальної ситуації творчої активності в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі «прийняття себе в новому статусі», функціонування відповідних життєвих творчих стратегій. Зміст внутрішніх психологічних чинників на рівні виокремлення основи психологічних механізмів реалізації творчої активності становлять переживання етапів мобілізації латентного творчоактивного ресурсу, творче вирішення життєвих протиріч та прийняття життя в новій соціальній ситуації розвитку творчої активності й аспектів динаміки творчого прояву людей похилого віку як збереженість творчоактивного психологічного ресурсу, реконструкція життєвих смислів; знаходження оптимальних можливостей реалізації «життєвих задач віку»; досягнення

високого щаблю особистісної адаптивності і рефлексії, прагнення самодетермінації, самовдосконалення; розкриття індивідуальності, стимулювання особистісної і творчої активності – сприяють досягненню найвищих результатів самореалізації в якості суб'єкта творчоактивної життєдіяльності.

Зміст матеріалу даного розділу відображено в статтях у наукових фахових виданнях та матеріалах міжнародних науково-практичних конференцій:

1. Гончарова Л. А. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 26. Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 88-106.

2. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Наук. вісник Миколаївського ун-ту. Миколаїв. – 2014. – Вип. 2.13 (109). – С. 47-51.

3. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Молодий вчений. К. – 2015. – №2(17), Ч.6. – С. 366-369.

4. Гончарова Л. А. Аналіз взаємозв'язку психологічних чинників творчої активності людей похилого віку з індивідуально-психологічними властивостями її прояву. / Л. А. Гончарова, А. С. Москальова // International scientific-practical congress of pedagogical and psychologists. The generation of scientific ideas. – Geneva (Switzerland) – 2014. – Vol.3. – С. 158-167.

5. Гончарова Л. А. Організація дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конф. Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії 30-31 липня 2014 р. Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький – 2014. – С. 99-101.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Даний розділ розкриває питання розвитку творчої активності людей похилого віку засобами психолого-педагогічного впливу на основі програми «Психологічної розвивальної підтримки розвитку творчої активності людей похилого віку». Розглянуто зміст та структуру групових занять з активізації творчої активності людей похилого віку. Проведено детальний аналіз ефективності впровадження психологічної розвивальної програми занять.

3.1. Розвиток творчої активності особистості людей похилого віку

Для створення і впровадження психолого-педагогічних програм розвитку ТАлпв потрібно досконально розуміти процеси старіння в умовах прискореного зростання чисельності старших вікових груп. Аналіз проблеми психологічного впливу на особистість ЛПВ (О. Бодальов [30]; О. Деркач [73]; О. Копитін [98]; Л. Орбан-Лембрик [131]; В. Моляко [132]; В. Наумова [138]) засвідчує правомірність обрання провідними методами розвитку ТАлпв групових тренінгових методів внаслідок їх відповідності змісту поняття ТА, спрямованості на самопізнання й саморозвитку, цілісного характеру впливу, ефективності, доступності й універсальності. У контексті побудови системи розвитку ТА особистості було обрано підхід, що ґрунтується на використанні тренінгових психотехнологій інтегративного напрямку з включенням елементів арт-терапевтичного впливу та *груповий психологічний тренінг*, що включає психологічний вплив та особистісні зміни за такими напрямками тренінгової спрямованості, як *психологічний; поведінковий; комунікативний; навчальний; психолого-педагогічний, акмеологічний* (О. Бодальов [30]; О. Деркач [53]; Л. Орбан-Лембрик [119]); *особистісного зростання: інтелектуальний, креативності, мотивації* (В. Моляко [110]; Я. Пономарьов [125]); *самореалізації; самосвідомості*. Групова терапія [98], [138] застосовується в груповій формі, де приймають участь однорідні за складом групи й характеризується орієнтуванням на творчий простір, який відображає процес взаємодопомоги в емоційній та вольовій сфері особистості, де творча взаємодія в групі дає змогу: підтримувати почуття гідності й позитивного «Я» кожного з учасників; відчувати поступ в особистісному зростанні на основі творчих результатів та зворотнього зв'язку членів групи; бути самим собою і розвивати творчий

потенціал. Тож, застосування терапії має соціалізуючий вплив на ЛПВ, де цінність процесу й результату творчості впливає на її почуття та поведінку, бо в творчості людина як залишається собою, так і відчуває себе представником соціальної групи. Основні завдання групової арт-терапії [98]: оволодіння здатністю спонтанного самовираження що сприяє: вільному вияву емоцій і потреб; вільному переживанню минулих подій, вияву й відтворенню теперішніх і майбутніх подій, спрямуванню деструктивних і неадекватних імпульсів (наприклад, безмежної ненависті) у прийнятну поведінку шляхом сублімації; навчання контролю над навколишнім середовищем за допомогою оволодіння й використання певних засобів й інструментів мистецтва (наприклад, глини), що в свою чергу сприяє полегшенню в опануванні емоціями й конфліктами; цілеспрямоване створення символів сприяє задоволенню потреб у співпереживанні, контролю над імпульсами, вияву потреб і афектів, підвищенню самооцінки й упевненості в собі, відтворенню міжособистісних процесів і взаємин без ризику отримати від оточення негативну або оціночну реакцію; самоконтроль (оволодіння техніками розслаблення, рух від карлочки або безформних маніпуляцій із глиною до осмисленого зображення або ліплення) сприяє створенню умов для пошуку альтернативних рішень проблем; підвищенню самооцінки й упевненості в собі; навчання навичкам і розвиток здібностей, пов'язаних із творчістю.

Сучасний підхід до геронтосоціальної роботи (В. Краснова [104]; К. Сердакова [165]) ґрунтується на принципах надання допомоги «тут і тепер» та посиленні здатності людини самостійно вирішувати проблеми, де арт-терапія як індивідуальний, груповий чи колективний творчий продукт є стратегічним чинником впливу на особистість літньої людини. Це випливає з того, що образотворче мистецтво, як один із найвпливовіших факторів формування світогляду безпосередньо впливає на психічний стан. Так, поєднуючи погляди різних шкіл і напрямків арт-терапії в *систему чинників психотерапевтичного впливу* [99] виділяють: *художню експресію* (відреагування, катарсис, імітація, фантазування, універсальність, індивідуалізація переживань, психічний досвід); *психотерапевтичні стосунки* (відчуття довіри та безпеки в групі, ідентифікація місця в груповій динаміці, згуртованість, міжособистісні моделі, взаємодопомога, соціальний досвід усвідомлення цінності спілкування та спільної творчості); *інтерпретацію та зворотній зв'язок* (осмислення і вербалізація індивідуальних і колективних переживань, самодіагностика, інтерпретація малюнків, рефлексія, когнітивний досвід). Принципи виявлення творчого потенціалу полягають у тому, що усі вправи в груповій роботі мають бути побудовані

на принципах поступового виявлення творчого потенціалу: здатності до вияву творчого потенціалу; експресивних переживаннях; нагромадженні досвіду творчого самовияву; самоактуалізації в процесі рефлексії; здатності використовувати вправи з метою самодопомоги; критичності щодо деструктивних засобів вияву творчого потенціалу. Серед дидактичних принципів, що зумовлюють соціально розвивальний ефект [99]: принцип толерантного прийняття й сприйняття (відсутність оцінки, критики, порівняння); принцип опори на позитивне (прагнення досягти кращого, навіть коли все погано); принцип опори на унікальність (кожен є неповторною особистістю); принцип безпечної творчості (конфіденційність, хороше самопочуття; принцип спонтанної творчості (свобода у виборі матеріалів, вправ, стилів, жанрів, право експериментувати); принцип імпровізації (пошук власних шляхів самовираження, розкутість). Тут правила індивідуальної роботи в арт-терапевтичній групі: відсутність примусу, команд, вказівок, вимог; право клієнта вибирати матеріали і техніки виконання завдань; право клієнта працювати у власному темпі та відмовитися від виконання завдання; право на відкриту вербалізацію своїх почуттів, дискусійне обговорення; право клієнта на отримання консультацій; право спостерігати за діяльністю інших.

Застосування терапії до ЛПІВ в умовах освітньо-терапевтичного процесу є застосування в умовах освітнього процесу мислення, де робота фантазії виявляється в візуальних образах і лише потім проявляється у словах. Образотворча робота безпечний і природний для літньої людини вид діяльності, «транзитний простір», а [64] малювання є своєрідним оповіданням про свій розвиток і формування окремих систем психіки. ЛПІВ, порівняно з молодшими, менш спонтанні та часто менше здатні до рефлексії своїх почуттів та поведінки [209]. Художній метафоричний образ є посередником між внутрішнім світом людини похилого віку та оточуючою реальністю, де через образи відбувається встановлення зв'язку з глибинно-психологічними та міфологічними пластами колективного несвідомого. Орієнтування на збереження і підтримку давніх інтересів і хобі – одна з частин психологічного навчання ЛПІВ [104], тому що багато колишніх захоплень можуть мати продовження, незважаючи на погіршене здоров'я, або зміну місця проживання, не тільки підвищуючи статус людини в її власних очах, задовольняючи особистісні культурні потреби, а й важливу комунікативність, даючи можливість поліпшення певного статусу, підвищення самооцінки, збереження когнітивних процесів та розвитку творчих здібностей. Більше розвиває творчі сили ЛПІВ та діяльність, яка спрямована не

на потребу, а на виробництво матеріальних і духовних цінностей й віддачу результатів своєї праці іншим, на особистісний розвиток [165]. Дослідження з особистісної адаптації визнає процес творчої діяльності в якості прийняттого варіанту захисно-приспосувальної копінг-стратегії, котра має організований комплексний характер і активізує фізичну, емоційну, когнітивну й поведінкову сфери особистісного функціонування (В. Абабков [1]; В. Наумова [138]; К. Сердакова [165]; В. Ямницький [206]; R. Lazarus [225]). Вчені [99], [138] вважають, що процесу творчості притаманна адаптивна поведінка різної направленості, як стимулювання комунікативних потреб особистості чи відволікання від негативної ситуації, що може використовуватися як ефективний механізм зниження бар'єрів перешкоджання входженню учасника розвиваючого процесу на подальші етапи актуалізації й розвитку ТА, де важливе створення, підтримка й корегування атмосфери творчої безпеки, як прийняття, безоціночності продуктів творчої діяльності, включеність у подію, свободу вибору особистісних переваг взаємостосунків, а групова динаміка занять слугує механізмом компенсації втрати тривалої професійної діяльності й актуальним джерелом зовнішнього соціального ресурсу. ЛПІВ, порівняно з молодшими, *менш спонтанні та часто менш здатні до рефлексії своїх почуттів та поведінки* [209], тому художній метафоричний образ є посередником між внутрішнім світом ЛПІВ та оточуючою реальністю, де через образи відбувається встановлення зв'язку з глибинно-психологічними й міфологічними пластами колективного несвідомого, розвивається схильність до аналізу продуктів власної творчості, рефлексії своїх психологічних особливостей, переживання та зміцнення ідентичності, розробка нових патернів поведінки, що допомагає відкрити в собі позитивне, яке раніше було приховане, порушене [241].

В якості *умов реалізації досягнення розвитку* особистісного ресурсу використовують психолого-педагогічну організацію творчого середовища [99], що передбачає застосування зовнішніх ПЧ розвитку ТА, як прийняття і безоцінність творчого середовища [138], [216], використовуючи принцип активізації ресурсів особистості, де поведінка визначається формою і характером суб'єктивного сприйняття, переживання (Б. Карвасарський [89]; М. Либерман [228]). Підтримуюча і поведінкова терапія в геронтопсихології направлена на стабілізацію емоційного стану, активацію когнітивних навичок, перебудову порушених стосунків особистості, де виконуються функції *збереження, компенсації і адаптації*. Терапія в геронтопсихологічній практиці розглядається як метод мобілізації потенціалу літніх людей і

спосіб збереження їх життєдіяльності (Н. Глуханюк, Т. Гершкович [67]; В. Наумова [138]), де новий творчий досвід актуалізує процеси самореалізації, саморозвитку і самоактуалізації, включає старіючу людину в активний діалог з мистецтвом і є засобом та чинником збереження життєдіяльності і спрямованої ТА особистості по типу дорослішання чи старіння, де *умовою розвитку є попередня до неї активність*. Активність [206] ґрунтується на мотивації надлишку й в разі задоволення фізіологічних, матеріальних і соціальних потреб, пріоритетним напрямом є орієнтація на задоволення духовних потреб, що на рівні вияву активності виявляється у формі ТА, де результатом здатності реагувати на зміни, адаптуватися до нових умов розглядається [102], [155], як один з критеріїв зрілості, прояв ТА й максимального розкриття потенціалу.

Використання арт-терапевтичних методів розвиває схильність до аналізу продуктів власної творчості, рефлексії своїх психологічних особливостей. Арт-терапія відіграє значну роль у переживанні та зміцненні ідентичності, розробці нових, більш відповідних логіці внутрішнього розвитку особистості й суспільства патернів поведінки, де принципи арт-терапевтичної взаємодії, ідентичні в гуманістичній теорії [217]: підтримувати у людини похилого віку почуття власної гідності, стійкості позитивного образу «Я»; розмовляти про ситуацію, вчинок та його наслідки, а не про особистість і характер самої людини похилого віку; помічати прогрес в особистісному зростанні, порівнюючи людину з собою, а не з іншими людьми; не використовувати негативних оцінних суджень та програмування, не навішувати «ярлики»; не нав'язувати людині способи діяльності та поведінки всупереч її бажанню; приймати та схвалювати всі продукти творчої діяльності людини незалежно від змісту, форми, якості. Природна спонтанність, експресія, відсутність рольової маски допомагають викликати відповідну емоційну реакцію людини похилого віку. При цьому психотерапевт поділяє з кожною людиною відповідальність за її особистісний розвиток, за порушення в її внутрішньому стані, в думках, почуттях, бажаннях, переживаннях, діях і не формує особистість, намагаючись «відділити» в заздалегідь вигадану форму, а допомагає відкрити в собі позитивне, те, що раніше було приховане, порушене (В. Наумова [138]; К. Роджерс [231]). Виділяють [101] такі показання для проведення арт-терапевтичної роботи: негативна «Я-концепція», дисгармонійна, перекручена самооцінка, низький ступінь самосприйняття; труднощі емоційного розвитку, імпульсивність, тривожність, страхи, агресивність; переживання емоційного відчуження, почуття самотності, стресові стани, депресія; неадекватна поведінка, порушення стосунків із

близькими людьми, конфлікти в міжособистісних стосунках, невдоволення сімейною ситуацією, ревності, ворожість до навколишнього світу. *Малюнок ЛПВ*, на наш погляд, має багато діагностичних та терапевтичних можливостей, несе особливу інформацію про стан здоров'я старіючої людини; малювання можна розглядати як спеціальну техніку для збалансованості внутрішнього стану фізичних, психічних й емоційних якостей у неперервному розвитку особистості, і в цьому процесі «ведучою» є сама ЛПВ. Комплексний аспектний аналіз малюнка корисний при оцінці стану здоров'я, виборі адекватного методу оздоровлення, психотерапевтичних процедур, психологічної корекції та соціальної роботи, а використання геронтопсихологом терапевтичного малювання в терапевтичній роботі дозволяє розширити діапазон гуманістично орієнтованих способів досягнення психолого-педагогічних цілей. О. Копитін [99] не рекомендує в роботі з «збудженими, розгальмівними» людьми використовувати матеріали, які б стимулювали неспрямовану активність, що може перерости в агресивну поведінку, а пропонувати матеріали, які потребують структурування діяльності, тонкої сенсомоторної координації, самоконтролю роботи, тоді як «замкненим», «тривожним» корисно взаємодіяти з матеріалами, що потребують широких вільних рухів, які охоплюють все тіло це фарби, великі пензлики, валики, аркуші великих форматів, малювання крейдою на дошці, стіні, підлозі, асфальті. Сукупність таких особливостей дозволяє об'єднати технологію розвитку ТА під робочою назвою *«Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку»*, що є комплексним психотехнічним засобом, адекватним внутрішній структурі й динамічним характеристикам процесу ТАЛПВ. Метою пропонованої технології є створення психологічних умов у тренінговій групі, адекватних спрямованому виявленню творчої активності особистості, відкриттю у власному внутрішньому світі потенціалів та можливостей задоволення провідних творчих життєвих потреб, що в підсумку призводить до підвищення рівня адаптованості, формування рефлексивних навичок, усвідомлення «Его-ідентифікацій», формування стійких пошукових, пізнавальних та художньо-естетичних потреб. Базові процедури розвивальної підтримки спрямовані на мобілізацію латентних ресурсних можливостей ЛПВ, розрішення протиріч життєдіяльності [98], [138], прояву креативності [179], [252], опанування практичними методами входження до особливого стану свідомості [214] та закріплення в ньому на підставі вияву власної творчої активності. Психологічний зміст таких процедур полягає в екстеріоризації переживань фруструючих ситуацій, станів, відчуттів, емоцій

та ідей, вичерпання їх за допомогою фізичної активності, репрезентованої у творчих ігрових та рольових розвивальних методах, рефлексії їх неконструктивного характеру та наступного закріплення такого усвідомлення в особливому стані творчої активності. Одним із кінцевих результатів занять психологічної розвивальної підтримки є перетворення перебування людини похилого віку в зазначеному стані творчої активності на її сталу природну здібність.

Задля розвитку творчої активності шляхом оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу у похилому віці проаналізовано, зокрема, арт-терапевтичний метод, що базується на концепції особистості як системі стосунків з оточуючим середовищем, розглядає людину як суб'єкта і творця культури [98], де культура розглядається на основі діяльнісного (К. Клакхон [93]) і семіотичного (Ю. Лотман [118]) підходів, що визнає здатність особистості до створення й використання символічнознакових комплексів, що пов'язують з суспільно-історичною практикою, де особистість у творчій діяльності розглядається як суб'єкт ТА і творець процесів культурного виробництва, що має на увазі ініціативність особистості, вибірковість, свободу вибору і переваг, а також високий рівень самостійності. Одночасно тематична група передбачає великий ступінь організованості ходу занять, що досягається інтерактивністю процесу шляхом фокусування уваги учасників на значимих темах занять і технології процесу, що є основою цілеспрямованості активної творчої діяльності. А. Копитін [99] виділяє такі *принципи* методу психологічної терапії: використання елементів полімодальної терапії мистецтвом, інтерактивність, особистісна орієнтованість, урахування біопсихосоціальної організації суб'єкту, наочно-чуттєвий характер діяльності, орієнтація на саморозвиток особистості за допомогою творчої активності, задіяння і активізація групових ресурсів (зовнішній ресурс). Так, *полімодальність*, як принцип пов'язано з визнанням ефективності й доцільності реалізації в процесі системної арт-терапії тісного зв'язку художньої практики з елементами полімодальної терапії мистецтвом, де художні засоби і образи, як інструменти проективно-символічної комунікації є домінантними [99, с. 67]. Принцип *інтерактивності* зумовлено важливістю інтерактивного характеру занять, пов'язаного зі створенням умов розкриття творчого самовираження і стимулювання особистісної і творчої активності учасників арт-процесу. *Особистісна орієнтованість* зумовлена позицією особистісного підходу, як необхідність урахування мотивації, установок, пізнавальних, комунікативних, емоційно-вольових і фізичних можливостей особистості та використання їх для участі в процесі творчої діяльності та визнання

індивідуально-особистісного характеру реакцій учасників арт-процесу на наявні матеріали, пропоновані форми творчої діяльності і можливості міжособистісної взаємодії. Дослідження О. Краснової [104], О. Лідерса [114], В. Наумової [138] виявляють особливості особистості суб'єктів творчої професії, де високосвідчені представники творчої праці показують свою продуктивність, розумову самодостатність й у похилому віці, так як розумова діяльність в результаті тренування может бути стійким до глибокої старості. На думку В. Поставнева [146], творчих людей в похилому віці, як і в інші періоди, відрізняють багатосторонність інтересів, багатоплановість діяльності, а інтерв'ювання творчих особистостей вказує, що унікальність внутрішньої сутності людей похилого віку, які продовжують активну творче професійне життя, проявляється в вираженому почутті задоволеності життям в цілому, в розумінні особливої ролі Учителя, котрий виступає одночасно як Учитель в професійній діяльності і духовний наставник, виключної зануреності в творчість і неможливість існування поза творчого процесу, де творчість одночасно виступає й улюбленим заняттям, і сенсом існування. Автор виявив, що творчу продуктивність проявляє до глибокої старості людина, що зберегла вільнодумство, незалежність поглядів, тобто якості, притаманні юності, зберігаючи високу критичність по відношенню до своїх проць, а в структурі їх здібностей оптимально сполучено здібність до творчості з рефлексивним інтелектом. Л. Анциферова [16], М. Єрмолаєва [82] стверджують, що в похилому віці наявні: збільшена потреба в комунікації; адаптації до нових умов життя без постійних і напружених занять, психологічні процеси, такі як мислення, пам'ять, увага, не отримуючи повноцінного навантаження, знижують рівень функціонування, а при відсутності ситуації передавання професійних знань іншим знижується профкомпетентність; сутність розвитку полягає в досягненні цілісності особистості («Его-інтеграції»); креативність виступає як шлях вивільнення творчого потенціалу, коли знання і досвід, уява, адаптивність, гнучкість мислення стають економічно значущими в оцінці особистостями своїх потенційних можливостей; з'являються нові аспекти «Я-концепції», як збереження сенсу життя, відсутність тривалої перспективи, орієнтація на минуле і теперішнє, усвідомлення обов'язку передати досвід молоді, сприйняття кінечності життя. Дослідження з проблеми розвитку у похилому віці (Л. Анциферова [16]; М. Єрмолаєва [104]; О. Краснова [126]; О. Лідерс [136]; Є. Чуєва [212]) припускають, що конструктивні особистісні творчі зміни в похилому віці можуть відбуватися

завдяки включенню людей похилого віку в різноманітні види цілеспрямовано організованої тематичної творчої та когнітивної діяльності.

Урахування *біопсихосоціальної* організації суб'єкта, як принцип пов'язано з визнанням складної організації особистості, що включає одночасно біологічний, психологічний і соціокультурний рівень [99], що пов'язано переважно з психофізіологічними ефектами образотворчого мистецтва, його впливом на сенсорні процеси, соматичну сферу, загальний фізичний стан і їх взаємозв'язки з психікою. Вплив творчої діяльності і взаємодії в арт-групі на емоційну і поведінкову сферу особистості визначає можливості психологічного рівня. Активація соціокультурного рівня включає вплив на соціальну установку і систему цінностей, «Я-концепцію» респондента, комунікативні навички, естетичні уявлення, етичні норми, соціальні ролі, мікросоціальні і макросоціальні відносини, де дані рівні й пов'язані з ними ефекти розглядаються у взаємостосунках один з одним [99], [138]. *Наочно-почуттєвий характер діяльності*, як принцип, пов'язано з визнанням переваг арт-терапії, таких, як її здатність впливу на сенсорні процеси, котра забезпечує мобілізацію психофізіологічних ресурсів організму і стимулювання створюючої предметної діяльності. Л. Виготський відмічав, що мистецтво є силою забезпечення людському організму балансу і рівноваги, що допомагає викоринити «найбільші пристрасті, котрі не знайшли собі виходу в нормальному житті» [42, с. 235]. «Наші переживання і емоції є джерелом енергії, котру може бути каналізовано за допомогою експресивних мистецтв, що є потужним засобом для вияву, проживання і прийняття «темних» аспектів нас самих, а самоприйняття має першочергове значення для розвитку здатності до співчуття і співпереживання іншим» [42, с. 236]. М. Csikszentmihalyi [214] вважає, що перебуваючи в творчому процесі, людина може пережити так званий «автотелітичний досвід», який пов'язано з переживанням емоційного підйому, виходячи за межі буденності, коли активізуються механізми внутрішнього зворотнього зв'язку – тобто здібності людини бачити внутрішні процеси, відображені в її творчості, і на них відповідним чином реагувати. О. Копиїн вважає мистецтво «помічником людини в складні моменти життя, що виступає засобом розуміння умов людського існування і тих загроз, котрі з ними пов'язано. Образотворче мистецтво дозволяє отримати інструмент самодопомоги» [99, с. 95]. В процесі образотворчої діяльності полегшується словесний опис і можливість усвідомлення сенсу минулих подій в їх нерозривному зв'язку з теперішнім та активується формування образів, що відображують уяву людини про майбутнє,

його актуальні потреби і потенціали [99], [138]. *Орієнтування на саморозвиток особистості за допомогою творчої активності*, як принцип пов'язано з визнанням творчої діяльності в якості універсального механізму пізнавальної діяльності, самовираження і взаємодії з оточуючим світом, котрі взаємозумовлено механізмами саморегуляції і психологічної адаптації (О. Копитін [99], В. Наумова [138]). Я. Либієрман творчу діяльність вбачає найважливішим механізмом адаптації організму, що виконує функцію забезпечення своєрідного імунітету до труднощів, що руйнує наслідки невдач, а «якщо пошук особистості повністю направлено на творення й в цьому заключається її мотив, то невдачі не можуть стать настільки травмуючими, щоб припинити пошук» [113, с. 51], де процес пошуку для справжньої творчості є задоволенням, а негативний результат поглиблює знання про предмет і означає, що один напрямок «пошуку має бути замінено іншим» [113, с. 72]. О. Копитіним [99] визначено важливість моделюючої ролі творчої діяльності в пізнавальних, емоційних, поведінкових актах та в міжособистісній комунікації, де в процесі образотворчої діяльності актуалізується колишній і теперішній досвід людини а активізація образного мислення розширяє сфери усвідомлюваного. О. Копитін [99] вважає, що арт-терапію засновано на стимуляції внутрішніх механізмів саморегуляції і, як наслідок, мобілізації творчого потенціалу особистості, де творча діяльність задовольняє потребу суб'єкта в самоактуалізації, реалізації ресурсів і демонстрації власного унікального способу буття в світі. Принцип *притягнення і активізація групових ресурсів (зовнішній ресурс)* зумовлено тим, що визнається специфічність механізму впливу ресурсів групи на стани і соціальні навички учасника групи в більшій мірі, ніж під час індивідуальних занять, як згуртованість, вселення надії, стану переживання універсального досвіду, актуалізації екзистенційних питань (Ш. Макнифф [123]). Дослідники виявляють позитивний вплив творчості в групі на самопочуття і самосприйняття людини похилого віку, підвищення її ТА, що розповсюджуються на всі сфери життя [150], адже психологічна група як «суспільство в мініатюрі» [181, с. 79], надає особистості похилого віку певні можливості. За допомогою сукупності групових дій і інтеракцій, що виникають у процесі творчої діяльності, взаємостосунків і взаємодій членів групи є можливість фацілітації і демонстрації життєвої компетентності в широкому контексті буття людини у світі (Г. Андрєєва [14]; О. Бодальов [30]; П. Лушин [121]; В. Наумова [138]; О. Філозоф [181]), де спільна участь членів групи в художній та тренінговій діяльності сприяє створенню атмосфери довіри і взаємоприйняття, де елементи співпадіння в художній творчості прискорюють розвиток

емпатії, як емоційного відгуку, та позитивних почуттів людей похилого віку.

В нашому дослідженні арт-терапія є одним з дослідницьких інструментів об'єктивації змін особистості в похилому віці й засобом впливу на особистість, що мобілізує й актуалізує спадаючий латентний творчоактивний особистісний ресурс. За критерієм використовуваних витворів мистецтва сучасна арт-терапія розділяє *творчу діяльність на два види – імпресивну і експресивну*. При першому напрямку використовують готові витвори мистецтва професійних митців. Терапевтичним моментом можна вважати найвищий рівень творів і рівень емоційного переживання, закодований в них. Важливий чинник використання цього напрямку – зняття тривоги, напруги у респондентів в зв'язку з непевністю (невмінням) щось робити самому, не будучи спеціально навченим. Експресивна складова ТА передбачає самостійну творчість людини [152]. Вищезначені принципи розвитку ТА можуть бути зовнішніми чинниками (сукупністю умов) розвитку особистісного творчого ресурсу у похилому віці, що в свою чергу, спричиняє розвиток ТА. Зовнішні [116] чинники, що сприяють актуалізації творчого потенціалу є прийняття і безоцінність середовища й так як творчість має в своїй основі іраціональну мотивацію – відчуження від світу і прагнення до подовження цього відчуження, а для того, щоб творити, людина має включитися в свідому діяльність з засвоєнням її нормативної основи, то наслідування і взаємодія грають виключну роль в розвитку творчої особистості, де креативність притаманна кожному, а середовищні впливи, заборони, «табу», соціальні шаблони тільки блокують її прояви, можна трактувати «вплив» нерегламентованості поведінки як відсутність всякого впливу [216]. Розвиток [80] креативності в похилому віці виступає як шлях вивільнення творчого потенціалу, але якщо середовище впливає позитивно, то для розвитку креативності необхідно підкріплення загальної обдарованості певним соціальним впливом і наслідуванням творчої особистості.

Програма (Н.Єрмак [80]; К.Сердакова [165]) *розвитку творчої активності людей похилого віку* має включати позиції: дослідження і проєкування умов подовження активної життєдіяльності після виходу на пенсію та соціально-психологічні чинники, що спричиняють подовження активності діяльності пенсійного періоду, визначення активності [118] та її джерел; зовнішньої і внутрішньої організації активності; визначення соціально-психологічних чинників активності особистості ЛПВ, як освіта, стать, вік, наявність роботи, місце проживання, соціальний статус до і після виходу на пенсію, сімейний стан; визначення теорії старіння і

стратегії адаптації до процесу старіння, вплив соціально-психологічного чинника на стратегії адаптації; формування навичок «психологічного протезування» (специфіка спілкування, самообслуговування) в залежності від стратегії адаптації; стабілізація «Я» концепції в похилому віці (тренінг); підвищення самооцінки, позитивне ставлення до себе; актуалізація компенсаторних можливостей вирівнювання низьких оцінок за допомогою методу фіксації на позитивних рисах характеру; формування самоактуалізуючої особистості на пізніх етапах онтогенезу; оволодіння методами аутотренінгу і прояснення життєвих цілей, поетапна реалізація задач розвитку, визначення можливостей реконструкції життєвих смислів; складання проєктів власного старіння з врахуванням соціально-психологічних чинників розвитку особистості; проєкування стратегій подовження активної життєдіяльності після виходу на пенсію; створення проєкту, як методу прояснення життєвих цілей; види проєктів: короткострокові, середньострокові, довгострокові; етапи проєкування, підготовки, планування, дослідження, результати і висновки, звіт; аналіз результатів власних проєктів, рефлексія, оцінка проєктів (М. Александрова [7]; Н. Александрова [8]; В. Альперович [10]).

Отже, у дослідженні проблеми ТА з метою досягнення особистістю самореалізації задля прояву творчої активності у похилому віці шляхом психолого-педагогічного впливу (оптимізації), в межах *суб'єктного підходу*, проаналізовано можливості системного арт-терапевтичного методу О. Копитіна [98], що базується на концепції особистості як системи творчих стосунків з оточуючим середовищем, який розглядає людину як суб'єкта і творця культури, де культура розглядається на основі *діяльнісного* і *семіотичного* [218], [255] підходів, що визнають здтність особистості до створення і використання символічно знакових комплексів, що пов'язують його з суспільно-історичною практикою, що сприяє, на наш погляд, розвитку особистості ЛПВ та прочув її ТА. Принцип особистісної орієнтованості в дослідженні [99] обґрунтовано з позиції *особистісного підходу*, як необхідність урахування мотивації, установок, комунікативних, пізнавальних, емоційно-вольових та фізичних можливостей особистості та використання їх для участі в процесі творчої діяльності ЛПВ.

Дослідження розвитку творчої активності в похилому віці (Л. Анциферова [16]; О. Березіна [27]; Н. Єрмак [80]; М. Єрмолаєва [84]; Г. Крайг [103]; О. Краснова [104]; О. Лідерс [114]; І. Малкина-Пих [124]; Л. Міщиха [130]; В. Наумова [138]; Є. Чуєва [190]) дозволяє нам припустити, що розвиток ТА може відбутися завдяки включенню ЛПВ в різноманітні види

цілеспрямовано організованої тематичної творчої діяльності у межах самопізнання, саморегуляції, самоорганізації і подальшої самореалізації, де моделювання ТА пов'язане з організацією навчання дорослих в межах соціально-психологічної концепції неперервності навчання протягом життя, особистісно-професійного прояву людини, здатності навчатися, професійно вдосконалюватися впродовж життя. У процесі розробки занять виокремлено *зовнішні психологічні чинники* розвитку творчої активності людей похилого віку в умовах спрямованого психологічного впливу, що відповідають використуванню технологій, відображаючись в *побудові середовища*: позитивна емоційна насиченість; атмосфера довіри, безпеки, взаєморозуміння, комфорту; толерантність та безоцінність, рольова нерегламентованість, децентрованість, наявність креативних зразків; спрямованість на перебування у процесі («тут і зараз»); проблемність і невизначеність, образно-інформаційна збагаченість; надпредметність середовища; метакогнітивний характер; інтегративно-діяльнісний характер середовища; груповий характер використання. В. Ямницький [206] вважає середовище, задовольняюче таким вимогам, здатним створювати передумови поступової рефлексії власних адаптивних стратегій особистості, усвідомлення їх мотивів та побудови нових інтегративно-діяльнісних адаптивно-поведінкових комплексів як підґрунтя розвитку творчої активності.

До *зовнішніх психологічних чинників* творчої діяльності ЛПВ відносимо можливості впливу творчого середовища, що сприяють прояву творчої активності (О. Копитін [98]; П. Гордон [216]), де змістом креативного середовища виступає творче психологічне середовище, що надає певні додаткові можливості для розвитку творчої активності, як чинника з ускладнення творчих завдань. Розвивальний потенціал в похилому віці реалізується за допомогою діяльності, направленої на освоєння цінностей культури і включення в соціальне життя, та забезпечується сукупністю функцій, змісту і психолого-педагогічної взаємодії, що відповідає особливостям розвитку в похилому віці. Необхідною умовою втілення діяльності, направленої на творчий розвиток, є творчоактивне середовище, яке має максимально забезпечувати можливості для втілення коадаптації людей похилого віку і середовища, забезпечуючи включення в творчу діяльність й адаптивність до її інтересів і потреб. Процес системної терапії розвивальної підтримки торкається одночасно різних рівнів організації особистості, як біологічного, психологічного й соціокультурного, де дані рівні й пов'язані з

ними ефекти розглядаються у взаємозв'язку [98], [165], [206]. Особистість в творчій діяльності в межах розвивальних занять, розглядається як суб'єкт власної активності та творець процесів культурного виробництва, що передбачає ініціативність особистості, свободу вибору й переваг, вибірковість, високий рівень самостійності за можливості постійної включеності у процес творчості (В. Абабков [1]; В. Ямницький [206]). Самому [98], [138] процесу творчості притаманна адаптивна поведінка різної направленості, як стимулювання комунікативних потреб особистості чи відволікання від негативної ситуації, що може використовуватися як ефективний механізм зниження бар'єрів перешкоджання входженню учасника розвивального процесу на подальші етапи актуалізації й розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя ЛПВ. Суттєвим моментом необхідно враховувати створення, підтримку й корегування атмосфери творчої безпеки, як прийняття, безоціночності продуктів творчої діяльності, безпеки, включеність у подію, постійну включеність у процес, свободу вибору особистісних переваг взаємостосунків у групі, де групова динаміка розвивальних занять може слугувати механізмом компенсації втрати тривалої професійної діяльності й актуальним джерелом зовнішнього соціального ресурсу. Також, в якості *зовнішнього чинника* прояву особистісного творчоактивного ресурсу людей похилого віку виступають *умови спеціально організованого творчоактивного середовища* [98], [252]. Усвідомлення людиною похилого віку важливості і можливості актуалізації, реалізації життєвого й творчого унікального досвіду як накопиченого протягом життя особистісного життєвого й творчого ресурсу відкриває потребу в самореалізації, у направленій взаємодії, у трансляції особистісного життєвого й творчого досвіду, як благополучного творчого активного функціонування, потребу у затребуваності як особистості, що відбулася.

Теоретико-емпіричний аналіз феноменології, структури, етапів і рівнів прояву та засобів розвитку ТА особистості ЛПВ дозволяє розробити програму спричинення її розвитку. Найдієвішим підходом розв'язання цієї проблеми вбачаємо впровадження розвивальної програми ТА особистості ЛПВ на основі проведення оптимізації внутрішніх ПЧ її розвитку.

3.2. Організація і проведення розвитку творчої активності людей похилого віку

Нами розроблено психологічну програму (Додаток Б 1, «Програма «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» активації

психологічних ресурсних можливостей ЛПВ), що включає 3 етапи психологічної роботи, апробація і реалізація котрої здійснювалася протягом 2014 року з періодичністю три рази на тиждень (тривалість кожного заняття 2 години). Заняття мали трирівневу структуру: початкова («розігрів»), основна (створення творчої продукції) і заключна фаза (обговорення підсумків заняття). В кінці циклу занять проводилось повторне емпіричне дослідження з використанням тих же методів. Програма «Психологічної розвивальної підтримки розвитку творчої активності людей похилого віку» розраховано на 48 годин реалізації на очному етапі навчання та через самостійну роботу на дистанційному етапі. Основу інформаційно-методичних матеріалів спецкурсу складають авторські розробки. Порядок роботи з темами визначено особистісною динамікою респондентів групи, зумовленої процесом творчої взаємодії. Було застосовано форму психолого-педагогічного навчання в тематичній групі, що передбачає високий ступінь інтерактивності і організованості, комунікативну взаємодію, орієнтацію на реальність в постійно змінюваній дійсності.

Програма «Психологічної розвивальної підтримки з розвитку творчої активності людей похилого віку» включала три блоки психологічної роботи в групі відповідно до етапів оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу (Додаток А, «План проведення програми «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» з активації психологічних ресурсних можливостей людей похилого віку):

1. «Мобілізація латентного особистісного творчоактивного ресурсу» – підвищення рівня рефлексивності, стимуляція творчого потенціалу, креативності, толерантності до невизначеності, пізнавальної та художньо-естетичної потреб. Використовувались елементи тренінгу креативності, психосоматичної саморегуляції, життєстійкості та образотворча діяльність.

2. «Творче вирішення протиріч життєдіяльності» – узгоджене ставлення до свого минулого теперішнього і майбутнього, відкриття нових творчих сенсожиттєвих орієнтацій, активація антиципаційного процесу. Використовувались методи музикотерапії, сінематерапії, фототерапії, пісочної терапії, тілесно-орієнтованої арт-терапії.

3. «Конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності людьми похилого віку» – усвідомлення активної творчої життєвої життєвої позиції і власної життєвої компетентності, прийняття себе в новому статусі, усвідомлення важливості соціальної і творчої

активності як творчоактивного благополуччя. Використовувались арт-методи з використанням технік «шедеврів мистецтва», мандал, елементів тренінгу креативності та самозростання.

Перший блок нашого дослідження (табл. 2.1.) дозволив сформулювати дві тематичні творчогеронтологічні групи – експериментальну (надалі – ЕГ) і контрольну (надалі – КГ) чисельністю 40 досліджуваних у кожній, з полярними показниками рівня розвитку творчої активності. Групи зрівняно за статевіковими, освітніми, професійними характеристиками.

Ми проаналізували творчу організацію життєдіяльності досліджуваних кожної групи за допомогою діагностичних методик блоків 2, 3, 4 табл. 2.1. Виявлено значиму динаміку показників психологічних творчоактивних ресурсів у досліджуваних експериментальної групи за певними шкалами. Можливість бути ініціатором особистісного вибору, самостійно регулювати творчу діяльність знижує внутрішню напругу та сприяє отриманню задоволення від власних дій та подій, що відбуваються навколо, а нові навички творчого досвіду дають змогу самостійного розширення діапазону власного вибору. Відмічено зниження долі респондентів в експериментальній групі з низьким балом загальної творчої активності людей похилого віку з перерозподілом в долю респондентів з середнім балом (рис. 3.1).

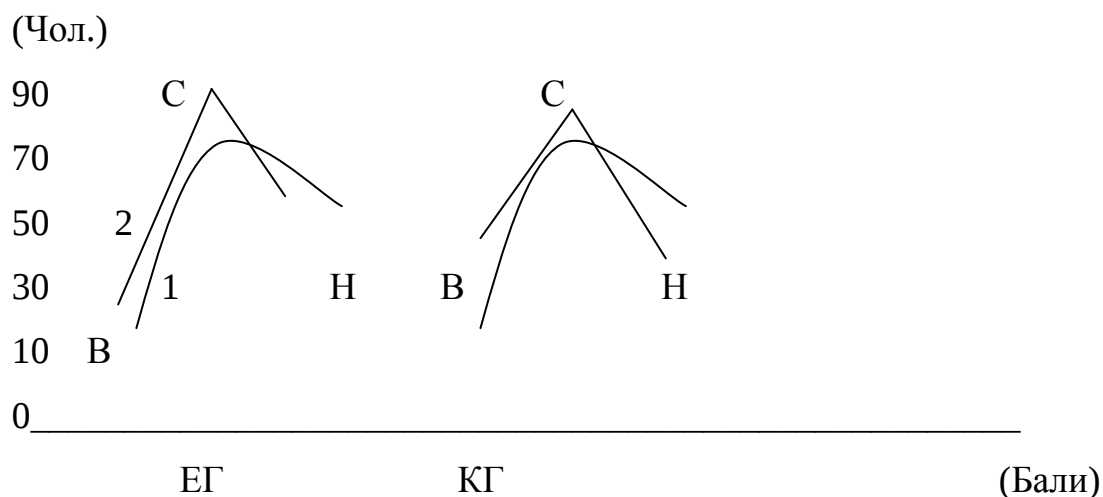

Рис. 3.1. Дольовий розподіл за загальним балом творчої активності в ЕГ і КГ до(лінія 1) і після (лінія 2) занять. *Примітки.* (В-високий бал, С-середній бал, Н-низький бал).

В результаті порівняльного аналізу рівня вияву показників психологічних творчоактивних ресурсів людей похилого віку блоку 2 таблиці 2.1 до і після проведення психологічних розвивальних занять у досліджуваних експериментальної групи нами було виявлено певні прояви динаміки, що вказують на значиме збільшення показників творчоактивного потенціалу і його шкалами (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Середні значення і дисперсія рівня творчоактивного потенціалу у респондентів експериментальної групи до і після розвивальних занять (середні показники за шкалами).

№	Шкали тесту	До занять		Після занять		Коефіцієнт Г (T2-T1)
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
1	Творчий потенціал	32,25	8,3	35,8	7,45	6,91**
2	Креативність	3,6	2,3	5,58	1,63	0,52*
3	Пізнавальна потреба	3,58	2,04	5,85	1,68	0,34**
4	Художньо-естетична потреба	15,8	2,01	22,85	1,03	6,03*
5	Розрішення проблем	17,13	1,83	22,78	2,39	0,38*
6	Соціальна підтримка	18,2	1,16	15,1	2,13	0,17*
7	Уникнення	25,55	4,71	22,5	5,21	1,62**
8	Загальна толерантність	41,3	3,6	54,15	3,4	6,08*
9	Новизна	19,35	3,91	17,85	3,23	0,13**
10	Складність	26,3	2,65	26,33	2,65	0,29*
11	Нерозрішимість	9,33	0,92	10,23	0,62	2,24*
Примітки.*p≤0,05, **p≤0,01						

У результаті проведеного аналізу нами виявлено значиме зменшення розбіжностей середніх значень за шкалами тестування творчоактивного потенціалу блоку 2 таблиці 2.1 людей похилого віку в ЕГ і КГ до і після проведення психологічної розвивальної підтримки (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Достовірність розбіжностей за шкалами творчоактивного потенціалу за t-критерієм Стюдента між ЕГ і КГ до і після розвивальних занять (середні показники за шкалами).

№	Шкали теста	ДО прведення програми занять	ПІСЛЯ проведення програми занять
1	Творчий потенціал	4,5*	4,2*
2	Креативність	9,4*	7,1*
3	Пізнавальна потреба	9,5*	9*
4	Художньо-естетична потреба	15,7*	10,7*
5	Розрішення проблем	12,0*	12*
6	Соціальна підтримка	10,7*	10*
7	Уникнення	4,6*	3**
8	Загальна толерантність	16,7*	10,7
9	Новизна	3,7*	3,6**
10	Складність	0,1*	0*
11	Нерозрішимість	5,6*	5,2**
12	Примітки.*p≤0,05		

Динаміка вияву компонентів творчоактивного благополуччя вказує на те, що надана людині похилого віку можливість бути ініціатором особистісного вибору, самостійно регулювати і планувати власну творчу діяльність знижує внутрішню напругу і сприяє

отриманню нею задоволення від власних дій та навколишніх подій у похилому віці. Нові навички з отриманого творчого досвіду під час розвивальних занять психологічної програми надають реальну можливість активно, самостійно розширювати діапазон особистісного вибору людині похилого віку. Виявлено значиме зменшення розбіжностей середніх значень за шкалами визначення складових творчої активності як творчоактивного благополуччя в експериментальній і контрольній групі до і після проведення дослідження з застосуванням психологічних розвивальних занять. Результати достовірних розбіжностей за шкалами творчоактивного благополуччя блоку 3 (табл. 2.1) показників експериментальної та контрольної групи «до» та «після» проведення психологічних розвивальних занять з розвитку творчої активності людей похилого віку наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Достовірність розбіжностей творчоактивного благополуччя за t-критерієм Стьюдента ЕГ і КГ до і після розвивальних занять (середні показники за шкалами).

	Компоненти	Шкали теста	ДО занять		ПІСЛЯ занять		Коефіцієнт Т (T2-T1)
			ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	
1	Почуття новизни, спійкість «Я» та направленість на творчість	Почуття новизни Пізнавальна потреба Самоставлення Направленість на творчість	0,29 3,58 10,38 0,21	0,43 3,85 12,88 0,57	0,295 5,85 12,68 0,51	0,43 5,85 12,87 0,57	1,46** 0,49* 10,41** 1,43*
2	Переживання ідентичності, критичність, рівень самооцінки	Критичність Самооцінка Емпатія Опора на себе Компетентність у часі	0,26 0,51 2,18 21,91 10,33	0,64 0,66 3,62 21,83 12,58	0,63 0,65 3,65 26,48 12,57	0,64 0,65 3,64 21,83 12,57	1,12** 0,71* 1,14* 10,47** 1,82**
3	Уміння перетворювати структуру, збереженість та інтернальність контролю	Уміння перетворювати структуру Самокерівництво Загальна інтернальність Інтернальність здоров'я	0,35 3,43 22,73 3,38	0,45 4,93 28,43 3,88	0,45 4,93 28,43 3,87	0,45 4,93 28,43 3,88	0,84** 0,81* 1,12* 1,83*
Примітки. *p≤0,05; **p≤0,01							

Розгляд рівня показників творчої активності за «Методикою дослідження рівня творчої активності» [107] на етапі формувального експерименту показав зміни «до» і «після» занять (табл. 3.7). Порівняльний аналіз результатів діагностики рівня критеріїв творчої активності дозволяє встановити якісні відмінності в ЕГ і КГ. Відмічено позитивну динаміку рівня творчої активності в ЕГ зростанням кількості респондентів з середньо-високим рівнем творчої активності з 36 % до 64 %, тоді як в контрольній групі лишилася майже стабільною. В ЕГ є приріст «направленість на творчість», що вказує її значимою умовою розвитку творчої активності. Порівнюючи кількісне зростання (експериментальних даних ЕГ порівняно з

контрольними – КГ) в середині кожного показника, відмічаємо, що в учасників ЕГ показник варіює від 1,4 до 2,2 раз. В КГ ступінь приросту не виражена. В КГ ступінь приросту не виражена. У КГ і ЕГ є максимальний приріст показника «направленість на творчість», далі в сторону зменшення «почуття новизни», «критичність», «здатність перетворювати структуру».

Таблиця 3.7

Рівень критеріїв творчої активності людей похилого віку до і після формального експерименту, % (N=40)

Рівні розвитку	Група	Почуття новизни		Критичність		Здатність перетворювати структуру		Направленість на творчість		Самооцінка		Творча активність	
		К,%	Ф,%	К,%	Ф,%	К,%	Ф,%	К,%	Ф,%	К,%	Ф,%	К,%	Ф,%
Високий	ЕГ	3	8	1	10	3	14	2	16	2	15	3	12
	КГ	7	7	11	11	14	12	20	20	16	16	14	16
Середній	ЕГ	48	86	47	82	51	76	45	74	59	78	52	79
	КГ	84	83	85	86	67	66	77	77	79	79	74	78
Низький	ЕГ	49	6	35	8	46	10	53	10	39	11	44	9
	КГ	6	7	3	3	7	6	3	3	5	4	4	5

Примітки. (К-констатувальний експеримент, Ф-формульовальний експеримент).

Тож, найзначимішою умовою розвитку творчої активності людей похилого віку є направленість на творчість, бо цю якість засновано на мотивах творчої діяльності і здатності організувати власну творчу діяльність.

Аналіз результатів діагностики творчої активності формувального експерименту вказує на якісні відмінності в ЕГ і КГ (рис. 3.2). Узагальнюючи дані дослідження по компонентах блоку 3, табл. 2.1 до експерименту можна охарактеризувати творчоактивне функціонування респондентів експериментальної групи як рутинне, емоційно збідніле, збіднене смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, тож, в цілому, прийняття себе менш позитивно й залежно від оцінки і дій інших. Для респондентів контрольної групи характерно прагнення до незалежності, активності, досягненню бажаного, подолання труднощів на шляху реалізації власних цілей; їм властиво усвідомлювати і приймати свої і позитивні, і негативні сторони, тобто творчо осмислювати й активно проходити своє життя у похилому віці.

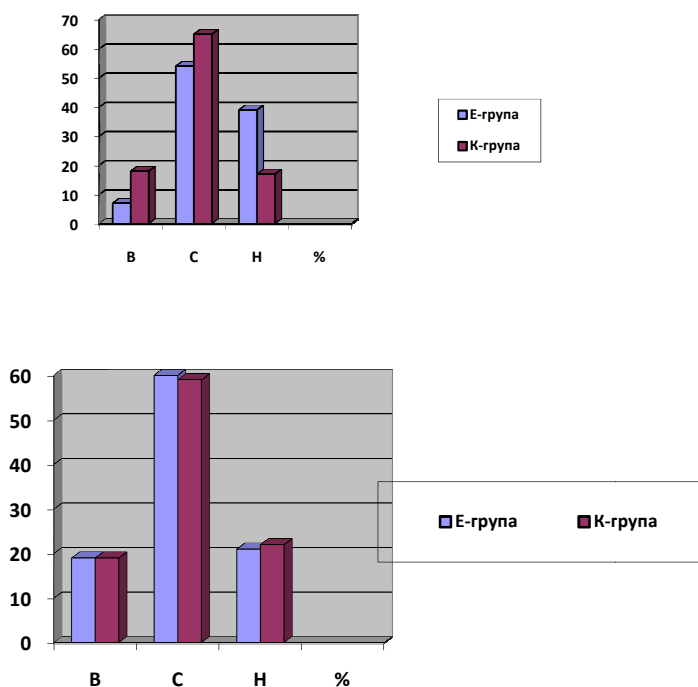

Рис. 3.2. Дольовий розподіл виборів респондентами загального балу критеріїв творчої активності в ЕГ і КГ (Примітки. (В-високий, С-середній, Н-низький рівень).

Таких людей похилого віку з високим рівнем розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя відрізняє стійкий пізнавальний інтерес, що виникає поза залежністю від зовнішніх вимог; у них є ідея і бажання втілити її, мотив і мета діяльності співпадають, що приводить до отримання творчого життєвого продукту, а не формального результату, організація творчої діяльності є високого ступеню самостійності на всіх етапах, соціальні мотиви діяльності є сенсотворчими; люди схильні до експериментування, моделювання різних варіантів розвитку діяльності і її можливих результатів; рівень самооцінки високий, притаманна стійкість власного «Я», висока критичність до своїх творінь; узагальнений спосіб дій розповсюджується на інші ситуації, що дозволяє людям похилого віку організувати свою діяльність з урахуванням набутих знань, умінь, навичок, на рівні технології, котра постійно відточується на практиці.

Таким людям похилого віку притаманні високий рівень інтернальності контролю, опори на себе, самокерівництва, суб'єктного ставлення до власного здоров'я, а також, байдужість до завдань репродуктивного характеру, незалежність суджень, відсутність схильності покладатися навіть на авторитетні думки, рівень їх життєдіяльності можна означити як рівень творчоактивного благополуччя; здатні самостійно оцінювати результати своєї праці на основі

визначених їми ж об'єктивних критеріїв, знаходять причини власних помилок, труднощі не є перешкодами у їх діяльності, а виникла проблемна ситуація тільки стимулює її.

Люди похилого віку цього рівня є хорошими генераторами ідей, їх життєдіяльність відрізняє високий рівень новаторства та компетентності у часі, як складової самоактуалізації.

У людей похилого віку з *середнім рівнем розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя*, пізнавальний інтерес є ситуативним, художньо-естетичні потреби проявляються час-від часу, власне «Я» нестійке, критичність проявляється вибірково, емпатія також має нестійкі прояви.

Така людина похилого віку активна за умови співпраці з психологом, залежна від його допомоги і підтримки, потребує зовнішньої мотивації, самооцінка діяльності відбувається за готовим набором об'єктивних показників, для них поряд з змістовною оцінкою важлива і емоційна, а при невідповідності оцінки їх очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності; схильні покладатися на думки авторитетних людей без попередньої критичної оцінки, при рішенні проблемної задачі використовують тривіальний підхід.

Низький рівень розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя, характеризується відсутністю пізнавального інтересу людей похилого віку; активність лише на початкових етапах діяльності при здійсненні алгоритмічних дій, визначених психологом; в силу шаблонності мислення здатність до генерації ідей не проявляється; повністю залежні від оціночних суджень інших; відсутність здатності до самостійного ціле покладання й прогностичних вмінь не дозволяє оцінити результати своїх досягнень, їм притаманна екстернальність контролю, низька самооцінка та низький рівень рефлексивності, власне «Я» таких людей не стійке, критичність та емпатія знаходяться на низькому рівні, можуть спостерігатися прояви спустошеності, нереалізованості, безперспективності як ознаки пенсійної дезадаптованості; їх діяльність не буває результативною, життєдіяльність є рутинною, емоційно збіднілою та збіднілою смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, тож, в цілому, прийняття себе менш позитивно і залежно від оцінки й дій інших. Характер змін показників, що відображують розвиток творчої активності людей похилого віку в експериментальній групі і контрольній групі, ідентичний, що підтверджує виявлену закономірність. Основний перехід в експериментальній групі спостерігався з середньо-низького рівня на середньо-високий. Для контрольної групи

характерна відносна рівнева стабільність.

Достовірність отриманих результатів доведено порівнянням по t-критерію Стьюдента.

Обчислення показали, що $t_{емп.} = 5,5$. По таблиці для $p \leq 0,05$ і $f=345$: $t_{кр.}=1,96$. Оскільки $t_{емп.} > t_{кр.}$, виявлена розбіжність є статистично достовірною і має вірогідність 0,95, тобто рівень розвитку складових компонентів творчої активності людей похилого віку в ЕГ суттєво вищий, ніж в КГ. Значить, психотерапевтичні розвивальні заняття розвитку творчої активності людей похилого віку є ефективним засобом розвитку творчої активності людей похилого віку.

Далі подано результат дослідження динаміки індивідуальної міри рефлексивності, що дозволяє суб'єкту свідомо вибудовувати життєдіяльність у похилому віці [90], [138]. В ЕГ після експериментального дослідження виявлено достовірно значимі відмінності рівня рефлексивності після розвивальних занять від результатів показників до початку участі в програмі психологічної розвивальної підтримки розвитку творчої активності людей похилого віку (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Співставлення середніх значень рівня рефлексивності ЕГ і КГ до і після занять (середні значення за шкалами) (N = 40)

Вимірювані показники	ДО проведення занять			ПІСЛЯ проведення занять		
	ЕГ	КГ	Коефіцієнт Т	ЕГ	КГ	Коефіцієнт Т
	Середнє значення	Середнє значення		Середнє значення	Середнє значення	
Показники рефлексивності	115,04	123,7	2,6**	127,8	123,6	4,2**
Показник рефлексії	Те ж	Те ж	Те ж	Те ж	Те ж	Те ж
Примітки. ** $p \leq 0,01$						

Характер розподілу показників рефлексії в ЕГ вказує на наявність у респондентів після застосування розвивальних методів зміщення показників в зону високих значень (рис 3.3). Розглядаємо рефлексію механізмом пізнання, що «включений в процес особистісного розвитку, опосередований знаковими об'єктами культури і трансльований в діалогічному відношенні і сприянні між людьми» [15, с. 53]. Це сприяє усвідомленню і переосмисленню людиною похилого віку свого життя, переоцінки стосунків з власним оточенням [138]. Значиме підвищення рівня рефлексивності в експериментальній групі після проведення програми «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» ($t_{емп.} = 4,2$, $p \leq 0,05$) вказує на рефлексію, як на найважливішу творчу регулятивну складову особистості у похилому віці, що дозволяє свідомо творчо вибудовувати у похилому віці творчоактивну життєдіяльність (рис. 3.3).

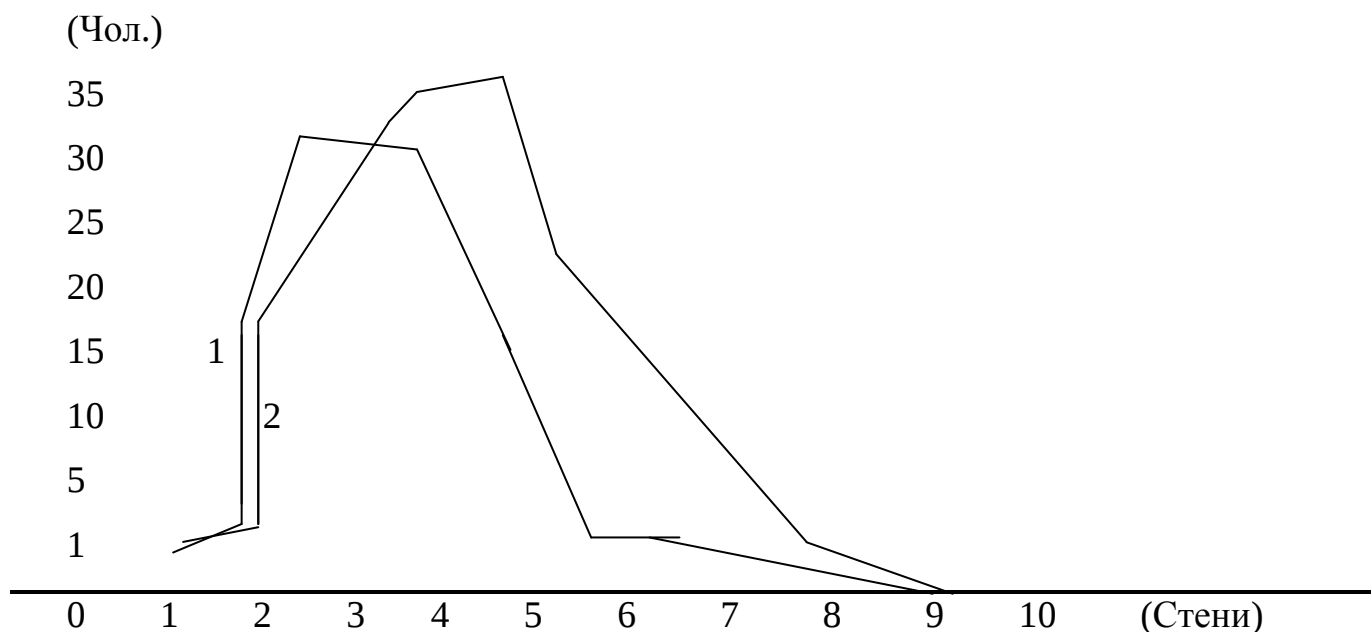

Рис. 3.3. Характер розподілу показників рефлексивності в ЕГ до (лінія 1) та після (лінія 2) занять.

Характер змін показників, що відображують розвиток творчої активності людей похилого віку в експериментальній групі і контрольній групі, ідентичний, що підтверджує виявлену закономірність. Основний перехід в експериментальній групі спостерігався з тенденції середньо-низького рівня на тенденцію середньо-високого рівня творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку. Для контрольної групи характерна відносна рівнева стабільність. Достовірність отриманих результатів доведено порівнянням по t -критерію Стюдента. Обчислення показали, що $t_{emp.} = 4,25$. По таблиці для $p \leq 0,05$ і $f=345$: $t_{кр.}=1,96$. Оскільки $t_{emp.} > t_{кр.}$, виявлена розбіжність є статистично достовірною і має вірогідність 0,95, тобто рівень розвитку складових компонентів творчої активності людей похилого віку в експериментальній групі суттєво вищий, ніж в контрольній групі. Значить, психологічні розвивальні заняття дійсно є ефективним засобом розвитку творчої активності людей похилого віку.

З метою вивчення направленості рефлексії в експериментальній групі була використана модифікована нами анкета «Суб'єктивного сприйняття свого життя» Є. Чуєвої (Додаток Д, методика 1). Приклади відповідей респондентів на запитання вказаної методики вияву сприйняття людьми похилого віку власного життя до та після проведення розвивальних занять програми «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» надано в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9.

Особливості сприйняття свого життя респондентами ЕГ до та після занять

Що означає для Вас зараз творчоактивне благополуччя	%	До занять (приклади відповідей)	%	Після занять (приклади відповідей)
Категорії				
Моя сім'я	65	Жити заради дітей і онуків та їх щастя, онуки	50	Жити щасливо і радісно
Здоров'я	20	Щоб ніщо не боліло, дешеві ліки, нормальні лікарі	30	Тренувати організм
Спокій	5	Щоб дали відпочити, хай тепер інші працюють, хочу спокою, щоб те пер за мною доглядали	2	Хочеться миру в душі
Визнання	5	Повага молоди, турбота з колишньої роботи	2	Бути корисним собі і суспільству
Незалежність	5	Нормальна пенсія, низька комунальна оплата, здоров'я	16	Бути самодостатнім, допомагати іншим, жити наповнено
В Вашому житті більше хорошого чи поганого				
Хорошого	30	Діти та онуки радують, всі здорові, працюють нагороді	55	Живу цікаво, займаюся собою і своєю справою
Поганого	70	Все болить, все набридло	45	Встигнути б все... Все хочеться.
Як для Вас іде час				
Дуже швидко	30	Збігає, все пролетіло	35	Все ще буде
Зупинився	30	Живу минулим,	35	Живу «тут і тепер»
Без змін	40	Все однакове	30	Жити добре

Результати контент-аналізу опису суб'єктивного сприйняття свого життя свідчать про тенденцію до оцінки себе збоку, особистісної включеності в групу, внутрішньої й зовнішньої дистанції по відношенню до власних почуттів, рішень, дій. Врахуванням такої направленості, можна розглядати рефлексію як механізм пізнання, «включений в процес особистісного розвитку, опосередований знаковими об'єктами культури і трансльований в діалогічному відношенні і сприйнятті між людьми» [138, с. 53], що сприяє процесу усвідомлення і переосмислення свого життя, переоцінки своїх стосунків оточуючими людьми.

Дані, отримані в результаті застосування методики дослідження толерантності до невизначеності вказують на значиме збільшення показників за середніми значеннями толерантності до невизначеності (Табл. 3.10). Враховуючи таку направленість можна розглядати рефлексивність, як механізм пізнання, який включено до процесу особистісного творчого розвитку, опосередкований знаковими засобами, трансльованими діалогічним спілкуванням та психологічними чинниками творчої активності.

Результати дослідження ТН в ЕГ показали достовірно значимі розбіжності за шкалою «новизна» (темп. = 3,2, $p \leq 0,05$), що говорить про сприйняття нової творчої ситуації, як

комфортної. Дані, що отримані в результаті застосування «Методики дослідження толерантності до невизначеності» вказують на значиме збільшення показників за середніми її значеннями (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Середні значення і дисперсія за шкалами рівня ТН у респондентів ЕГ до і після занять

№	Шкали теста	ДО впливу		ПІСЛЯ впливу		Коеф. Т (Т2-Т1)
		Середнє значення	Відхилення	Середнє значення	Відхилення	
1	Загальний показник	55,5	42,2	51,7	47,1	1,41**
2	Новизна	18,5	16,2	15,1	14,3	0,12**
3	Складність	28,3	10,1	26,6	17,8	0,14**
4	Нерозрішимість	10,7	8,9	10,4	10,2	0,23**
Примітки. ** $p \leq 0,01$						

В ЕГ виявлено достовірно значимі розбіжності за шкалою «новизна» ($p \leq 0,01$), що пояснює важливість сприйняття нової, незнайомої ситуації, котра сприймається як стимулююча і комфортна, яка забезпечує творчу безпеку і свободу вибору діяльності, й одночасно як інстоляція, що забезпечує феномен «парадоксального контролю» та спричиняє особистісні зміни людини похилого віку шляхом саморегуляції і самоорганізації творчої активності власного життя [121], [138].

В табл. 3.11 представлено результати дослідження динаміки вибору копінг-стратегій респондентами в ЕГ і КГ до і після проведення психологічних занять психологічної розвивальної підтримки людей похилого віку.

Таблиця 3.11

Середні значення за шкалами рівня копінг-стратегій у ЕГ і КГ до і після занять

Вимірювані показники	ДО впливу			ПІСЛЯ впливу		
	ЕГ	КГ	Коефіцієнт Т	ЕГ	КГ	Коефіцієнт Т
	Середнє значення	Середнє значення		Середнє значення	Середнє значення	
Вирішення проблеми	22,1	23,7	0,97	23,8	23,7	12,0*
Соціальна підтримка	19,2	22,6	2,09*	20,7	20,8	10,0**
Уникнення	26,3	24,8	4,11**	19,6	19,6	3,0*
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$						

В таблиці 3.12 представлено результати дослідження творчої активності прийняття нової ситуації розвитку респондентами в ЕГ і КГ до і після розвивальних занять.

З даних досліджень за методикою «Опитувальник творчих захоплень» [98] (табл. 3.12) виявлено достовірні розбіжності за параметрами творчої активності і ступеню захопленості творчою діяльністю в ЕГ після психологічних розвивальних занять з розвитку творчої

активності людей похилого віку та зближення ЕГ і КГ.

Порівняльний аналіз розподілу вибору переваг видів творчої захопленості дозволив виявити у респондентів експериментальної групи кількісні і якісні зміни після проведення психологічних розвивальних занять людей похилого віку.

Таблиця 3.12

Порівняння показників творчої активності прийняття нової ситуації в ЕГ і КГ до і після занять (середні значення за шкалами)

Показники соціальної і творчої активності	ДО розвивальних занять			ПІСЛЯ розвивальних занять		
	ЕГ Середнє значення	КГ Середнє значення	Коефіцієнт Т	ЕГ Середнє значення	КГ Середнє значення	Коефіцієнт Т
Імпресивна	7,80	11,92	2,21	12,2	11,91	4,2**
Експресивна	8,76	9,93	2,01	8,21	8,24	5,5*
Ступінь захопленості творчою діяльністю	3,92	4,07	1,56	3,99	3,99	3,5*
Примітки.* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$						

З рис. 3.4 видно, що в експериментальній групі за результатами експериментального дослідження відмічено переважання імпресивною складовою творчої активності, що свідчить про актуалізації механізмів осмислення свого життя людей похилого віку.

Значиме збільшення показників шкали експресивної складової ($p \leq 0,01$) можна розглядати в якості способу активізації індивідуальної творчої активності в атмосфері міжособистісного спілкування респондентів в експериментальній групі.

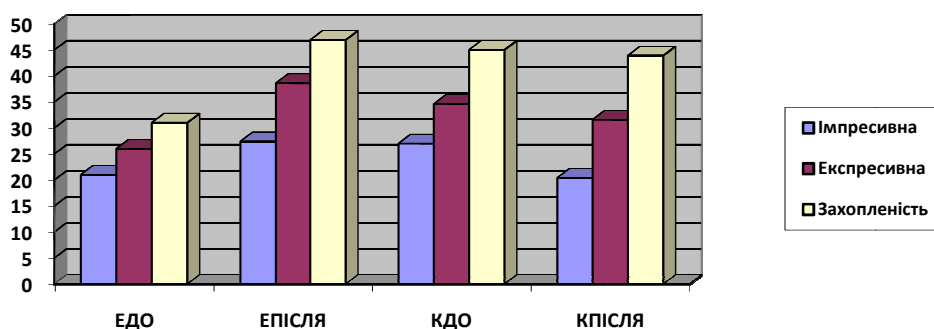

Рис. 3.4. Співвідношення показників складових творчої активності в КГ і ЕГ до і після занять (Примітки. На Рис. 3.4 позначені імпресивна, експресивна складові творчої активності (О. Копитін) та захопленість творчістю (%), де ЕДО – ЕГ ДО проведення експерименту, ЕП – ЕГ ПІСЛЯ експерименту, КДО – КГ ДО експерименту, КПІ – КГ ПІСЛЯ експерименту).

Дані дослідження параметру «ступеню захопленості творчої діяльності» вказують, що до участі в групі значна частина респондентів (70 %) не займалась якоюсь осмисленою й

цілеспрямованою творчою діяльністю. Інші досліджувані (30 %) актуалізували досить обмежений перелік творчих захоплень (підшивати, в'язати, оформлювати фотоальбом, слухати музику, читати книги) з низьким рівнем захопленості цією діяльністю (середній бал 3,92). Також було виявлено, що ці заняття не завжди задовольняли, а у частини досліджуваних (10 %) викликали напругу й роздратування. Більшість учасників (60 %) акцентували увагу на відсутності підтримки і наявності осуду з боку оточуючих (приклади відповідей на запитання «Чи підтримують ваші творчі захоплення родичі і близькі?» – «кому воно треба», «будь серйозним», «нащо це», «що це дасть», «сивина в бороду...», «старість не радість», «божевільний старий», «впав у дитинство», «пробачте...», «балуваний», «дитячий садок», «краще справою зайнятись», «вже зовсім схиблений», «досить дуріти», що пояснює скудність палітри вираження почуттів респондентами експериментальної групи на початкових етапах експериментального дослідження. Частіше «творча діяльність» зводилась до рішення вимушених побутових проблем (підшити, дов'язати, посадовити, підбити, зафарбувати і т.д.).

Після проходження психологічної розвивальної підтримки з розвитку творчої активності людей похилого віку у респондентів ЕГ виявлено значне розширення спектру творчих занять («систематичне заняття малювання маслом та аквареллю», «занурення в джазову музику», «освоїв техніку різьблення, готуюся до мистецької виставки», «ходжу на хор», «займаюсь танцями», «займаюсь фотографуванням та дизайном альбому», «займаюсь пошуками для краєзнавчого музею», «складаю генограму сім'ї», «вже усіх своїх захопила на присадибний ландшафтний дизайн та квітникарство», «танцюю танго в переході метро», «освоїв компютер з інтернетом», «пишу музику», «пишу вірші», «закохалась у власного чоловіка», «веду щоденник», «придбав абонемент до філармонії», «готуюся до вступу на психологічний відділ університету», «слідкую за всіма новими європейськими фільмами», «переходили на всі нові вистави», «розвиваюся», «мрію про відкриття нового» «займаюся самоорганізацією та самооздоровленням», «творю», «щоранку ходжу до спортмайданчика», «щодня ходжу босим і роблю дихальні вправи», «захоплююся дизайном власного одягу та одягу близьких», «малюю щодня», «прикрашаю квартиру», «полюбила класичну музику», «я люблю жити», «життя цікаве», «добре жити без болю»). З'явилися якісні зміни в емоційному супроводі творчої діяльності (приклади відповідей на питання «Якими почуттями супроводжуються ваші заняття творчою діяльністю?»: «невимовну радість», «приносять радість, задоволення», «відволікають

від неприємних думок», «викликають захоплення, цікавість, подив», «створюють почуття повноти і невимовного щастя, спокій, задоволеність, ейфорію, почуття власної значимості», «оберігають від розпачу», «дають нове»).

Аналіз даних опитувальника дозволяє стверджувати, що у респондентів людей похилого віку після проходження арт-терапевтичної програми підвищилася соціальна і творча активність як творчоактивне благополуччя.

Порівняння назв фотоколажів початкового етапу занять («Все не так», «Зупинка», «Минуле», «Осінній день, осінній...», «Ніщо», «Жив не так», «Жив ніяк», «Все проходить», «Неможливість», «Як страшно жити», «Все не добре», «Ганьба», «Нічого не треба», «Все пропало», «Мій сум», «Порожнеча», «Страх») та на завершальному етапі («Подивись на світ, що є прекрасним», «Широко розкритими очима», «Веселий день», «Інший погляд», «Посміхайся», «Живи радісно», «Не бійся», «Весна душі», «Мрія», «Живу піснею», «Моє життя є радість», «Життя продовжується», «Я і Вічність», «Всесвіт», «Мудрість», «Світло», «Радість», «Слава», «Мир і радість», «І вічний бій...») свідчать про те, що респонденти стали більш позитивно оцінювати пройдений шлях, усвідомлювати його продуктивність, осмисленість, творчоактивне благополуччя та повноту власного життя.

Розглянемо детальніше результати впровадження програми розвитку.

3.3. Ефективність впровадження результатів програми розвитку творчої активності людей похилого віку

Аналіз результатів діагностики творчої активності людей похилого віку в ході формувального експерименту встановив якісні відмінності в ЕГ і КГ (рис. 3.5).

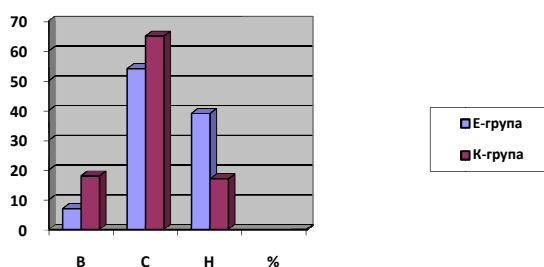

Рис. 3.5. Дольовий розподіл виборів загального балу критеріїв творчої активності в ЕГ і КГ після занять (Примітки. В-високий рівень, С-середній рівень, Н-низький рівень).

Узагальнюючи дані дослідження по компонентах блоку 3, (табл. 2.1) до і після експерименту можна охарактеризувати творчоактивне функціонування респондентів ЕГ до розвивальних занять як рутинне, емоційно збідніле, збіднене смислами, з фіксованою орієнтацією на конкретний часовий проміжок, тож, в цілому, прийняття себе менш позитивно й залежно від оцінки і дій інших. Для респондентів КГ характерно прагнення до незалежності, активності, досягненню бажаного, подолання труднощів на шляху реалізації власних цілей; їм властиво усвідомлювати і приймати свої не тільки позитивні, а й негативні сторони, тобто творчо осмислювати й активно проходити своє життя.

За *середнього рівня розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя* пізнавальний інтерес є ситуативним, художньо-естетичні потреби проявляються час-від часу, власне «Я» нестійке, критичність проявляється вибірково, емпатія має нестійкі прояви, активні за умови співпраці, залежні від допомоги і підтримки, потребують зовнішньої мотивації; самооцінка діяльності відбувається за готовим набором об'єктивних показників, при невідповідності оцінки їх очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності; схильні покладатися на думки авторитетних людей без критичної оцінки, а при вирішенні проблемної задачі використовують тривіальний підхід.

За *низького рівня розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя* відсутній пізнавальний інтерес, активність є лише на початкових етапах діяльності при здійсненні алгоритмічних дій; через шаблонність мислення здатність до генерації ідей не проявляється; повністю залежні від оціночних суджень інших; відсутність здатності до самостійного ціле покладання й прогностичних вмінь не дозволяє їм оцінити результати досягнень, їм притаманна екстернальність контролю, низькі самооцінка та рівень рефлексивності, власне «Я» не стійке, критичність, емпатія є низького рівня, спостерігаються прояви пенсійної дезадаптованості, діяльність не результативна, життєдіяльність рутинна, емоційно безбарвна та збідніла смислами, з орієнтацією на конкретний часовий проміжок, прийняття себе менш позитивно, залежно від оцінки й дій інших.

З метою детальнішого розгляду взаємозв'язків змінних творчоактивного особистісного ресурсу блоку 2 (табл. 2.1) зі змінними 3 і 4 блоку (табл. 2.1) *після* експериментального дослідження було проведено кореляційний аналіз ЕГ та КГ (Додаток 3, «Результати кореляцій ЕГ та КГ до та після розвивальних занять») (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Показники значимих кореляційних зв'язків творчоактивного благополуччя та внутрішніх психологічних чинників творчої активності ЕГ і КГ після занять

№	Шкали творчоактивного благополуччя	Шкали внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності як творчо активного благополуччя (адаптація (розрішення, уникнення, соціальна підтримка), рефлексія, творчоактивний ресурс (творчий потенціал: креативність, пізнавальна і художньо-естетична потреби; загальна толерантність (новизна, складність, нерозрішимість); рефлексивність)			
		Експериментальна група ЕГ		Контрольна група КГ	
		Позитивні	Негативні	Позитивні	Негативні
1	Самокерівництво	Новизна: 0,4339*; Вирішення: 0,592**;	Соціальна підтримка: -0,357*	Складність: 0,415*;	Рефлексія: -0,470**;
2	Творча активність	Нерозрішимість: 0,459*; Самокерівництво: 0,445**;	Новизна: -0,327*;	Складність: 0,560**;	Соціальна підтримка: -0,586**
3	Інтернальність зі ставлення до здоров'я.	Загальна толерантність: 0,365*; Самокерівництво: 0,427**	Уникнення: -0,478*	Самокерівництво: 0,536**	Складність: -0,453*
4	Емпатія	Компетентність часу: 0,401*;	- Вирішення: -0,486*;	Компетентність часу: 0,478*;	-
5	Опора на себе	Критичність: 0,318*; Рефлексія: 0,525**;	Художньо-естетична потреба: -0,322*;	Вирішення: 0,327**	Уникнення: -0,874**
6	Самоставлення	Почуття новизни: 0,635**; Вирішення 0,738**;	Соціальна підтримка: -0,444**	Вирішення: 0,562**	Соціальна підтримка: -0,428**
17	Компетентність у часі	Почуття новизни: 0,560*; Соціальна підтримка: 0,628**	-	Рефлексія: 0,473**; Вирішення**	-
8	Самоповага	Інтернальність зі ставлення до здоров'я: 0,473**; Соціальна підтримка: 0,428**	-	Інтернальність зі ставлення до здоров'я: 0,473**	-
9	Гнучкість поведінки	Самооцінка: 0,537**; Рефлексія: 0,495**;	Ціннісні орієнтації: -0,704**;	Соціальна підтримка: 0,463**; Рефлексія: 0,371**	Складність: -0,742**;
10	Ціннісні орієнтації	Творча активність: 0,649**;	Соціальна підтримка: -0,641**;	Складність: 0,643**; Вирішення 0,672**	Соціальна підтримка: -0,422**
11	Захопленість творчістю	Рефлексія: 0,879**;	-	Креативність: 0,574*;	Емпатія: -0,332**;
12	Почуття новизни	Самокерівництво: 0,466**;	Складність: -0,442*;	Пізнавальна потреба: 0,437*	-
13	Направленість на творчість	Критичність: 0,472*; Рефлексія: 0,485**;	-	Рефлексія: 0,463*	Вирішення: -0,348*;
14	Уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку	Захопленість творчістю: 0,445**	-	Захопленість творчістю: 0,398**	-
15	Самооцінка	Рефлексія: 0,695**;	Творча активність: -0,559**;	Рефлексія: 0,462**;	Складність: -0,674**;
16	Експресія	Інтернальність зі ставлення до здоров'я: 0,367* Соціальна підтримка: 0,728**	Емпатія: -0,433**;	Інтернальність зі ставлення до здоров'я: 0,472*	-
Примітки. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$					

В ЕГ рефлексивність після експериментального дослідження позитивно корелює зі змінними: ($p \leq 0,01$) шкали «гнучкість поведінки» та ($p \leq 0,05$) шкала творчої активності «направленість на творчість» та шкали «компетентність у часі», негативні кореляції ($p \leq 0,05$) по шкалі «інтернальність по ставленню до здоров'я».

В КГ рефлексивність після експериментального дослідження позитивно корелює зі змінними: ($p \leq 0,01$) шкали «компетентність у часі» та ($p \leq 0,05$) шкал «гнучкість поведінки» й «направленість на творчість» та негативно корелює ($p \leq 0,01$) з «самокерівництвом», «опорою на себе», «самовідношенням», «самокерівництвом», «самоповагою», «ціннісними орієнтаціями», та ($p \leq 0,05$) з «творчою активністю», «інтернальністю ставлення до здоров'я».

В ЕГ шкала творчоактивного благополуччя «самокерівництво» негативно корелює ($p \leq 0,05$) з шкалами толерантності до невизначеності «новизни» та шкали копінг-стратегій, як показника адаптації «розрішення» й негативно корелює ($p \leq 0,05$) з шкалою копінг-стратегії «соціальної підтримки».

В КГ для шкали «самокерівництво» відмічається позитивна кореляція ($p \leq 0,01$) з шкалою толерантності до невизначеності «складність». та негативна з «соціальною підтримкою».

Для складової творчоактивного благополуччя «творчої активності» в ЕГ позитивна кореляція ($p \leq 0,05$) відмічається з «нерозрішимістю», для «інтернальності до здоров'я» та «емпатії» позитивна кореляція з «загальною толерантністю».

Для КГ позитивна кореляція «творчої активності» ($p \leq 0,01$) з «складністю».

Для ЕГ з ($p \leq 0,01$) «самоставлення» позитивно корелює з «художньо-естетичною потребою» та «креативністю», складова «ціннісні орієнтації» позитивно корелює з «загальною толерантністю» та з ($p \leq 0,05$) з «художньо-естетичною потребою», для КГ позитивна кореляція ($p \leq 0,01$) з «складністю» і «розрішенням».

В ЕГ «захопленість творчістю» та «почуття новизни» позитивно корелює ($p \leq 0,05$) з «креативністю».

Для КГ «захопленість творчістю» позитивно корелює ($p \leq 0,05$) з «креативністю» та ($p \leq 0,01$) «соціальної підтримки», «почуття новизни» позитивно корелює ($p \leq 0,05$) з «пізнавальною потребою».

«Направленість на творчість» для КГ має негативну кореляцію ($p \leq 0,05$) з шкалою «розрішення» та ($p \leq 0,01$) «соціальної підтримки».

Для ЕГ та КГ критерій «вміння перетворювати структуру об'єкту», як складова творчоактивного благополуччя позитивно корелює ($p \leq 0,05$) з «уникненням».

Для ЕГ та КГ складова творчоактивного благополуччя «самооцінка» позитивно корелює ($p \leq 0,05$) з «творчим потенціалом» та для КГ ($p \leq 0,01$) з «соціальною підтримкою» й негативно корелює з «складністю».

Порівняльний аналіз кількісної динаміки значимих кореляційних зв'язків до і після експериментального дослідження в ЕГ і КГ (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Кількість значимих кореляційних зв'язків змінних творчоактивного ресурсу, адаптації та рефлексії до і після формувального експерименту

№	Змінні творчоактивного ресурсу	Експериментальна група ЕГ		Контрольна група КГ	
		ДО занять	ПІСЛЯ занять	ДО занять	ПІСЛЯ занять
1	Рефлексія	11	18	20	20
2	Тип локуса контролю	12	18	19	19
3	Копінг-стратегії	11	17	19	18
4	Творчий потенціал	10	15	15	15
5	Креативність	11	16	16	16
6	Пізнавальна потреба	10	16	17	17
7	Художньо-естетична потреба	10	16	12	12
8	Толерантність до невизначеності	12	17	17	17

Аналіз результатів емпіричного дослідження в ЕГ виявив наявність середнього рівня психологічного творчоактивного ресурсу і одночасно визначено показники, що свідчать про зниження особистісної активності до проведення занять.

Результат кореляційного аналізу змінних особистісної суб'єктності з змінними творчоактивних ресурсів також свідчать про значимість зв'язків, котрі опосередковано підтверджують відстороненість респондентів від активної взаємодії і соціальної підтримки. Виявлено від'ємну кореляцію між змінними рефлексії, загальної інтернальності, самокерівництва з змінною копінг-стратегії «вирішення проблем» ($p \leq 0,05$) і між змінною «соціальною підтримкою».

Виявлено позитивну кореляцію рефлексії з пасивною поведінковою стратегією «уникнення» ($p \leq 0,05$), що означає [138] вибір респондентами ЕГ споглядальної (пасивної) життєвої позиції з переважанням зниження цілеспрямованості, труднощами планування і

втілення та часто нереалізованістю замислів до проведення занять.

Під час експериментального дослідження виявлено, що штучне стимулювання творчої активності психологічними чинниками запускає механізми мобілізації особистісних творчоактивних (життєвих і творчих ресурсів).

Спеціально організоване творче середовище впливу, обмежене фокусування уваги на цілеспрямований творчий процес і взаємодії в закритій тематичній групі, детермінує вираженість компонентів творчоактивного благополуччя та самоорганізації. В ході творчого процесу розкривається творчий потенціал особистості, опосередковано викликаючи впевненість людини похилого віку, що включеність у процес творення «надає максимальний шанс знайти цінне і цікаве» [115, с. 179], отримати задоволення від власної діяльності [138], розвинути власне творче начало.

Розвивальні методи, що задають зовнішні опосередковувані способи, змінюють оцінку невизначених життєвих ситуацій, творчості і життя в цілому, створюючи мотивацію трансформаційному творчоактивному особистісному розвитку. У респондентів з'являється впевненість, що нові реальності сприяють рухові, який можна контролювати, бути ініціатором своєї творчої активності.

Під час формувального експерименту з метою стимуляції рефлексивних процесів, як одного з внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності, використовувались техніки моделювання оточуючого середовища (минулого, теперішнього і майбутнього) з «привнесенням себе в цей світ». Об'єктивація взаємопереходу зовнішнього і внутрішнього простору надавала можливість проявляти свої наміри, цілі [138, с. 141], проаналізувати «модель свого життєвого шляху» і реалізувати творчий задум зі зміни оточуючого «майбутнього світу». Активація рефлексії, що виступає «смысловим центром внутрішньої реальності людини» [134, с. 22], сприяла переоцінці особистістю стосунків з оточуючим світом в усвідомленні своєї творчості життя.

Направленість свідомості «на себе» як рефлексивна оцінка саморозуміння дозволила прийняти в собі творче начало в своїх думках і почуттях, мотиви та сенс вчинків, особливості відношення до себе і оточуючих, коли сполучаючи інформацію про минуле і набуваючи нову, особистість отримує можливість для організації процесів в майбутньому, внаслідок чого «можна говорити про потенціальне прогнозування і, як наслідок, прийняття змін зовнішнього

світу» [138, с. 121]. Планування ситуацій «подій майбутнього» запускають антиципаційний процес, котрий дозволяє людині похилого віку прогнозувати своє реальне майбутнє, уникаючи депресії і страху смерті, укріплювати впевненість у завтрашньому дні (Є. Головаха [68]; В. Наумова [138]).

Рефлексії [90], [138] притаманна трансформаційна функція, яка підвищує «міру суб'єктивності регуляції діяльності, поведінки, спілкування, котра може обертатися і генеративною функцією, функцією особистісного самобудівництва» [90, с. 129], де стимуляцією творчої активності формується потреба в активному подоланні ситуації, в межах котрого особистість відкриває нові форми поведінки, формуючи трансформаційне співволодіння, що передбачає відкритість новому, готовність діяти і проявляти активність [111].

Визначено, що використання інтерактивних процесів групи як активної психологічної підтримки надає можливість змінити поведінкові стратегії в напрямку адаптивних. Є. Рассказова [154] вбачає копінг-стратегії в якості важливого етапу саморегуляції в структурі особистісного потенціалу і за групового застосування психотерапії учасникам надається можливість максимального використання інтерактивного процесу групи результатом котрого є згуртованість, набуття надії, переживання універсального досвіду, актуалізації екзистенційних питань (А. Донцов [67]; В. Наумова [138]) та творчоактивного благополуччя.

Виявлено, що чим нижче значення прояву копінга-стратегій «уникнення», тим вище значимість показників шкали «вирішення» в цілому, де кореляція може свідчити про наявність впевненості людини похилого віку в особистісній значимості того, що відбувається, яка сприяє творчоактивному розвитку через активне засвоєння знань з життєвого творчого досвіду з наступним їх застосуванням.

Аналіз динаміки результатів такої змінної складової психологічного творчоактивного ресурсу життєвого психологічного ресурсу, як толерантність до невизначеності, вказують, що в ЕГ загальний показник толерантності до невизначеності і показник шкали «нерозрішимість» взаємопов'язані з пасивною копінг-стратегією «уникнення».

О. Луніна [120], В. Наумова [138] розглядають толерантність до невизначеності як адаптивний механізм співладнання з несприятливою ситуацією, а для респондентів людей похилого віку «новизна – несприятливість» ситуації не розглядається як джерело напруження й вибір пасивної поведінкової стратегії і є адаптивним, забезпечуючи резистентність

адаптивного етапу через проходження стадій «включення – оцінювання – прийняття подій» та життя в новій ситуації творчої активності як творчоактивного благополуччя.

За результатами дослідження К. Stoycheva [249] та В. Наумова [138] ТН вбачається необхідною складовою креативності, що є невід'ємним атрибутом творчості.

Тож, розуміння актуальності толерантності до невизначеності для учасників розвивальної програми, вираженість толерантності можна розглядати як виниклу реальну потребу відтерміновувати остаточне судження, яка сприяє прийняттю ефективних творчих рішень і підтримує мотивацію до творчої діяльності, де достовірно значимі розбіжності шкали «новизна» пояснюють важливість нової, незнайомої ситуації, котра сприйнята стимулюючою і комфортною, бо забезпечує творчу безпеку і свободу вибору діяльності та як інсталяція, що забезпечує феномен «парадоксального контролю», що призводить до особистісних змін шляхом саморегуляції і самоорганізації (П. Лушин [121]; В. Наумова [138]).

Толерантність до невизначеності шкали «новизни» в учасників тематичної групи свідчить про тенденції до готовності прийняття стратегій для активного творчого пошуку нових смисложиттєвих орієнтацій і побудови способів їх творчої реалізації людиною похилого віку. Результат дослідження динаміки показників змінних психологічних життєвих ресурсів саморегуляції – складових творчоактивних ресурсів, як внутрішніх психологічних чинників творчої активності, вказує про мобілізаційну ефективність включення особистості в цілеспрямований процес творчої діяльності в умовах тематичної творчогеронтологічної групи.

Участь [98], [138] в тематичній групі стимулює нові сенсожиттєві орієнтації, усвідомлення особистістю наявності у себе й інших психологічних особливостей, які дозволяють особистості успішно функціонувати в реальній дійсності, що підтверджується динамікою нашого дослідження порівняльного аналізу показників компонентів творчоактивного благополуччя в ЕГ досліджуваних після формувального експерименту.

Було виявлено велику творчу спрямованість життя, схильність до сприйняття життя як творчого, захоплюючого, цікавого, емоційно насиченого й осмисленого процесу, коли більшість респондентів пов'язує перспективу майбутнього творчого розвитку свого життя з збереженням життєвої творчої активності і самореалізованості, творчоактивним благополуччям і підтриманням доброго здоров'я виявлено тенденцію збільшення прийняття свого власного «Я», формування у респондентів позиції готовності співпереживати і

встановлювати емоційно насичені взаємодії з оточуючими.

У ситуації взаємодії в тематичній групі на етапі звичних умов творчої діяльності, де можливі зміни вже знайомі і прогнозовані, створюються умови для прояву здатності до особистісного контролю, де особистісний контроль і незалежність сприяють протистоянню соціального тиску (конформності) [138], створюючи можливість оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей на основі власних інтерналізованих стандартів і цінностей, що вказує на наявність автономії літньої людини та збільшення її творчого потенціалу.

Дослідники (О.Філозоп [181]; Є.Чуєва [200]) вбачають належність творчої направленості і пізнавальної потреби у особистості в похилому віці як складових її конструктивного творчого розвитку, що знаходить підтвердження й у нашому дослідженні, де динаміка результатів показників шкал «креативність» і «пізнавальні потреби» свідчать про їх значимість і актуальність для освоєння нової творчої дійсності у похилому віці.

Аналіз динаміки дослідження суб'єктивного ставлення до здоров'я свідчать про підвищення особистісної творчої активності і відповідальності в прояві осмисленої поведінки з підтримки здоров'я у респондентів експериментальної групи в похилому віці, що суголосне з дослідженнями В.Наумової [138], Г.Хойфт [190], які свідчать про домінантність ролі особистості у розумінні власного здоров'я в похилому віці – складової компонента творчоактивного благополуччя, як можливість адекватної оцінки системи «здоров'я-хвороба», що дозволяє людині похилого віку адекватно протистояти захворюванням, обмеженням та втратам.

Тож, творчоактивний потенціал, адаптивна, рефлексивна і творча активність респондентів в тематичній групі актуалізують творчі сенсожиттєві орієнтації, результатом котрих можна вважати підвищення направленості на творчість, критичності, вміння перетворювати структуру об'єкту, самоприйняття і позитивного вставлення до інших, відкритості новому досвіду, і як наслідок, зростання благополуччя творчоактивного функціонування, як творчоактивного благополуччя в похилому віці. Це суголошується з дослідженнями інших авторів проблеми психологічного благополуччя респондентів похилого віку, котрі свідчать про збереженість показників автономії, самоприйняття, цілеспрямованість життя на етапі похилого віку (О. Березіна [32]; І. Котова [44]; В. Наумова [138]).

Дані нашого дослідження свідчать про компенсаторні творчоактивні можливості

особистості людей похилого віку, підтверджуючи описані вище положення, що старіння є процесом індивідуальним і досить варіативним, а біологічний вік не є головним чинником, що визначає психологічне творчоактивне благополуччя особистості, коли приймаючи психологічну розвивальну підтримку, формується нова система творчоактивних соціально-психологічних стосунків, де особистість людини похилого віку відчуває творчу спільність з оточуючими, свою значимість для суспільства (групи) і готовність робити власний індивідуально-унікальний творчий внесок в життя соціального цілого.

Аналіз результатів дослідження вказує, що спеціально організоване середовище стимулює адаптивну, рефлексивну й творчу активність, мобілізуючи життєві психологічні ресурси саморегуляції і творчоактивний потенціал особистості людини похилого віку, як особистісні психологічні творчоактивні ресурси, створюючи умови актуалізації нових сенсів, що змінює благополучне творчоактивне функціонування людини похилого віку як творчоактивне благополуччя і сприяє адекватному прийняттю реальної дійсності, соціальної і творчої активності.

Наявність життєвих творчих цілей і перспектив, включеність в процес творчості життя, орієнтація на теперішнє, здатність цілісного й позитивного прийняття свого життя і себе в новому статусі, прийняття відповідальності за своє життя, прагнення до саморозвитку, самореалізації, творчої самоорганізації забезпечують нову творчу організацію життєдіяльності і розвиток творчої активності людини похилого віку як творчо активного благополуччя.

Описані результати кореляційного аналізу свідчать про високий рівень взаємозв'язку виділених показників творчоактивного психологічного ресурсу і параметрів, що характеризують творчу активність респондентів в похилому віці.

Змістовний і порівняльний аналіз динаміки кореляційних зв'язків свідчить про наявність переструктурування і посилення значимих взаємозв'язків після формуючого експерименту в ЕГ, що суголосні з отриманими результатами досліджень [8], [27], [81], [83], [130], [138], [191], [206], де творча активність й особистісна суб'єктність у похилому віці визначається активністю особистості як творця свого життя, його змістовної наповненості та просторово-часової організації й свідчить про прогресивність активного творчого розвитку особистості людини в похилому віці.

Для психології творчості важливим предметом дослідження є характеристики

середовища, що сприяють розвитку творчої активності особистості, де *умови творчості* – це чинники, що впливають на зміст, інтенсивність, перебіг та результати творчої діяльності, бо творчість для людини похилого віку – найпоширеніший і найприродніший варіант прояву дослідницької поведінки, а творчий пошук привабливий як з точки зору отримання нового продукту, так і з точки зору значимості самого процесу пошуку. Тут в соціальному, психологічному та освітньому планах особливо цінне відчуття людиною похилого віку істинного задоволення не лише від результатів творчості, а й від самого процесу власного творчого дослідницького пошуку.

Використання психологічних методів [134], [156], [159], [182], [184], [185], [192] і прийому з спричинення поступового ускладнення і збагачення психологічних занять [99] передбачає розкриття особистісного творчоактивного потенціалу і оптимізацію особистісних творчоактивних ресурсів, що забезпечує прояв і розвиток творчої активності, де прогресивність творчого розвитку залежить від активності особистості людей похилого віку як суб'єкта свого життя, її смислової змістовності і творчої організації власного життя. Спосіб наближення особистості до цілісності життєвої творчості у процесі розвитку творчої активності визначається домінуванням її зовнішнього чи внутрішнього спрямування за індивідуального способу виявлення. Прояви зовнішньої спрямованості творчої активності людей похилого віку співставлені з домінуванням адаптаційної складової творчості життя; прояви внутрішньої – з домінуванням складової самоорганізації.

На основі особливостей мотиваційно-потребнісної сфери людей похилого віку і вимог соціуму до рівня розвитку в конкретно-історичний час визначаємо основні психологічні чинники творчої активності людей похилого віку, як то чинники мікрорівня, чинники макрорівня та чинники мезорівня.

– Чинники мікрорівня – внутрішні психологічні чинники творчої активності людей похилого віку: адаптація, рефлексія, рівень збереженості психологічного творчоактивного ресурсу людей похилого віку.

– Чинники мезорівня, як психологічна підтримка в культурному середовищі; учбово-пізнавальна діяльність; художньо-естетична культура; підтримка та запит близького оточення та сім'ї на творчу діяльність людей похилого віку; стать; вік; рівень освіти; направленість професійної та постпрофесійної діяльності особистості людей похилого віку.

– Чинники макрорівня – соціальна державна політика, спрямована на створення програм позитивного старіння (як відтермінованого); конкретну постпрофесійну затребуваність набутих зростаючих знань та вмінь людей похилого віку, їх життєвої компетентності.

Тож, спираючись на результати наших досліджень виявлено, що проблеми розвитку творчої активності у людей похилого віку пов'язані:

– *На макрорівні* з віковими перешкодами на рівні суспільних відносин, зокрема: відсутністю механізмів впровадження в суспільну практику нормативно-правового забезпечення розвивальних програм, низьким рівнем правової культури; поширенням у суспільстві вікових стереотипів і упереджень щодо ролі і місця людей похилого віку; віковою асиметрією та фактичною диспропорцією питомої ваги людей похилого віку в усіх сферах соціального життя й праці різного профілю та ін.;

– *На мезорівні*, з віковими проявами в промисловій, освітній, науковій та культурній галузі, зокрема: віковим підходом, за яким стверджується призначення людини похилого віку в суспільстві, як балласта; відсутністю в загальному контексті суспільного життя організації досвіду рівноправного співробітництва людей похилого віку та молодих людей у спільній діяльності; змістом розвиваючих програм, навчального матеріалу, дидактичних і виховних установок у психолого-освітньому процесі, які продовжують відтворювати ідеї так званого ейджизму, вікової нерівності та традиційного розподілу ролей старих та молодих людей; проблемою психологічної перепідготовки особистості людей похилого віку без достатнього урахування вікових особливостей життєдіяльності та ін.

– *На мікрорівні* з віковими особливостями особистості людей похилого віку: амбівалентним ставленням суспільства до вдосконалення психологічної підтримки людей похилого віку, невизначене або негативне в контексті самовдосконалення людей похилого віку; недостатньо високим рівнем знань та вмінь людей похилого віку з проблем розвитку творчої активності літніх, особливо щодо забезпечення діяльності закладів освіти на засадах вікової рівності; особливостями особистісних характеристик людей похилого віку, зокрема, наявність збереженості творчоактивного ресурсу особистості; неготовністю значної кількості людей похилого віку до гериатричної просвіти та відповідного психологічного навчання щодо розвитку творчої активності й корекції наявних життєвих і вікових протиріч; недостатнім рівнем розвитку та збереженості у людей похилого віку певних важливих творчих якостей,

зокрема, контролю, творчого потенціалу, толерантності до невизначеності; недостатньо чіткою орієнтацію суспільних установ на партнерську взаємодію з людьми похилого віку.

Творча діяльність людей похилого віку можлива, коли між внутрішніми і зовнішніми психологічними чинниками є позитивний взаємозалежний зв'язок, що можливий, оскільки середовище впливу вирішує задачі, актуальні для самої людини похилого віку, які здебільшого зумовлені її віковими особливостями. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх психологічних чинників творчої активності людей похилого віку створює нову соціальну ситуацію, наслідком якої є розвиток творчої активності людей похилого віку.

Отже, ефективність впровадження психологічної розвивальної підтримки розвитку творчої активності людей похилого віку підтверджується успішністю людей похилого віку, здатністю соціальних та геронтопсихологів займати стосовно до клієнтів людей похилого віку тьюторську позицію, що проявляється в допомозі самостійного пошуку засобів досягнення поставлених цілей людиною похилого віку.

Результати проведеного дослідження дозволяють говорити, що в експериментальній групі в якості критерію ефективності оптимізації особистісних творчоактивних ресурсів у похилому віці можна розглядати наявність нової творчої організації життєдіяльності і вияв та розвиток творчої активності як творчоактивного благополуччя.

Висновки до розділу 3

1. Творча активність людей похилого віку може розвиватися протягом трьох етапів: «Мобілізація латентного особистісного психологічного творчоактивного ресурсу», «Вирішення протиріч і розвиток творчої активності як творчоактивного благополуччя», «Прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності». Відповідно до етапів розвитку, рівні розвитку творчої активності розглядаємо як низький, середній та високий. Результати формуального експерименту свідчать про приблизну однаковість рівнів творчої активності в експериментальній та контрольній групах по всім зазначеним показникам, де основна частина досліджуваних мала середньо-високий рівень творчої активності, що відображує додатну питому вагу самостійної творчої діяльності людей похилого віку.

2. Модель спричинення розвитку творчої активності людей похилого віку засновано на уяві про збереження самодетермінуючих можливостей особистості людей похилого віку шляхом опосередкованого прийняття й усвідомлення себе у похилому віці як суб'єкта організації власного життєтворення, де складові, як психологічний вплив, творча активність особистості людей похилого віку та творчоактивний потенціал особистості людей похилого віку. До внутрішніх психологічних чинників та аспектів динаміки творчого розвитку особистості людей похилого віку можна віднести реконструкцію життєвих смислів; знаходження оптимальних можливостей реалізації «життєвих задач віку»; досягнення високого щаблю особистісної адаптивності; розвиток рефлексії, прагнення до самодетермінації і самовдосконалення; високий рівень творчоактивного потенціалу, розкриття індивідуальності і стимулювання особистісної і творчої активності, що сприяють досягненню найвищих творчих результатів самореалізації в якості суб'єкта своєї творчоактивної життєдіяльності.

3. Оптимізація латентного творчоактивного ресурсу в похилому віці можлива за наявності збереженості психологічних творчоактивних ресурсів, як творчого потенціалу та ресурсів саморегуляції особистості, де збереження творчоактивних здібностей особистості людини похилого віку, рівень творчоактивного ресурсу, адаптація, рефлексія виступають чинниками оптимізації латентного творчоактивного ресурсу, що дозволяють модифікувати діяльність шляхом переструктурування системних зв'язків у взаємодії зі світом і як наслідок, розвинути творчу активність, як творчоактивне благополуччя. Спеціально організоване середовище, що забезпечує процес цілеспрямованої творчої діяльності, наявність творчої безпеки й адекватної міжособистісної взаємодії в тематичні групі, є детермінучим чинником оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу, рівня збереженості творчоактивного ресурсу, адаптації та рефлексії як внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності, де критерієм ефективності оптимізації творчоактивних ресурсів та розвитку творчої активності у похилому віці можна розглядати нову творчу організацію життєдіяльності і вираженість творчої активності як творчоактивного благополуччя. Розвиток творчої активності, як досягнення творчоактивного благополуччя, зміни в напрямку нової організації життєдіяльності особистості досягаються зміщенням акценту з зовнішньої на внутрішню мету механізму психолого-педагогічної інтервенції, як зовнішнього психологічного чинника розвитку творчої активності, в якості якого виступають процеси взаємодії в спеціально

організованому середовищі у вигляді закритої тематичної групи.

4. Особистісний психологічний творчоактивний ресурс, адаптація до нових умов життя та рефлексія, як внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності, дозволяють особистості в похилому віці проявляти активність, гнучкість поведінки і креативність, визначаючи індивідуальний творчий спосіб організації власної життєдіяльності й нової ситуації творчої активності – творчоактивного благополуччя.

5. Показана динаміка розвитку творчої активності людей похилого віку в ході експериментальної роботи. Психологічна розвивальна підтримка є сучасною геронтопсихологічною програмою, що має ряд переваг в розвитку творчої активності людей похилого віку. Самопрезентація людиною себе в умовах тренінгової творчогеронтологічної групи можлива лише через продукт діяльності, особистісні якості відтворюються іншими здебільшого через якісні характеристики творчого продукту. З урахуванням вікових задач, найзначимішими є можливості вибору видів діяльності, особистого внеску в вирішення проблем, співробітництва, вільного спілкування і обміну досвідом, надання результатів, безоцінність середовища. Нагальність цілеспрямованого розвитку в сучасній психології зумовлена тим, що провідною діяльністю стає соціальне і особистісне експериментування, пошуки нових видів діяльності, до яких завжди тягнулася душа, що робить похилий вік сенситивним періодом в розвитку творчої активності. Середовище впливу вирішує задачі, актуальні для самої людини, зумовлені віковими особливостями, що забезпечує взаємодію основних компонентів: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу та можливостей впливу розвивального середовища, що створює нову соціальну ситуацію, наслідок якої є розвиток творчої активності.

6. Зміст психологічних розвивальних занять включав модулі: «Мобілізація творчоактивного психологічного ресурсу», «Вирішення життєвих протиріч, розвиток творчої активності, як творчоактивного благополуччя», «Прийняття нової соціальної ситуації розвитку». Логіка змісту розвитку заключалась в поступовому просуванні від терапевтичного пізнання мистецтва до конкретних дій з покращення власного стану та нової організації життєдіяльності, як розвитку творчої активності – творчоактивного благополуччя і прийняття нової соціальної ситуації. Найзначимою умовою розвитку творчої активності є направленість на творчість. Характер змін показників розвитку творчої активності основним переходом в

експериментальній групі з середнього рівня на високий.

7. Аналіз кореляційних зв'язків змінних творчоактивного ресурсу вказує про наявність значимих взаємозв'язків з перемінними, що характеризують організацію творчоактивної життєдіяльності, як творчоактивного благополуччя респондентів. В якості найбільш значимого результату участі в розвивальних заняттях людей похилого віку відмітили можливість особистісного зростання на основі самоосвіти і реалізації творчих ідей.

Зміст матеріалу даного розділу відображено у публікаціях в наукових фахових виданнях та матеріалах наступних міжнародних, всеукраїнських конференцій та семінарів:

1. Гончарова Л. А. Ефективність впровадження програми розвитку творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 27. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С. 128-136.

2. Гончарова Л. А. Аналіз ефективності впровадження програми розвитку творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія: «Психологічні науки»: зб. наук. праць Херсонського пед. ун-ту. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – Вип. 2. – Том 1. – С. 179-184.

3. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Випуск 26. – С. 206-216.

4. Гончарова Л. А. Вплив психологічних чинників розвитку творчої активності вчителів на здоров'я учнів / Л. А. Гончарова // Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Вид-во ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2013. – С. 19 – 20.

5. Розвиток творчої активності людей похилого віку засобами психолого-педагогічного впливу / Л. А. Гончарова // Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою. – Кам'янець-Подільський: Вид-во ПП «Медобори», 2014. – С. 90 – 98.

ВИСНОВКИ

Похилий вік є важливим етапом у розвитку особистості, особливо в умовах соціально-демографічної структури сучасного інформаційного суспільства, в якій має прояв тенденція неухильного постаріння населення. Розгляд ситуації в психологічній теорії і практиці вказує на недостатню вивченість широкого спектру питань проблеми психологічних чинників розвитку.

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку дає підставу зробити такі висновки:

1. Проаналізовано основні підходи до дослідження розвитку творчої активності особистості, її сутність, показники та критерії.

Визначено творчу активність особистості як її інтегративну рису, спрямовану на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, проявляючись на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях у вигляді творчої діяльності, рішення проблеми, діалогу та самореалізації як кінцевої мети адаптаційних процесів. Основним підходом дослідження творчої активності людей похилого віку визначено суб'єктний підхід в межах творчогеронтологічного напрямку акмеологічного аспекту розвитку людини. Розкрито психологічний зміст та виявлено складові творчої активності людей похилого віку, визначено структуру творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку як складову трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного (стійкість «Я», спрямованість на творчість, почуття новизни); емоційно-оцінного (переживання ідентичності, критичність, самооцінка, самоприйняття); поведінково-вольового (інтернальність та збереженість контролю, уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, суб'єктність ставлення до здоров'я), де творча активність визначається рівнем та характеристиками особистісної ідентичності.

Визначено творчу активність людей похилого віку як самодостатню форму активності особистості, що регламентується силою, якістю потреби, збереженістю творчоактивного ресурсу, спрямована на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, зумовлена саморозвитком, організацією життєдіяльності, проявляється на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях, відображуючись у вигляді продуктивних творчих: діяльності,

рішенні проблеми, самореалізації як стабілізації «Я-концепції» й побудови позитивного життєвого сценарію подальшого життя.

2. Психологічними чинниками творчої активності людей похилого віку виявлено збережений творчоактивний ресурс, адаптацію до нових умов життя та рефлексію, де етапами розвитку є мобілізація латентного творчоактивного психологічного ресурсу, творче вирішення протиріч життєдіяльності й прийняття нової соціальної ситуації розвитку.

Розроблено та теоретично обґрунтовано модель дослідження творчої активності людей похилого віку, що забезпечує взаємодію компонентів: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу і можливостей зовнішнього психологічного середовища. Моделлю передбачено вияв рівнів критеріїв творчої активності особистості; розгляд психологічних чинників творчої активності як творчоактивного благополуччя; дослідження творчої активності як творчоактивного благополуччя; виявлення прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності людей похилого віку. Під поняттям «особистісні творчоактивні ресурси» розуміємо набуту і життєвосформовану сукупність індивідуальних особливостей особистості у похилому віці, досвід творчого самопізнання та саморегуляції, який характеризується як латентний й за впливу певних чинників може бути мобілізований та актуалізований з метою розвитку творчої активності.

3. Експериментально досліджено рівні та чинники творчої активності людей похилого віку. Визначено якісні характеристики показників творчої активності як творчоактивного благополуччя та отримано рівневу модель даної якості. Установлено кореляційні взаємозв'язки змінних творчоактивних ресурсів, адаптації та рефлексії зі змінними, що характеризують організацію творчоактивної життєдіяльності як творчоактивного благополуччя респондентів у похилому віці, аналіз яких свідчить про високий рівень взаємозв'язку і достатній неоднорідності, що визначає особливості організації творчої активності життєдіяльності у похилому віці.

Визначено розбіжності між профілями типів творчої активності людей похилого віку та окреслено узагальнений психологічний портрет представників кожного типу прояву творчої активності людей похилого віку, де орієнтація творчої складової визначається домінуючою характеристикою у сполученні «творчість-самоорганізація» і творчість має внутрішній, смисловий характер, тоді як у сполученні «творчість-адаптація» – зовнішній, соціальний, а сполучення «адаптація-саморганізація» являє середній, проміжний варіант: творча активність

має ситуативний характер. Виявлено механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку нової творчої організації життєдіяльності, де конструктивне прийняття соціальної ситуації творчої активності в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі прийняття себе в новому творчоактивному статусі, функціонування відповідних життєвих творчих стратегій, де ефективний варіант даного сполучення, спричиняє та стимулює особистісну і творчу активність, визначає зміст самопрезентації й можливості самореалізації життєвої компетентності, як суб'єкта власного життєвого шляху і творчої життєдіяльності.

4. Розроблено та апробовано програму «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку», що складається з трьох взаємопов'язаних та послідовно здійснюваних блоків: мобілізація творчоактивного ресурсу та адаптація до нових умов життя; вирішення життєвих протиріч, розвиток рефлексії й творчої активності; прийняття нової ситуації розвитку та презентація себе у новій якості творчоактивного благополуччя. Психологічна розвивальна підтримка є ефективним засобом розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя, оскільки включає комплекс можливостей, що задовольняють віковим задачам: можливість вибору змісту і способів діяльності; можливість особистісного внеску в вирішення життєвих проблем; можливість співробітництва; можливість вільного спілкування і обміну досвідом; можливість самооцінки результатів діяльності. Ефективність психологічної розвивальної підтримки підтверджується позитивною динамікою розвитку даної якості під час експериментальної роботи, успішністю людей похилого віку, їх здатністю займати активну особистісну позицію і реалізовувати поставлені творчі життєві цілі, приймаючи себе в новій соціальній ситуації розвитку творчої активності. Спричинення поступового ускладнення й збагачення психологічних занять актуалізує латентний творчоактивний особистісний ресурс, реалізація якого зумовлює нову творчоактивну організацію життєдіяльності і вираженість творчої активності.

Проведене дослідження є частиною рішення проблеми розвитку творчої активності людей похилого віку. Перспективними напрямками розвитку проблеми можуть стати дослідження ролі пізнавальної, мотиваційної, емоційно-вольової сфер особистості в розвитку творчої активності; залежності творчої активності особистості від вікових і гендерних особливостей; форм прояву творчої активності; взаємозв'язку творчих здібностей з творчими досягненнями особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абабков В. А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В. А. Абабков, М. Перре. – СПб.: Речь, 2004. – 166 с.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 704 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
4. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.
5. Авербух Е. С. Расстройства психической деятельности в позднем возрасте / Е. С. Авербух. – Л.: Медицина, 1969. – 284 с.
6. Агапова О. В. Будущее нуждается в воспоминаниях / О. В. Агапова // Новые знания. М.: – 2007. – № 3. – С. 37-40.
7. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Л.: изд-во ЛГУ, 1974. – 135 с.
8. Александрова Н. Х. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза. Дисс... д-ра психол. наук: 19.00.13 / Александрова Наталия Христова: – М.: 2000. – 212 с.
9. Алешина Ю. Е. Измерение уровня самоактуализации личности / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, М. В. Загик, М. В. Кроз. Социально- психологические методы исследования супружеских отношений. – М.: Изд- во Моск. ун-та, 1987 – С. 91-114.
10. Альперович В. Д. Социальная геронтология: пожилым и молодым о старости и старении / В. Д. Альперович. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 576 с.
11. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Ленинград: Изд-во Лен. ун-та, 1968. – 339 с.
12. Ананьев Б. Г. Задачи психологии искусства / Б. Г. Ананьев // Художественное творчество. Сборник. – Л.: Наука, 1982. – С. 236-242.
13. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. – М.: ИПП,

1996 – 160 с.

14. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М.: Мысль, 1997. – 452 с.

15. Аникина В. Г. Психотехническая модель рефлексии: теоретические основания и описание / В. Г. Аникина. // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 6. – С. 50-56.

16. Анцыферова Л. И. Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного старения личности / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. № 6. – С. 60-71.

17. Анцыферова Л. И. Психология старости: особенности развития психологии личности в период поздней зрелости / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. № 3. – С. 86-99.

18. Арт-терапия: хрестоматия / сост. и общая ред. А. И. Копытина. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.

19. Архипова О. В. Обучение как условие успешной адаптации пожилых людей в стационарных условиях. Дисс....канд. психол. наук: 19.00.07 / Архипова Оксана Владимировна. – М. 2011. – 252 с.

20. Аршавский В. А. Творчество и его проявления в разные периоды жизни человека / В. А. Аршавский // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. № 3. – С. 17-24.

21. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 768 с.

22. Бажин Е. Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткин // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. № 3. – С. 152–162.

23. Байерс А. Арт-терапия и престарелые пациенты с выраженными расстройствами памяти / Практикум по арт-терапии / под ред. А. И. Копытина. – СПб.: Питер, 2001. – С. 215–226.

24. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл. // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 3. – С. 7-19.

25. Батищев Г. С. Использование цветовых и музыкальных воздействий с целью оптимизации работоспособности при выполнении монотонной деятельности / Г. С. Батищев // Психологические проблемы повышения эффективности и качества труда. – М.: Высшая школа, 1977. – 207 с.

26. Берегулина Л. Н. Применение арт-терапии с геронтологическими больными, страдающими деменцией / Л. Н. Берегулина // Исцеляющее искусство: международный журнал арт-терапии, 2009. – Т.12, №2. – С. 18-37.
27. Березіна О. О. Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу. : автореф дис...на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Олена Олександрівна Березіна. – К.: 2012. – 199 с.
28. Богомолец А. А. Продление жизни / А. А. Богомолец. – Киев: Изд-во АН УССР, 1940. – 144 с.
29. Богоявленская Д. А. Творчество – эффект социального осуществления в процессе социализации и индивидуализации взрослого человека / Д. А. Богоявленская // Мир психологии, 1997. – № 6. – С. 49-55.
30. Бодалёв А. А. Акмеология. Настоящий человек. Каков он и как им становится? / А. А. Бодалев, Н. В. Васина. – СПб.: Речь, 2010. – 224 с.
31. Большаков А. М. Механизмы старения и подходы к его профилактике с использованием компьютерной системы «Профилактика старения» / А. М. Большаков, В. А. Бодров, В. И. Донцов, В. Н. Крутько // Медицинская помощь, 2005. – № 3. – С. 34-38.
32. Божович Л. А. Творчий розвиток зрілої особистості / Л. А. Божович // Психологічний журнал, 1997. – № 9. – С. 7-16.
33. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал, 1991. – № 6. – С. 3-11.
34. Валлон А. Структура и специфика теории психологии творчества / А. Валлон // Московск. психотерап. Журнал. – 2008. – № 1. – С. 5-35.
35. Василькевич Я. З. Розвиток пошукової активності особистості. : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» / Ярина Захарівна Василькевич. – К., Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. – 198 с.
36. Василюк Ф. Е. Понимающая психотерапия как психотехническая система. Автореф. дисс.... докт. психол. наук: 19.00.01 / Василюк Федор Ефимович. – М., 2007. – 48 с.
37. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты / А. Л. Венгер. – М.: Владос-Пресс, 2010. – 160 с.
38. Весна Е. Б. Психологические закономерности и механизмы процессов

социализации – индивидуализации в онтогенезе. Дисс. докт. психол. наук: 19.00.13 / Весна Елена Борисовна. – М., 1998. – 397 с.

39. Волощук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості / І. С. Волощук. – К.: Пед. думка, 1998. – 160 с.

40. Воляннюк Н. В. Суб'єктна активність особистості / Н. В. Воляннюк // Вісник Пед. ун-ту: Питання психол. Наук, 2007. – Вип. 20. – С. 48-52.

41. Вороб'йов Н. Є. Розвиток творчої активності студентів при вивченні дисциплін гуманітарного циклу / Н. Є. Вороб'йов, Е. Ю. Ніжурова // Монографія. – Волгоград : «Перемена», 2001. – 184 с.

42. Выготский Л. С. Психология искусства: Анализ эстетической реакции. 5-е изд., испр. и доп. / Л. С. Выготский. – М.: Лабиринт, 1998. – 416 с.

43. Гаврилюк В. Ю. Психологія творчого розвитку учнів особистості / В. Ю. Гаврилюк // Вісник Пед. ун-ту : Питання психол. Наук, 2006. – Вип. 14. – С. 40-43.

44. Гальперин А. А. Творчество личности: психологические механизмы / А. А. Гальперин, Л. И. Яковлева. – СПб.: Знание, 1999. – 252 с.

45. Глуханюк Н. С. Поздний возраст и стратегии его освоения / Н. С. Глуханюк, Т. Б. Гершкович. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 112 с.

46. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – М.: Смысл, 2008. – 267 с.

47. Гончарова Л. А. Основні психологічні підходи до дослідження творчої активності особистості / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 25. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 73-82.

48. Гончарова Л. А. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 99-108.

49. Гончарова Л. А. Ефективність впровадження програми розвитку творчої

активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 27. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С. 128-136.

50. Гончарова Л. А. Психологічні особливості дослідження творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія – Івано-Франківськ: вид-во «ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», – 2015. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 118-126.

51. Гончарова Л. А. Концептуальна модель творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць Чернігівського національного педагогічного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів: вид-во ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, – 2014. – Вип. 121. – Том 1. – С. 81-85.

52. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки: зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, – 2014. – Вип. 2.13 (109). – С. 47-51.

53. Гончарова Л. А. Аналіз ефективності впровадження програми розвитку творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія: «Психологічні науки»: зб. наук. праць Херсонського пед. ун-ту. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – Вип. 2. – Том 1. – С. 179-184.

54. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Випуск 26. – С. 206-216.

55. Гончарова Л. А. Модель творческой активности личности людей пожилого возраста / Л. А. Гончарова // Хабаршы. «Психология» сериясы. – Алматы: Издательство Ұлакат Каз НПУ им. Абая, – 2014. – №4 (41). – С. 154-162.

56. Гончарова Л. А. Аналіз взаємозв'язку психологічних чинників творчої активності особистості людей похилого віку з індивідуально-психологічними властивостями її прояву / Л. А. Гончарова, А. С. Москальова // The generation of scientific

ideas. – Geneva (Switzerland), 2014. – Vol.3. – С. 158-167.

57. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Молодий вчений: зб. наук. праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – №2(17). – Ч.6. – С. 366-369.

58. Гончарова Л. А. Аналіз дослідження психофізіологічних чинників навчальної успішності підлітків, як основи психічного здоров'я / Л. А. Гончарова, Н. А. Михайлова // Молодий вчений: зб. наук. праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – №1(28). – Ч.3. – С. 30-33.

59. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Молодь і ринок. – Дрогобич: Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету. – 2014. – №9 (116) – С. 150-154.

60. Гончарова Л. А. Модель дослідження внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності вчителів, людей зрілого дорослого віку / Л. А. Гончарова, О. А. Єфімова, О. Ф. Бурау та ін. // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – Львів: Вид-во ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – №6 (06). – С. 28 – 32.

61. Гончарова Л. А. Гендерні аспекти дослідження творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: зб. матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Вид-во УМО, 2014. – Ч. II. – С. 11 – 12.

62. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Зб. мат-лів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (30-31 липня 2014 р.); зб. наук. праць [Електронне видання] – Режим доступу: [p://conferences.neasmo.org.ua/node/2014](http://conferences.neasmo.org.ua/node/2014). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 99-101.

63. Гончарова Л. А. Психологічні чинники розвитку творчих здібностей людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Управління післядипломною освітою: реалії, тенденції, перспективи: зб. матеріалів статей міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2014. – Ч. I. – С. 180 – 181.

64. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку засобами психолого-педагогічного впливу / Л. А. Гончарова // Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою. – Кам'янець-Подільський:

Вид-во ПП «Медобори», 2014. – С. 90 – 98.

65. Гончарова Л. А. Вплив психологічних чинників розвитку творчої активності вчителів на здоров'я учнів / Л. А. Гончарова // Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Вид-во ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2013. – С. 19 – 20.

66. Гончарова Л. А. Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку: навч. посібник / Л. А. Гончарова – Київ: Вид-во КУТЕП, 2015. – 124 с.

67. Гончарова Л. А. Розвиток громадянської самосвідомості та творчої активності людей зрілого віку: навч. посібник / Л. А. Гончарова, О. М. Лукашевич – Київ: Вид-во КУТЕП, 2015. – 89 с.

68. Грановская Р. М. Защита личности: психологические механизмы / Р. М. Грановская, И. М. Никольская. – СПб.: Знание, 1998. – 352 с.

69. Грецов А. Г. Тренинг креативности для студентов / А. Г. Грецов. - СПб.: Питер, 2007. – 39 с.

70. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как фактор развития идентичности личности. Автореф дисс...канд. психол. наук: 19.00.01 / Гусев Андрей Игоревич. – Одесса, 2009. – 30 с.

71. Гусев А. И. Толерантность к неопределённости как составляющая личностного потенциала / А. И. Гусев; ред. Д. А. Леонтьев // Личностный потенциал: структура и диагностика. – М.: Смысл, 2011. – С. 300-329.

72. Давыдовский И. В. Что значит стареть / И. В. Давыдовский. – М.: Знание, 1967. – 67 с.

73. Давидов В. А. Деятельность как основание творческого развития субъекта и надситуативная активность субъекта как действенный фактор её развития / В. А. Давыдов // Мир психологии. – 2009. – № 8 – С. 199-208.

74. Деркач А. А. Самость – базовый конструкт становления и развёртывания процесса самореализации как содержание акмеологического развития / А. А. Деркач, Э. В. Сайко // Мир психологии. – 2008. – № 4 – С. 225-237.

75. Джидарьян И. А. Активность личности / И. А. Джидарьян. – М.: Психотерапия, 2011. – 3-е изд. – 144 с.

76. Донцов В.И. Старение: механизмы и пути преодоления / В. И. Донцов, В. Н. Крутько, А. А. Подколзин // «Проблемы геронтологии». Вып. 1. – М.: Биоинформсервис, 1997. – 240 с.

77. Дружинин В. Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии / В. Н. Дружинин. – СПб.: ИМАТОН-М, 2005. – 135 с.
78. Дрюкер К. Арт-терапия в психогериатрической практике / Практикум по арт-терапии / К. Дрюкер; ред. А. И. Копытин. – СПб.: Питер, 2001. – С. 199-214.
79. Дубовик Ю. Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте [Электронный ресурс] / Ю. Б. Дубовик. // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. N 1(15). URL: <http://psystudy.ru>.
80. Ермак Н. А. Педагогическая поддержка качества жизни людей пожилого возраста средствами художественного творчества. Дисс...докт. педагог. наук: 13.00.01 / Ермак Наталья Александровна. – Ростов на Дону, 2009. – 415 с.
81. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
82. Ермолаева М. В. Современные технологии психологического консультирования и психотерапии пожилых людей / М. В. Ермолаева. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006. – 223 с.
83. Ермолаева М. В. Жизненный опыт как критерий личностного развития в старости / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 2007. – № 3 – С. 145-152.
84. Ермолаева М. В. К вопросу о потенциалах личности в старости / М. В. Ермолаева, С. Б. Пряхина. // Мир психологии. – 2008. – №4. – С. 244-254.
85. Жислин С. Г. Роль возрастного и соматогенного фактора в возникновении и течении некоторых форм психозов / С. Г. Жислин. – М.: Медгиз, 1956. – 224 с.
86. Канарская М. А. Возрасты творчества. Конспект лекций / М. А. Канарская. – М.: Мир творчества, 2007. – 194 с.
87. Карабанова О. А. Возрастная психология. Конспект лекций / О. А. Карабанова. – М.: Айрис – пресс, 2005. – 240 с.
88. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб.: Питер, 2000. – 752 с.
89. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М.: Изд-во ИПРАН, 2004. – 424 с.
90. Карпенко О. В. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу /

О. В. Карпенко // Рідна школа. – 2006. – № 5. – С. 29-34.

91. Кемпер И. Легко ли не стареть? / И. Кемпер. – М.: Прогресс, 1996. – 206 с.

92. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К. Клакхон. – М.: Евразия, 1998. – 352 с.

93. Киричук О. М. Духовно-катарсична активність особи: сутність, функції, генеза / О. М. Киричук // Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ ст.: Науково-методич. збірник. – Ч. I. – К., 1998. – 384 с.

94. Комфорт А. Биология старения / А. Комфорт. – М.: Мир, 1967. – 380 с.

95. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. С. Кон; ред. И. Т. Фролов // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 471-482.

96. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М.: Наука, 1980. – 256 с.

97. Копытин А. И. Системная арт-терапия: теоретическое обоснование, методология применения, лечебно-реабилитационные и дестигматизирующие эффекты. Дисс...докт. мед. наук: 19.00.04 / Копытин Александр Иванович. – СПб., 2010. – 311 с.

98. Копытин А. И. Техники телесно-ориентированной арт-терапии / А. И. Копытин, Б. Корт, Дж. Платтс. – М.: Психотерапия, 2011. – 128 с.

99. Костюк Г. С. Психологія творчої особистості / Г. С. Костюк. – К.: «Промінь», 2001. – 484 с.

100. Корсакова Н. К. Опосредствование как компонент саморегуляции психической деятельности в позднем возрасте / Н. К. Корсакова, Е. Ю. Балашова // Вестник МГУ. – 1995. – № 1. – С. 18-23.

101. Котова И. Б. Жизненный ресурс личности как психологическое условие позитивного мироощущения [Электронный ресурс] / И. Б. Котова, И. В. Гроза // Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журн. 2012. N 2. URL: <http://ppip.idnk.ru>.

102. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Речь, 2000. – 992 с.

103. Краснова О. В. Социальная психология старения / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М.: «Академия», 2002. – 288 с.

104. Крупнов А. В. Психология творчества / А. В. Крупнов, В. А. Крутецкий. – М.: «Академия», 2002. – 488 с.

105. Кулюткин Ю. Н. Рефлексивная регуляция мыслительных действий / Ю. Н. Кулюткин. // Психологические исследования интеллектуальной деятельности / под ред. О. К. Тихомирова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 22-28.
106. Кушнарьова А. Т. Развитие творческой активности учащихся средствами воды / А. Т. Кушнарьова, А. М. Махмутов, Т. И. Куликова. – Улан-Удэ.: «Истоки», 2007. – 188 с.
107. Кулюткин Ю. Н. Рефлексивная регуляция мыслительных действий / Ю. Н. Кулюткин. // Психологические исследования интеллектуальной деятельности / под ред. О. К. Тихомирова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 20-29.
108. Лазурский О. Л. Практика психотерапии: подходы, диагностика, система занятий / О. Л. Лазурский. – СПб.: Речь, 2008. – 276 с.
109. Лапшина Е. В. Современные ориентиры в образовании пожилых людей / Е. В. Лапшина // Новые знания: журнал по проблемам образования взрослых. – 2007. – № 4. – С. 29-31.
110. Леонтьев Д. А. Личностная зрелость как опосредствование личностного роста / Д. А. Леонтьев // Культурно-историческая психология развития / под ред. И. А. Петуховой. – М.: Смысл, 2001. – С. 154-161.
111. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 448 с.
112. Леонтьев Д. А. // Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2011. – С. 12-41.
113. Либерман Я. Л. Прогрессивные методы мотивирования жизненной активности в период поздней взрослости / Я. Л. Либерман, М. Я. Либерман. – Екатеринбург: Банк культ. информ., 2001. – 102 с.
114. Лидерс А. Г. Кризис пожилого возраста: гипотеза о его психологическом содержании / А. Г. Лидерс // Психология старости и старения: Хрестоматия / Сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. – С. 131-134.
115. Литвиненко І. І. Багатоканальна діяльність – засіб розвитку пізнавальної активності / І. І. Литвиненко // Дошкільне виховання. – К.: Педагогіка і психологія, 2002. – №4. – С. 22 – 25.
116. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2011. – 680 с.
117. Ломов Б. Ф. Психология динамики смысловой реальности / Б. Ф. Ломов. – М.:

Смысл, 2001. – 346 с.

118. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – 542 с.

119. Луковицкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности. Дисс...канд. психол. наук: 19.00.05 / Луковицкая Елена Геннадиевна. – СПб., 1998. – 173 с.

120. Лунина О. А. К вопросу о диагностике толерантности [Электронный ресурс] / 2002: <http://toleration.bsu.edu.ru/files/public/lunina.doc>

121. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кировоград: Полиграфическо-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. – 360 с.

122. Львова И. В. Психологические факторы развития креативности личности : Дисс...канд. психол. наук : 19.00.01 / Львова Инна Владимировна. – Кемерово, 2005. – 203 с.

123. Макнифф Ш. Творчество за рамками привычного: расширение возможностей психологических исследований, с помощью искусства / Ш. Макнифф // Исцеляющее искусство. Межд. журнал арт-терапии. – 2002. – Т.5, № 2 – С. 8-25.

124. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста / И. Г. Малкина-Пых // Кризисы пожилого возраста. – М.: ЭКСМО, 2005. – 368 с.

125. Марков С. Л. Формування творчого бачення особистості як універсальний метод активізації творчості / С. Л. Марков // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб.наук.праць /за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – Київ: Вид-во «А.С.К.», 2011. – Т.1. Вип.32. С.374.

126. Марцинковская Т. Д. Особенности психического развития в позднем возрасте / Т. Д. Марцинковская // Психология зрелости и старения. – 1999. – № 3. – С. 13-17.

127. Матюшкін О. В. Особливості структурної організації пізнавальної активності учнів / О. В. Матюшкін, Л. В. Мар'яненко // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1 (14). – С.14 – 23.

128. Мелик-Пашаев А. А. Акмеология и творчество. К постановке проблемы / А. А. Мелик-Пашаев // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 23-29.

129. Методика диагностики уровня творческой активности учащихся [Электронный ресурс] / М. Рожков и др. 2009:<http://vashpsixolog.ru/psychodiagnostic-school-psychologist/69-diagnosis-emotional-and-the-personal-sphere/1378-metodika-diaagnostiki-urovnya-tvorcheskoj->

aktivnosti-uchashhixsya.

130. Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Лариса Петрівна Міщиха. – К.: 2015. – 45 с.
131. Молчанова О. Н. Специфика «Я-концепции» в позднем возрасте и проблема психологического вिताукта / О. Н. Молчанова // Мир психологии. – 1999. – №2. – С.133-141.
132. Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці / В. О. Моляко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.
133. Мороз Ю. В. Психологічні чинники розвитку творчої активності старшокласників: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Юрій Вікторович Мороз. – К.: 2004. – 19 с.
134. Мороз Ю. В. Психологічні чинники розвитку творчої активності / С. Д. Максименко, Ю. В. Мороз. – К.: Т-во «Знання», 2005. – 248 с.
135. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции / В. И. Морсанова. – М.: Наука, 2001. – 192 с.
136. Мукаржовский Я. Исследования по эстетике и теории искусства / Я. Мукаржовский // Пер. с чешск. – М.: Искусство, 1994. – 606 с.
137. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2007. – 392 с.
138. Наумова В. А. Оптимизация личностного ресурса на этапе поздней зрелости: дис...канд. психол. наук: 19.00.13 / Валентина Александровна Наумова: – П.-Камчатский, 2013. – 209 с.
139. Обухова Л. Ф. Проблема старения с биологической и психологической точки зрения / Л. Ф. Обухова, О. Б. Обухова, И. В. Шаповаленко // Психологическая наука и образование. – 2003. – №3. – С. 25-33.
140. Обуховский К. Психологическая теория строения и развития личности / К. Обуховский // Психология формирования и развития личности: сб. науч. тр.; отв. ред. Л. И. Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – С. 45-67.
141. Орбан-Лембрик Л. А. Творчість як чинник соціалізації / Л. А. Орбан-Лембрик // Психологія творчості. – 2011. – № 7. – С. 95-98.

142. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношения / К. Обуховский. – М.: Смысл, 1993. – 18 с.
143. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / В. А. Петровский. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.
144. Платонов К. В. Теория личности / К. В. Платонов. – СПб: Спец. Лит., 2000. – 342 с.
145. Подольский А. И. Образы старости и идентичность в диалоге поколений / А. И. Подольский, Э. Шмит, Й. Хиннер // Психология зрелости и старения. – 2010. – № 3. – С. 65-84.
146. Пономарьев Я. А. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. – М.: Знамя, 1984. – 564 с.
147. Повставнев В. И. Феноменология личности пожилых людей творческих профессий / В. И. Повставнев // Развитие личности. – 2009. – № 2. – С. 100-115.
148. Практическая психология для менеджеров / под ред. М. К. Тутушкиной. – М.: Филинь, 1996. – 368 с.
149. Пряжников Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Н. С. Пряжников // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 111-122.
150. Пряхина С. Б. Психолого-педагогическое сопровождение личностного самоопределения и развития идентичности в пожилом возрасте. Дисс...канд. психол. наук: 19.00.07 / Пряхина Светлана Борисовна. – М. 2008. – 203 с.
151. Психологічний словник / Під ред. В. Зінченко. К.: Наука, 2002. – 840 с.
152. Пурнис Н. Е. Арт-терапия. Искусство архитектуры / Н. Е. Пурнис. – СПб.: Соларт, 2005. – 140 с.
153. Равич-Щербо И. В. Психогенетические исследования старения / И. В. Равич-Щербо, О. Б. Обухов // Вестн. Моск. Ун-та. Сер.14. Психология. – 2005. – № 4. – С. 71-80.
154. Рассказова Е. И. Копинг-стратегии в структуре личностного потенциала / Е. И. Рассказова, Т. О. Гордеева // Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2011. – С. 267-299.
155. Реан А. А. Психология от рождения до смерти / А. А. Реан. – М.: АСТ. 2002. – 680 с.
156. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в измененных состояниях сознания. Интерсознание в психоанализе / А. В. Россохин. – М.: Когито-центр, 2010. – 304 с.
157. Рошак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте / К. Рошак. //

- Психология старости: хрестоматия / Ред. Д. Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2004. – С. 512-524.
158. Рогов Е. Л. Проблемы диагностики творческого потенциала личности / Е. Л. Рогов. – М.: Педагогика, 1999. – 216 с.
159. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1997. – 190 с.
160. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика, пер с англ. / К. Рудестам // Общ. Ред. и вступ. ст. Л. П. Петровской. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1993. – 368 с.
161. Рудкевич Л. В. Субъект и субъектность как события эволюции / Л. В. Рудкевич // Человек как субъект культуры. – М., 2002. – С. 13-42.
162. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е. Ф. Рыбалко. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
163. Сапогова Е. Е. Экзистенциально-психологический анализ старости / Е. Е. Сапогова // Культурно-историческая психология, 2011. – №3. – С. 75-81.
164. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека / В. А. Семиченко // Модульный курс психологии «Направленность». – К.: Миллениум, 2004. – 522 с.
165. Сердакова К. Г. Взгляд на позднюю взрослость изнутри / К. Г. Сапогова // Психология зрелости и старения. – 2001. – № 1 – С. 5-28.
166. Скулачев В. П. Старение как агагистическая программа, которую можно попытаться отменить / В. П. Скулачев // Вестник Российской академии наук, 2005. – Т. 75. № 9. – С. 831-843.
167. Сисоєва С. О. Проблеми творчої поведінки і діяльності людини / С. О. Сисоєва // Модульный курс психологии «Творчество». – К.: Міленіум, 2007. – 462 с.
168. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии / В. И. Исаев, Е. И. Слободчиков // Психология человека: введение в психологическую субъективность. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
169. Смит Э. Т. Стареть можно красиво / Э. Т. Смит. – М.: Крон-Пресс, 1995. – 146 с.
179. Смолінчук Л. Н. Творчість особистості / Л. Н. Смолінчук. – К.: Наука, 2008. – 132 с.
171. Смульсон М. Л. Екзистенційне наповнення наративу старості / М. Л. Смульсон. // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика/ За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2015. – Т. 2. – С. 106-119.
172. Солдатова Г. У. Практикум по психодиагностике и исследованию

толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М.: Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

173. Солодникова И. В. К проблеме развития личности на этапах жизненного пути / И. В. Солодникова // Психология зрелости и старения. – 2008. – №4. – С. 86-102.

174. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 285 с.

175. Стюарт-Гамельтон Я. Психология старения / Я. Стюарт-Гамельтон. // 4-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 320 с.

176. Сухобская Г. С. Жизненные ориентации и образование пожилых / Г. С. Сухобская, Л. Бегали // Новые знания. – 2000. – № 2. – С. 36-41.

177. Татенко В. О. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В. О. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23-34.

178. Томэ Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Г. Томэ // Принципы развития в психологии / Под ред. Л. И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 173-196.

179. Туник Е. И. Креативность взрослой личности / Е. И. Туник. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 195 с.

180. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные процессы развития личности / Д. И. Фельдштейн, Д. А. Узнадзе // Избр. труды. – М.: МПСИ Флинта, 1999. – 675 с.

181. Филозоф А. А. Фацилитация личностной адаптированности в период поздней взрослости средствами творческого самовыражения. Дисс...канд. психолог. наук: 19.00.13 / Филозоф Александр Анатольевич. – Воронеж, 2005. – 230 с.

182. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 220 с.

183. Фролькис В. В. Регулирование, приспособление и старение / В. В. Фролькис. – Л.: Наука, 1970. – 432 с.

184. Фролькис В. В. Старение и увеличение продолжительности жизни / В. В. Фролькис. – Л.: Наука, 1988. – 239 с.

185. Хайкин Р. Б. Художественное творчество глазами врача / Р. Б. Хайкин. – СПб.: Наука, 1992. – 232 с.

186. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2003. – 211 с.
187. Хойфт Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия / Г. Хойфт, А. Крузе, Г. Радебольд. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 370 с.
188. Цапліна О. В. Творчий розвиток особистості / О. В. Цапліна. – К.: Світ, 2008. – 204 с.
189. Чудновский В. Э. Смысл жизни и судьба человека / В. Э. Чудновский // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни. – М.: ПИРАО. – 1997. – 208 с.
190. Чуева Е. Н. Психологические условия конструктивного развития личности в период зрелости / Е. Н. Чуева. – Петр.-Камч.:Изд-во Кам. ГУ. – 2005. – 186 с.
191. Шаповаленко И. В. Факторы вариативности когнитивных функций в средней и поздней взрослости / И. В. Шаповаленко, О. Б. Обухова // Психология зрелости и старения. – 2008. – № 4. – С. 42-61.
192. Шаров А. С. Ограниченный человек: значимость, активность, рефлексия / А. С. Шаров. – Омск: Ом ГПУ. – 2000. – 358 с.
193. Шахматов Н. Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное / Н. Ф. Шахматов. – М.: Медицина, 1996. – 304 с.
194. Шилова Л. С. Факторы социальной адаптации пожилых в условиях реформ / Л. С. Шилов // Психология зрелости и старения. М. – 1999. – № 3. – С. 60-74.
195. Школьник Г.И. К проблеме формирования потребности в знаниях учащихся / Г. И. Школьник // Воспитание у учащихся познавательной активности. – Волгоград, 1971. – С. 12 – 32.
196. Шрагіна Л. І. Технологія розвитку креативності / Л. І. Шрагіна. – К.: Шкільний світ, 2010. – 160 с.
197. Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини : навч. видання / О. П. Щотка. – Ніжин : Ред.-видав. відділ НДПУ, 2001. – 194 с.
198. Экспериментальная психология / под ред. В. Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2003. – 319 с.
199. Элькин В. М. Театр цвета и мелодии Ваших страстей. Цветовая психология и психотерапия шедеврами искусства. Гармонизация цветовых программ жизни и ваши тайные способности / В. М. Элькин. – СПб.: ИД «Петрополис», 2005. – 292 с.

200. Эммонс Р. Психология высших устремлений. Мотивация и духовность личности / Р. Эммонс. – М.: Смысл, 2004. – 416 с.
201. Юркевич В. Н. Психологія творчості особистості / В. Н. Юркевич. – К.: Науковий дім, 2005. – 219 с.
202. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: дис...канд. Психол. Наук : 19.00.07 / Яблонська Тетяна Миколаївна. – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 203 с.
203. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности / Е. Л. Яковлева. – М.: Флинта, 1997. – 224 с.
204. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии / И. Ялом. – СПб.: Питер, 2000. – 640 с.
205. Ялтонский В. М. Психология совладающего поведения: развитие, достижения, проблемы, перспективы / В. М. Ялтонский, Н. А. Сирота // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы / Под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. М.: ИПРАН, 2008. – С. 21-54.
206. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості дорослих : дис...д-ра психол. наук: 19.00.13 / Ямницький Вадим Маркович. – К., 2004. – 410 с.
207. Adler A. Moments of Change in the Therapy Process / A. Adler // American Art Therapy Association Annual Conference, St. Louis, Missouri, 2000. – 922 p.
208. Arnsperg R. The aging mind: Potential and limits / R. Arnsperg // Gerontologist, 1993. № 33 (5). P. 580-594.
209. Baltes P. B. On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization and compensation as foundation of development theory / P. B. Baltes // American Psychologist. 1997. № 52. P. 366-380.
210. Barrones F. M. Produktives Leben im Alter / F. M. Barrones, J. Brodsky, A. Beck, L. Montada – Frankfurt a. M.: Campus, 1996. – 408 p.
211. Bromley D. Approaches to the study of personality changes in adult life and old age / D. Bromley // In: Studies in Geriatric Psychiatry, ed. by A.D. Isaacs and F. Post. – New York: Wiley, 1978. – P. 17-40.

212. Budner S. Science and Education with Uncertainty and Ambiguities. Institute of Psychology / S. Budner. – New York Academy of Sciences Acad, 2005. – 229 p.
213. Carver C. Perspectives on Personality. 4 ed. / C. Carver, M. Scheier – Boston: Allyn & Bacon, 2000. – 212 p.
214. Csikszentmihalyi M. If we are so rich, why aren't we happy? / M. Csikszentmihalyi // Amer. Psychologist, 1999. Vol. 54. N 10. – P. 821-827.
215. Gilford D. Assessment of visual stimuli emotional content in the naming process of elderly people / D. Gilford // Abstracts. Japane, 2010. – 432 p.
216. Gordon P. Childhood and society / P. Gordon // 2nd ed. – N.Y., 1963. – 282 p.
217. Erikson E. H. Identity, youth and crisis / E. H. Ericson. – N.Y.: Norton, 1968. – 632 p.
218. Finch C. E. Genetics of aging / C. E. Finch, R. E. Tanzy // Science, 1997. – Vol. 278. – P. 407-411.
219. Froid Z. Senescence of aging / Z. Froid // Science. – Chicago: Univ. Chicago Press, 1990. – 922 p.
220. Fromm A. The life cycle completed / A. Fromm. – N.Y., 1982. – 429 p.
221. Frenkel-Brunswik E. Tolerance toward ambiguity as a personality variable / E. Frenkel-Brunswik // American Psychologist, 1948. №8. P. 268.
222. Harris J. R. Introduction to special issue on aging / J. R. Harris, Homi K. // Behav. Genet, 2003. – Vol. 33.
223. Hayflick L. How and why we age / L. Hayflick // Exp. Gerontol, 1998. – Vol. 33. – P. 639-653.
224. Jung C. G. Modern man in search of soul / C. G. Jung. – London: Routledge and Kegan Paul, 1970. – 674 p.
225. Lazarus R. S. Emotions and adaptation / R. S. Lazarus. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 292 p.
226. Levinson D. J. The seasons of a man's life / D. G. Levinson. N.Y.: Ballantine Books, 1979. – 331 p.
227. Levy B. R. The stereotype-matching effect: Greater influence when age stereotypes correspond to outcomes / B. R. Levy, E. Leifheit-Limson // Psychology and Aging, 24, 2009. – P. 230-233.
228. Lieberman M. The experience of old age: Stress, coping and survival / M. Lieberman, S. Tobin. N.Y. Basic Books, 1983. – 342 p.
229. Maddi S. R. The Hardy Executive: Health under Stress / S. R. Maddi, S. Kobasa //

Homewood (IL): Dow Jones-Irwin, 1984. – 622 p.

230. Masloy A. Hardiness Considered Across Cultures / A. Masloy, R. H. Harvey // Handbook of multicultural perspectives on stress and coping: NY: Springer, 2005. – P. 403-420.

231. Mechling H. Körperlich-sportliche Aktivität und erfolgreiches Altern / H. Mechling // Bundesgesundheitsblatt – Gesundheitsschutz, 48, 2005 – P. 899-905.

322. Nichans P. Introduction of the cellular therapie / P. Nichans. – Bern, 1960. – 369 p.

323. Noble K. Spiritual intelligence. A new frame of mind / K. Noble // Advanced Development Journ, 2000. № 9. – P. 1-28.

232. Obukhova L. F. Psychogenetic analysis of cognitive functions in elderly twins / L. F. Obukhova, O. B. Obukhova // The Journal of Nutrition, Health and Aging, 2013. – v. 17 – Supplement 1 – P. 907-908.

233. Olovnikov A. M. Telomeres, telomerase and aging: Origin of the theory / A. M. Olovnikov // Exp. Gerontol, 1996. – Vol. 31. – P. 443-448.

234. Orgel L. E. The maintenance of the accuracy of protein synthesis and its relevance to aging: a correction / L. E. Ogel // Proceedings of the national Academy of Science (USA), 1967. – 837 p.

235. Parnes S. Art of Art Psychology / S. Parnes, M. Lubart. – Englewood Cliffs, N. J., 1987. – P. 446.

236. Peck R. C. Psychological Developments in the Second Half of Life / R. C. Peck // Middle Age and Ageing / B. L. Neugart.cn (ed.). Chicago: University of Chicago Press, 1968. – 272 p.

237. Rotter J. B. Social Learning and Clinical Psychology / J. B. Rotter. – Englewood Cliffs, N. J., 1954. – P. 127.

238. Rhodes M. Art Psychology / M. Rhodjers. – Englewood Cliffs, N. J., 1989. – P. 642.

239. Roghers K. Developmental Psychopathology / K. Rhodjers. – Englewood Cliffs, N. J., 1987. – P. 447.

240. Ryff C. D. Interpersonal flourishing: a positive health agenda for the new millennium / C. D. Ryff, B. Singer // Journal of Personality and Social Psychology, 2000. Vol. 4. – P. 12-27.

241. Rosen G. Positive Psychology Olderse / G. Rosen, W. Genry // American Psychologist, 2002. Vol. 58. № 3. – P. 7-19.

242. Simonton K. B. Social Learning / K. B. Simonton. – Englewood Cliffs, N. J., 1984. – P. 277.

243. Schaie K. W. The Seattle Longitudinal Study: A twenty-one year exploration of psychometric development / K. W. Schaie. – New York: Guilford Press, 1983. – P. 64-135.

244. Schmutte P. S. Personality and well-being: reexamining methods and meanings / P. S. Shmutte, C. D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997. Vol. 73. – P. 549-559.
245. Seligman M. Positive Psychology: an introduction / M. Seligman, M. Csikszentmihalyi, D. Sallivan // *American Psychologist*, 2000. Vol. 55. № 1. – P. 5-14.
246. Staudinger U. Resilience and reserve capacity in later adulthood – Potentials and limits of development across the life span / U. Staudinger, M. Marsiske, P. Baltes, G. Salliven, M. Glenham // In Cicchetti D, Cohen D (eds) *Developmental Psychopathology*, Vol. 2: Risk, disorder and adaption. – N. Y.: Wiley, 1996. – P. 801-847.
247. Stoycheva K. Talent, Science and Education: How Do We Cope with Uncertainty and Ambiguities. Institute of Psychology / K. Stoycheva. – Bulgarian Academy of Sciences Acad, 2005. – 429 p.
248. Strehler B. L. Time, Cells and Aging / B. L. Strehler. – New York and London: Academic Press, 1962. – 722 p.
249. Teterstoune L. Art time / L. Teterstoune L – New York and London : Academic Press, 1987. – 347 p.
250. Torrens P. Creative time / P. Torrens. – New York: Academic Press, 1992. – 432 p.
251. Willis S. L. Cohort differences in cognitive aging / S. L. Wills // In: K. W. Schaie & C. Schooler (Eds.) *Social structure and aging. Psychological processes*. Hillsdale, N. J.: Erbaum, 1989. – 423 p.
252. Windle G. Dementia and imagination: connecting communities and developing well-being through socially engaged visual arts practice / G. Windle // *The Journal of Nutrition, Health and Aging*, 2013. – v. 17 – Supplement 1. – P. 290.
253. Waite L. A. Jobs of calthurological time / L. A. Waite. – New York: Academic Press, 1996. – 332 p.
254. Wolles G. Creative time from olders / G. Wolles. – New York: Academic Press, 1997. – 337 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

План групових занять формувального експерименту розвитку творчої активності особистості людей похилого віку «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку»

Для проведення формувального експерименту з 40 респондентів, що входять до складу експериментальної групи, методом випадкових чисел було сформовано 4 закритих підгрупи, в кожній по 10 досліджуваних.

Протипоказаннями для участі в формувальному експерименті слугували декомпенсовані хронічні захворювання, гострі психічні розлади, виражені розлади особистості і поведінки, афективні порушення в депресивній формі з психомоторною заторможеністю чи маніакальним станом, стареча деменція.

Рекомендованою підставою для участі в формувальному експерименті вважались особливості особистості респондента і його стратегія адаптації до вікового чинника, зниження когнітивних навичок і міжособистісної взаємодії, соціальна ізоляція та прагнення творчої реалізації.

Мета формувального дослідження – використавуючи спеціально організоване середовище як детермінуючий зовнішній чинник, актуалізувати і мобілізувати особистісні творчоактивні ресурси розвитку суб'єкта, що дозволяють оптимізувати особистісні творчоактивні ресурси і творчу активність, як нову організацію життя та діяльності особистості людей похилого віку у вигляді творчоактивного благополуччя.

Ми припустили, що в похилому віці особистість володіє латентними творчоактивними ресурсами власного розвитку, які дозволяють за певних умов розвинути творчу активність, як творчоактивне благополуччя, сприяючи динаміці особистісної творчої активності. В основу дослідження було покладено похідні припущення:

- своєчасна мобілізація особистісного латентного творчоактивного ресурсу в похилому віці виступає домінантною умовою оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу, що дозволяє актуалізувати творчий потенціал та творчу діяльність шляхом переструктурування системних зв'язків у взаємодії зі світом;

- зовнішні способи творчої діяльності, опосередковані творчою активністю, стимулюють рефлексію як важливу міжрівневу регуляцію і трансформаційну функцію особистості, що, в свою чергу, спричиняє розвиток її творчої активності, як кінцевої мети адаптаційних процесів;

- спеціально організоване середовище, що забезпечує процес цілеспрямованої творчої діяльності, наявність творчої безпеки, прийняття і безоціночність середовища, а також адекватної міжособистісної взаємодії в тематичній групі, виступає детермінуючим чинником оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутих припущень вирішувались наступні завдання експериментального дослідження:

- мобілізувати психологічні творчоактивні ресурси (творчоактивний потенціал та психологічні ресурси саморегуляції) респондентів шляхом включення особистості в процес

цілеспрямованої творчої діяльності в групі;

– актуалізувати сенсотворчі життєві орієнтації, результатом котрих можна вважати підвищені творчий потенціал, художньо-естетичну та пізнавальну потребу, креативність, толерантність до невизначеності, інтернальність локалізації контролю, самоприйняття і позитивне відношення до других, відкритість новому досвіду, опору на себе і, як наслідок, нарощування шляхом благополучного функціонування особистості й її творчої активності;

– стимулювати у досліджуваних адекватне «прийняття себе» в новому статусі розвитку творчої активності, як творчоактивного благополуччя, розширення спектру соціальних зв'язків і творчої активності респондентів.

Дизайн дослідження відповідав плану формульовального експерименту з контрольною вибіркою [176]. Нами було розроблено психологічну програму, що включає 3 етапи психологічної роботи, апробація і реалізація котрої здійснювалася протягом 2014 р. з періодичністю три рази на тиждень (тривалість кожного заняття 2 години). Заняття мали трирівневу структуру: початкова («розігрів»), основна (створення творчої продукції) і заключна фаза (обговорення підсумків заняття). В кінці циклу занять проводилось повторне емпіричне дослідження з використанням тих же методів. Для достовірності оцінки динаміки після психологічних занять і виключення впливу ретестингу в повторному обстеженні приймали участь досліджувані КГ. Програму «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» розраховано на 48 годин, 34 з яких реалізуються у формі дискусії й елементів тренінгу на очному етапі навчання, а 14 годин реалізуються через самостійну роботу на дистанційному етапі. Основу інформаційно-методичних матеріалів спецкурсу складають авторські розробки. Порядок роботи з темами визначався особистісною динамікою респондентів ЕГ, зумовленої процесом творчої взаємодії. Було застосовано форму психологічного впливу в тематичній групі, що передбачає високий щабель інтерактивності і організованості, комунікативну взаємодію, орієнтацію на реальність в постійно змінюваній дійсності.

1. Тематичний план групових занять в експериментальній групі

Тематичний план групових занять відповідав етапам оптимізації особистісних творчоактивних особистісних ресурсів:

- мобілізація латентних творчоактивних ресурсів особистості;
- творче розрішення життєвих протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності;
- самопрезентація і самореалізація життєвої компетентності і розвиток ТА як творчоактивного благополуччя.

Таблиця А. 3.1.

Тематичний план групових занять з розвитку творчої активності людей похилого віку

№ пп	Назва етапу	Тематична Дискусія	Елементи Тренінгу	Самостійна Робота	Разом
1	Мобілізація	4	7	1	12
2	Вирішення протиріч	4	11	9	24
3	Самопрезентація	2	6	4	12
	Усього	10	24	14	48

Зміст спецкурсу

Тема 1. Мобілізація латентних творчоактивних ресурсів особистості людей похилого віку (тематична дискусія та психологічний тренінг).

Питання для обговорення

1. Хто Я та як Я відчуваю себе у світі інших людей.
2. Що таке самореалізація та самоорганізація.
3. Хоббі чи професія. Що головніше. Постпрофесійний розвиток це...
4. Які ритми звучать в мені та навколо та як Я відчуваю своє тіло – як друга.
5. Зображуємо життя в глині та фарбах. Виготовлення творчого продукту.
6. Що таке спілкування для мене та моя галерея почуттів.
7. Життєвий шлях особистості та груповий портрет.

Література: Г. Артшуллер [7]; О. Копитін, Дж. Платтс [99]; Н. Пурнис [130]; В. Наумова [138]; В. Елькін [177]; Г. Бромлей [189]; П. Гордон [194].

Завдання тренінгу:

1. Стабілізувати емоційний стан людей похилого віку.
2. Стимулювати творчоактивний потенціал людей похилого віку.

Вступ до тренінгу

- *Самопрезентація* (визначення організаційних питань, кількості перерв).
- *Вивчення очікувань та мотивації учасників* (заповнення індивідуальних робочих аркушів з подальшим груповим обговоренням).
- *Психологічний практикум:* «Діагностика рівня розвитку рефлексії, адаптації та творчоактивного ресурсу особистості, рівня творчої активності та самовідношення людей похилого віку (тестова самодіагностика) (табл. 2.1).
- *Створення особистих ролей та самопрезентація «Хто Я».* Аналіз.
- *Лекція:* «Самоорганізація, самопочуття, темперамент, характер, задатки та здібності, навички особистості, особистий стиль, стиль мислення – діагностика і прояви».

Зміст програми проведення групових занять 1 етапу.

Перший модуль – «Мобілізація латентного особистісного творчоактивного ресурсу» – було направлено на стабілізацію емоційного стану, підвищення рівня рефлексії, стимуляцію творчоактивного потенціалу, адаптації, толерантності людей похилого віку.

Таблиця А. 3.2.

Зміст занять з розвитку творчої активності людей похилого віку (1 етап)

№ пп	Зміст	Кількість год	Робота в групі	Самостійна робота	Всього
1	Організаційні процедури й знайомство членів групи, «Я та інший світ»	1	1	-	2
2	«Ритми в мені та навколо мене, тіло – мій друг»	1	1	-	2
3	«Живі скульптури та творчий життєвий натюрморт»	1	-	1	2
4	«Спілкування – це..., та галерея почуттів»	1	1	-	2
5	«Я та світ й світ творчих захоплень»	1	1	-	2
6	«Життєвий творчий шлях та груповий портрет»	1	1	-	2
	Усього год	6	5	1	12

Використовувалась структурована і неструктурована образотворча діяльність, елементи

тренінгу життєстійкості, як схильності до ризику, креативності, психосоматичної саморегуляції, направлені на гармонізацію взаємодії інтелектуальних, вольових і емоційних функцій в процесі творчості.

Тема 2. Творче вирішення протиріч та неспівпадінь в життєдіяльності (елементи тренінгу).

Мета тренінгу: Розвиток творчої активності людей похилого віку, як творчоактивного благополуччя.

Завдання тренінгу:

- 1) Отримання суголосного відношення до свого минулого, теперішнього і майбутнього.
- 2) Фокусування направленості на творчість, підвищення художньо-естетичної та пізнавальної потреби людей похилого віку.
- 3) Розвиток творчоактивного благополуччя.

Вступ до тренінгу

– *Вступна лекція «Образ Я»* (В. Елькін [177]).

– *Ведення щоденника* для самовизначення.

Блок 1. Стимулювання процесу спогадів про позитивні події минулого і моделювання оточуючого середовища з включеністю «свого місця» в ньому.

– *Лекція:* Вчимося бачити і розуміти індивідуальність «Внутрішній світ людини, індивідуальне і реальне Я»

– *Практика:* Малюємо свій портрет (групова терапія), *фототерапія* (О. Копитін [99]).
Аналіз роботи.

– *Ігри:* «Як бути з мрією», «Рольові ігри для досягнення цілей», «Чому людина ховається» (П. Гордон [194]).

– *Психологічний практикум* «Методики самовизначення рефлексії, адаптації, творчоактивного ресурсу, рівня творчої активності та самовідношення людей похилого віку» (тестова діагностика) (Розділ 2). Груповий аналіз.

– *Метод* музикотерапії (В. Елькін [177]).

– *Метод* психологічної активації мислення, подолання психологічних перешкод творчому мисленню «Мозковий штурм» (П. Гордон [194]).

– *етюд* арт-терапії з мобілізації творчоактивного ресурсу, створення арт-продукції (О. Копитін [76]).

Блок 2. Рівні розвитку творчої активності людей похилого віку, як творчоактивного благополуччя.

– *Метод* О. Копитіна [99] з активації антиципаційного процесу і переживання ідентичності;

– *Сінемалогічна* презентація фільму (скорочено) про життєвий шлях особистості з подальшим обговоренням;

– *Гра* з розвитку креативності особистості по завданню психолога. Аналіз результатів.

– *Метод* активації творчого мислення «Використання аналогій» (П. Гордон [194]), як постійно діючий у творчій групі.

– *Сінемалогія* (за спеціально відібраним фільмом). Аналіз для самореалізації.

– Групова дискусія «Життя як можливість реалізації кожного».

– *Метод* арт-терапії (О. Копитін [99]). Створення творчого продукту.

– *Метод* навчання розвитку і керуванню творчим потенціалом «Системного пошуку ідей», що надає систему структурованого пошуку, де передбачається вихід за межі звичного механізму сприйняття за програмою «Латерального мислення» Е. де Боно [188].

– *Метод* пісочної терапії (Н. Пурнис [130]).

– *Психотехніка* в нейролінгвістичному програмуванні: стратегії творчості У. Диснея [232], де замість двохактного мислення (генерація ідей – критика) запропоновано триактне (генерація – пошук можливих рішень – критика), як розподіл складових на позиції «Мрійника», генератора ідей, «Реаліста», пошук шляхів втілення в життя, «Критика», вишукування слабких місць (П. Гордон [194]).

– *Лекція* «Що сприяє чи обмежує прояв потенціалу людини та її реалізації».

– *Гра* «Ноев ковчег» (П. Гордон [194]). Аналіз результатів.

– *Лекція* «Принцип управління творчим структуруванням життя. Індивідуальна і колективна мета. Заздрість, ревності, стосунки поколінь – як розвиток особистості.

– *Індивідуальні* рекомендації.

– *Метод арт-терапії* «Чоловік і жінка» (О. Копитін [99]).

– Індивідуальна робота з психокорекції з застосуванням тілесно-орієнтованої арт-терапії (О. Копитін [99]).

Зміст програми проведення групових занять 2 етапу.

Другий блок – «Творче вирішення протиріч і неспівпадінь в життєдіяльності» – стимулював процес спогадів позитивних подій минулого і моделювання оточуючого середовища з включеністю «свого місця» в ньому людиною похилого віку. Механізм передбачав отримання суголосного відношення до минулого, теперішнього і майбутнього, пошук нових сенсотворчих та сенсожиттєвих орієнтацій, переживання ідентичності, активацію антиципаційного процесу, зміни самоприйняття і позитивного відношення з іншими, фокусування направленості на творчість, опори на себе, підвищення художньо-естетичної та пізнавальної потреби, загострення відчуття новизни, розвиток креативності, творчого потенціалу.

Таблиця А. 3.3.

Тематичний план групових занять з розвитку творчої активності людей похилого віку (2 етап)

№ пп	Теми занять	Кількість годин	Робота в групі	Самостійна робота	Всього
1	«Презентація себе»	1	-	1	2
2	«Колаж життя та орієнтація в календарі»	2	2	1	5
3	«Автопортрет та спогади литинства»	2	2	1	5
4	«Минуле, теперішнє, майбутнє та грані мого Я»	2	-	1	3
5	«Сюжетні лінії та почуття й мій стан наразі»	1	-	2	3
6	«Творчість та діалог з часом»	1	-	2	3
7	«Життя продовжується та послання нащадкам»	1	1	1	3
	Усього годин	10	5	9	24

Використання психотехніки нейролінгвістичного програмування, як стратегії творчості У. Диснея [232], де замість двоактного мислення (генерація ідей – критика) запропоновано триактне (генерація – пошук можливих рішень – критика), суттю якого є розподіл складових на позиції «Мрійника» – генератора ідеї, «Реаліста» – пошук шляхів втілення в життя, «Критика» – вишукування слабких місць і загроз (П. Гордон [194]) та комплексу арт-засобів, де основними виступали елементи фототерапії (О. Копитін, Дж. Платс [77]), сінематерапії, музикотерапії (В. Елькин [177]), пісочної терапії (Н. Пурнис [130]), тілесно-орієнтованої терапії (О. Копитін [99]), передбачало посилення позитивних характеристик особистості і благополучне творчоактивне функціонування в період похилого віку.

Тема 3. «Самопрезентація і самореалізація життєвої компетентності та розвиток творчої активності, як творчоактивного благополуччя».

Блок 1. Самопрезентація та самореалізація життєвої компетентності людей похилого віку.

Практика: Психологія скульптури (на прикладі кількох учасників). Групове обговорення результатів.

Метод пластичних рухів, як вивільнення творчоактивного потенціалу особистості. Тілесно-орієнтована терапія.

Метод арт-терапії по самопрезентації особистості в художньому самовираженні (матеріал обирається самою людиною). Виготовлення арт-продукції. Обговорення результатів.

– *Терапія* «шедеврами мистецтва» (В. Елькин [177]), перформанс (літературна, музична чи театральна вистава, індивідуальна чи групова) (О. Копитін [99]; Н. Пурнис [130]).

– *Інсталяції* (англ. installation – розміщення, установка, монтаж, В. Наумова [138]).

– *Створення власних мандал* [18]. Груповий аналіз результатів творчої діяльності людей похилого віку та врахування думок «експертних груп», як то «Критиків» та «Мрійників».

– *Створення лабіринта* – «карта власної душі», «спіраль як шлях до духовного пробудження і благополуччя» (Ш. Макнифф [101]; О. Копитін [99]).

Ведення щоденника для самовизначення (Е. Еріксон [195]; К. Юнг [202]). Аналіз результатів.

Блок 2. Розвиток творчої активності людей похилого віку.

– *Вихід з запропонованих ролей та прийняття себе в новій якості розвитку творчої активності* (П. Гордон [194]).

– *Метод* навчання розвитку і керуванню творчим потенціалом «Системного пошуку ідей», що надає систему структурованого пошуку, де передбачається вихід за межі звичного механізму сприйняття за програмою «Латерального мислення» Е. де Боно [188].

– *Метод* арт-терапії (О. Копитін [98]). Самостійне створення творчого продукту. Обговорення результатів.

– *Психологічний практикум:* «Діагностика самовизначення рефлексії, адаптації та творчоактивного ресурсу особистості, рівня творчої активності й самовідношення людей похилого віку» (тестова діагностика за допомогою діагностичних методик, табл.2.1). Груповий аналіз результатів. Обговорення та детальне дослідження результатів.

Заклучна частина

– *Побажання учасників «Розвивальної підтримки» один одному щодо нової організації життєдіяльності та виявів творчого розвитку в майбутньому:* «Я бажаю, щоб твоя творча активність в майбутньому...».

– Презентація кулінарних творів. Короткі побажання одне одному на майбутнє. Спільний чай.

Література: П. Гордон [194]; О. Копитін [98], Дж. Платтс [99]; В. Елькин [130]; Н. Пурнис [177]; О. Копитін, Б. Корт [99]; В. Наумова [138].

Зміст програми проведення групових занять 3 етапу.

В третьому блоці – «Самопрезентація и самореалізація життєвої компетентності й розвитку творчої активності, як творчоактивного благополуччя» – нами було застосовано комплекс психолого-педагогічних засобів, направлених на усвідомлення людиною похилого віку активної життєвої позиції літньої людини, її власної життєвої компетенції, креативності та творчої активності, прийняття людиною похилого віку себе в новому статусі розвитку творчої активності, як творчоактивного благополуччя, усвідомлення важливості інтеграції й творчої активності.

Таблиця А. 3.4

Тематичний план групових занять з розвитку творчої активності людей похилого віку (3 етап)

№ пп	Теми занять	Кількість год	Робота в групі	Самостійна робота	Всього
1	«Автопортрет шарж та лабіринти мого Я»	2	-	2	4
2	«Життєтворчість та жити задоволено»	2	2	2	6
3	«Прощальний вечір»	1	1	-	2
	Усього годин	5	3	4	12

Використано метод арт-терапії, в якому основним було творче спілкування з мистецтвом – терапія «шедеврами мистецтва» (В. Елькин [130]), перформанс (літературна, музична чи театральна вистава, індивідуальна чи групова) (Н. Пурнис [177]; О. Копитін [99]), інсталяції (англ. installation – розміщення, установка, монтаж, Ш. Макніфф [101]), створення власних мандал і лабіринту – «карта власної душі», «спіраль як шлях до духовного пробудження і благополуччя» (О. Копитін [99]; В. Наумова [138]), метод «алгоритм вирішення винахідницьких задач» Г. Артшуллера [18] та «гірлянди асоціацій» і стратегії семикратного пошуку Г. Буша [48]. Тож, поступове ускладнення й збагачення психотерапевтичних занять, направлених на стимулювання регулятивної, емоційної і комунікативної сфери через розвиток рефлексії, підвищення адаптивних функцій, розкриття особистісного творчого та життєвого психологічного потенціалу, актуалізує латентний творчоактивний особистісний ресурс, реалізація якого зумовлює нову організацію життєдіяльності і розвиток творчої активності, як творчоактивного благополуччя.

Завдання для самостійної роботи. Розробіть за допомогою «Ведення власного щоденника» план та структуру дій на рік. Використовуючи набуті знання з методики тілесної арт-терапії проведіть домашні вправи зі своїми близькими. Організуйте виставку робіт для знайомих. Оберіть собі улюблене заняття. (Підберіть літературу, створіть план реалізації, щодня приділяйте час втіленню у життя запланованого).

ПРОГРАМА «ПСИХОЛОГІЧНА РОЗВИВАЛЬНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ» для активації творчоактивних ресурсних можливостей особистості людей у похилому віці

Зміст програми

1. Пояснювальна записка.
2. Вимоги і рекомендації до організації приміщення обладнання для проведення занять з респондентами у похилому віці в групах.
3. Структура заняття в тематичній групі з респондентами в похилому віці.
4. Коротка характеристика й мета використання основних методів в ході занять.
5. Робоча програма (години).
6. Тематичний план занять програми розвиваючої психологічної підтримки.
7. Основний зміст занять експериментальної групи в межах формувального експерименту (1 блок).
8. Основний зміст занять експериментальної групи в межах формувального експерименту (2 блок).
9. Основний зміст занять експериментальної групи в межах формувального експерименту (3 блок).

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Психологічна робота відбувається в тематичній групі як в спеціально організованому середовищі, котре включає наступні компоненти: фокусування уваги членів групи на актуалізованій тематиці чи на певних техніках, арт-прийомах забезпечує організованість ходу занять; відносно високий щабель організованості і структурування творчої діяльності в умовах тематичної групи сприяє подоланню у респондентів в похилому віці тривожності, почуття непевності й розгубленості; целеспрямованість творчої діяльності стимулює механізми саморганізації особистості, створення «творчого простору» самопрояву й саморозкриття; атмосфера творчої безпеки забезпечує рівноправність, безоціночність продуктів творчої діяльності, включеність у процес, свободу вибору особистісних переваг стосунків у групі, створює сприятливі умови для творчої й особистісної активності в групі; спеціально облаштоване приміщення, що дозволяє організувати простір у відповідності до цілей, змістом роботи, а також використати різноманітність вправ, технік і матеріалів.

Вимоги і рекомендації до організації приміщення і обладнання для проведення занять з респондентами в похилому віці в групах

Вимоги і рекомендації розроблено на основі нормативів для арт-терапевтичного кабінету універсального призначення (О. Копитін [99]; В. Наумова [138]; Н. Пурніс [177]), сучасних досліджень в області середовищної психології, досвіду використання арт-терапевтичного методу в геронтопсихологічній практиці (О. Березіна [27]; К. Дрюкер [57]; Н. Єрмак [59]; О. Філозоф [159]; G. Windle [232]).

Вимоги до проектування творчогеронтотерапевтичного кабінету.

1. Приміщення та обладнання повинно відповідати санітарним нормам і правилам протипожежної безпеки. Наявність умов швидкого провітрювання і підтримки в приміщенні оптимального температурного режиму.

2. Поліфункціональність приміщення, забезпечується територіальним зонуванням.

Робоча зона (перша зона) є основною і найбільшою за площею, так як в ній відбувається створення продуктів творчої діяльності, спілкування ведучого та членів групи по завершенню творчої діяльності. Проектування даної зони повинно враховувати специфіку учасників арт-групи на етапі пізньої зрілості - можливі морфофункціональні зміни, швидку стомлюваність, слабкість сенсорної системи та опорно-рухового апарату. Таким чином, в робочій зоні повинна бути вільні підходи, що виключають травматизм пересування, додаткове освітлення робочої поверхні, легко регулюються столи і стільці, достатня кількість раковин, що забезпечують доступ до води. Дана зона передбачає спеціально обладнану площадку для зберігання в індивідуальних папках, на спеціальних стелажах творчої продукції членів арт-групи, довідково-методичного матеріалу, звітної документації та художніх матеріалів.

Рекреаційна та інтерактивна зона (друга зона) - зона відпочинку, релаксації, психосоматичної саморегуляції, і одночасно її можна використовувати для інтерактивних заходів, різноманітних дій творчої або фізичної активності (танці, ігри, інсталяції, постановки і т.д.). У даній зоні передбачається майданчик для проведення чайних пауз.

Апаратна зона (третя зона) - рекомендується розміщення комп'ютерної техніки, аудіо-та відеоапаратури.

3. Оформлення та обладнання кабінету передбачає створення відчуття вільного простору і можливості відокремленості кожного учасника групи.

4. Естетичне оформлення кабінету орієнтоване на розуміння того, що арт-простір є не тільки реальним фізичним, а й символічним, де будь-які елементи декору можуть відволікати, домінувати, нести приховані смисли і функції для учасників групи.

Структура заняття в тематичній творчій групі з респондентами в похилому віці

Заняття мають тричасинну структуру, як початкова («розігрів»), основна частина, завершальна фаза.

Початкова фаза. Завдання даного етапу є підготовка учасників групи до спонтанної творчої діяльності та групової комунікації. Ведучий вітає і «налаштовує» членів групи, озвучує мету, завдання та основні правила поведінки в ході заняття. Для «розігріву» використовуються нескладні образотворчі прийоми, прості рухові руху, або інші види фізичної активності. Комбіновані прийоми музичного супроводу, танцювальні елементи додатково стимулюють сенсорні канали та актуалізують аудіювальні, візуальні та кінестетичні відчуття, що сприяє активізації, поступовому налагодженню взаємодії та адаптації членів групи.

Основна частина включає два послідовних етапи:

- спільне обговорення членами групи передбачуваної теми, що дозволяє прояснити вихідні позиції і установки учасників;
- створення творчої продукції в контексті теми заняття.

Тематика творчої діяльності будується з урахуванням віку, життєвого досвіду учасників програми, здатності до саморегуляції поведінки і психічних процесів, творчої безпеки, орієнтації на реальність і постійно мінливу дійсність. На даному етапі більшість тем припускає індивідуальне творчість і можливість диференційовано використовувати різні арт-методи з

урахуванням таких вікових чинників, як морфофункціональні зміни, зниження когнітивних функцій і ослаблення соматичного здоров'я, специфічність стратегій адаптації, швидку стомлюваність, порушення мови, зниження пам'яті та інтелекту, слабкість сенсорних систем та опорно-рухового апарату. Використовуються різноманітні прийоми і техніки невербального самовираження та візуальної комунікації, що забезпечує експериментування з новими видами досвіду, подальше саморозкриття, усвідомлення і перебудову відносин. Ряд тематичних занять вимагають парної роботи або спільної творчої діяльності та групової комунікації, що забезпечує інтенсифікацію взаємодій в групі і активізує групові процеси.

Заключний етап передбачає кілька завдань: вербалізацію і рефлексивний аналіз роботи в безпечній атмосфері групи. Кожен учасник групи представляє свою творчість, ділиться своїми відчуттями, почуттями, емоціями і думками, які виникли в ході творчої діяльності. Форма, прийоми і техніки ілюстрування своєї роботи допускають безліч різноманітностей, як створення образів, розповідей, музичного озвучування, рухового супроводу і т.д. Важливо на даному етапі створити «безоціночну» ситуацію творчої безпеки, атмосферу емоційного прийняття та емпатії членами групи; придбання навичок психосоматичної саморегуляції (елементи), життєстійких практик здоров'я, медитативні техніки. Пропонуються різні форми - навчальні вправи, міні-лекції, презентації, обмін особистим досвідом учасників групи, демонстрація аудіо та відеоматеріалу; рекомендуються варіанти самостійної (домашньої) роботи, як оформлення арт-щоденника (резюмування заняття), що закріплюють вправи психом'язового тренування і саморегуляції (на основі роздаткового матеріалу); рекомендована тривалість кожного заняття 2 години, періодичністю три рази на тиждень; по закінченні кожного заняття з урахуванням стану і бажання респондентів проводиться опитування за анкетною «Зворотній зв'язок» [159, с. 223], що включає шкалу оцінок самоприйняття, особистісної активності, задоволеності участю в групі, атмосфери в групі і можливі рекомендації керівнику групи.

Умови реалізації (обладнання, матеріали)

Обладнання: ноутбуки, CD-диски для музичного супроводу; м'які коврики; додаткове освітлення, великі кисті, крейда, свічки, різноманітна біжутерія, музичні інструменти (барабан, бубни, гітара, цимбали, фортепіано і т.д.)

Матеріали: папір різного формату; кольоровий/білий картон; фарби, набір олівців /фломастерів /крейди; різні конверти, ножиці, клей, пластилін, фотографії, вугільна крейда, предмети з рельєфною поверхнею (штамп), журнали для колажу.

Організаційні процедури і способи встановлення відношень в групі.

Мета: знайомство учасників групи одне з одним і простором кабінету; улагодження правил роботи в групі.

Підготовка до занять. Підготувати памятки учасникам групи з графіком відвідання занять і контактні телефони ведучого, правила групової роботи.

Матеріали. Папір різного формату; кольоровий/білий картон; фарби, набір карандашей /фломастерів /крейда, пластилін, воскова крейда, ножиці, клей, клаптики тканини, намистини, декоративні мушельки.

Обладнання. Ноутбук, CD-диски.

Етапи заняття.

Вступна частина. Ведучий представляє себе і вітає учасників групи, знайомить з основними правилами поведінки, метою та структурою арт-заняття, проводить «візуальну

екскурсію» по зонах терапевтичного - простору та коментарі до їх особливості і функціональності. Він підкреслює, що завдання майбутніх зустрічей полягає не в тому, щоб учасників навчити малювати, створювати твори мистецтва і «бути художниками», а щоб активізувати індивідуальні здібності до творчості, стимулювати особистісну і творчу активність і реалізацію власних (можливо раніше незатребуваних) творчоактивних ресурсів.

Ведучий пропонує до уваги коротку лекцію в якій націлює учасників на постановку мети занять у наступному контексті. Відомо п'ять категорій з піраміди потреб А. Маслоу [208] – фізіологічні (голод, спрага, статеві потяги та ін.), екзистенційні (безпека, комфорт), соціальні (зв'язки, спілкування, турбота про інших, увага до себе, спільна діяльність), престижні (самоповага, повага з боку інших, службове зростання), духовні (пізнання, самовираження, саморозвиток, розвиток творчої активності). Усякому починанню має передувати постановка мети, яка має бути дуже чітко сформульована в позитивному ключі та максимально амбіційна. Якщо мета саморозвиток, самовдосконалення, то кожен має визначитися особисто – стати високодуховною особистістю, мати добре здоров'я, фінансову незалежність, любов і довіру оточуючих. Потрібно вибрати, що є головною метою, проміжним чи етапом, індивідуально, більшість потребує комплексності. Маючи головну та проміжну цілі, треба перейнятися абсолютною впевненістю в реальності задуманого, візуалізувати як вже досягнуте й звершувати практичні кроки до отримання бажаного. Наприклад, якщо вирощувати екологічно чисті продукти, то почати з балкону, а маючи засоби, з теплиці. Але творчість та успіх лише в улюбленій справі, яка в радість. Для вияву резервів організму та методів отримання здоров'я і підвищення енергії потрібна воля. Більш як сто років відомо про пагубність харчування - м'ясо – молоко – хліб – кипляча вода (лікар-аптека-ритуальні послуги), що викликає зашлакованість організму. Потрібно напівсироїдство, напівголодування (пити воду зранку до вечора 1 день на тиждень, вечеряти легкою їжею), пити біля 2 літрів некип'ячої чистої води на добу, до 30 хвилин на день затримки дихання для насичення клітин мозку вуглекислим газом для самовідновлення, 100 присідань на витягнутих руках з прямою спиною та ногами на ширині плеч біля опори для підтримання попереку, втягування та відтискання. Організм відпочиває і самовідновлюється, відкриваючи шлях особистісній життєвій і творчій активності.

Ведучий пропонує кожному учаснику групи коротко представити себе іншим членам групи. Далі, з метою «настрою», зняття напруги, котра може перешкоджати спонтанності, творчим проявам, а також запуску внутрішньогрупової взаємодії пропонується вправа «Малювання каракуль».

Інструкція. Вибрати папір будь-якого формату. Взяти по бажанню олівці, фломастери, воскові крейди і дозволити їм «хаотичну прогулянку по паперу», без жодної мети і задуму. Можна використовувати різні кольори - по черзі або одночасно. При розгляді «своїх каракулей» ведучий просить знайти в них будь-якої образ (и), промальовувати їх, додати нові деталі або посилити елементи каракулей. По завершенню образотворчої роботи пропонується представити авторські твори в колі з коротким коментарем.

Основна частина. Ведучий пропонує групову дискусію, для уточнення подання членів групи про поняття «правила». Після позначення позиції кожного учасника він зазначає, що ефективність спільної роботи в групі багато в чому зумовлюється дотриманням групових правил взаємодії, до яких відносять:

1. Правило активності - в процесі групової роботи добровільне залучення в спеціально розроблені дії (виконання вправ, спостереження за поведінкою інших за певною схемою і т.п.). Не можна примушувати до творчої діяльності.

2. Правило конфіденційності - інформація, обговорювана в групі і що стосується життєвих історій учасників занять, що не виноситься за межі групи.

3. Правило щирості - кожен говорить те, що відчуває і думає, а не відповідає «стандартним очікуванням». В групі не лицемірити і не брехати. Ступінь довіри визначається самим учасником.

4. Правило регламенту - говорити тільки в рамках теми заняття. Кожен учасник має право без будь-яких пояснень зупинити будь-яку розмову, що стосується його особистості (правило «стоп») – це право гарантує учасникам впевненість і почуття самозахисту проти тиску групи.

5. Правило «Я-висловлювань» – кожен говорить від свого імені, з використанням особистих займенників однини: «я думаю ...», «мені здається ...».

6. Правило безоціночного відносини - не можна оцінювати продукти творчої діяльності з естетичного боку «красиво, некрасиво, неправильно» і т.д. Учасники групи повинні прагнути до розуміння, а не до оцінки.

7. Правило «поваги іншого» - не переривати мовця, не залишати коло поки йде обговорення, не порушувати тишу до закінчення роботи всіх учасників, з терпимістю ставитися до всіх відвертим судженням інших учасників групи, навіть якщо зміст цих суджень не відповідають власним переконанням і моралі (принцип толерантності).

8. Правило відповідальності: по завершенню роботи учасник групи несе особисту відповідальність за свою творчу продукцію. Має право залишити в індивідуальній папці, в стелажі терапевтичного кабінету.

9. Правило «фотоетікі»: не дозволяється фотографувати процес арт-занять, творчі роботи без згоди учасників і ведучого групи.

10. Правило дбайливого ставлення: до творчої продукції арт-процесу ставитися з повагою: не викидати, не рвати, не м'яти, не бруднити, не використовувати для своєї подальшої роботи без дозволу автора

При обговоренні групових правил досягається згода дотримання вводяться норм поведінки усіма учасниками. Для «закріплення» прийнятого рішення ведучий пропонує кожному члену групи «вибрати» одне з правил і попередньо заготовлені паперові шаблони. Використовуючи різноманітність матеріалів (фарби, олівці, фломастери, пластилін, вугільні крейда), вибране правило «художньо фіксується» (прописується, малюється, ліпиться, зображується схематично) на шаблонах за бажанням автора. Готові творчо оформлені правила «об'єднуються» в результаті спільного розміщення їх членами групи на загальному стенді (магнітної дошці).

На заключному етапі ведучий запрошує групу в рекреаційну зону на «музичну паузу», по закінченні якої уточнюються рекомендації для самостійної роботи (на основі роздаткового матеріалу). Далі учасники коротко діляться враженнями першої зустрічі і прощаються одне з одним.

Характеристика видів діяльності 1 блоку. Теми, задачі, рекомендовані техніки.

Мета – мобілізація латентного творчоактивного ресурсу людей похилого віку.

2. «Я та інші ...»: знайомство учасників групи один з одним і простором арт-кабінету; узгодження правил роботи в групі.

Рекомендовані техніки: неструктурованість малювання; групова дискусія; міні-лекції; «автограф», «каракулі».

3. «Ритми в нас»: знайомство учасників групи один з одним і простором кабінету; узгодження правил зворотнього зв'язку; розвиток навичок діалогічного спілкування; розвиток комунікативних навичок шляхом художньої практики.

Рекомендовані техніки: неструктурованість малювання в парах; групова дискусія; міні-лекції;

4. «Тіло є мій друг?» знайомство з елементами психосоматичної регуляції; усвідомлення ресурсних можливостей тіла; розвиток життєстійкості; розвиток рефлексії.

Рекомендовані техніки: міні-лекція (презентація); групова дискусія; психосоматическая регуляція; стимульне малювання.

5. «Живі скульптури» знайомство з елементами психосоматичної регуляції; усвідомлення ресурсних можливостей тіла; розвиток життєстійкості; розвиток рефлексії.

Рекомендовані техніки: міні-лекція (презентація); групова дискусія, робота з гримом; виготовлення маски.

6. «Життя чи життєвий натюрморт?» стимулювання рефлексивності; зв'язність і логіка подієвого ряду; диференціювання життєвих подій; інтенсифікація взаємодії, подальше групових відносин.

Рекомендовані техніки: міні-лекція (презентація); групова дискусія; колаж стану.

7. «Спілкування – це ...» розвиток комунікативних навичок шляхом художньої практики; навички використання соціальної підтримки; інтенсифікація взаємодії, подальше групових відносин.

Рекомендовані техніки: неструктуроване малювання в парах; групове стимульне малювання; групова дискусія; міні-лекція.

8. «Галерея почуттів і емоцій» подальше саморозкриття; формування адекватного ставлення до здоров'я; розвиток рефлексії; позитивне прийняття інших; інтенсифікація взаємодії, подальших групових відносин.

Рекомендовані техніки: використання символів, образів, схем, «каракулів» - зобразите почуття, пов'язані з завершенням певного (дуже значимого) етапу життя і початок нового.

9. «Я і світ» розвиток рефлексивності; підвищення самоцінності; диференціювання життєвих подій; розвиток толерантності; стимулювання групового взаємини;

Рекомендовані техніки: неструктуроване малювання; стимульне малювання; групова дискусія; міні-лекції;

10. «Цікавий світ захоплень» підвищення самооцінки і самоцінності; стимулювання самодетермінації, саморуководство; позитивне прийняття інших; відкритість новому, прагнення до саморозвитку, особистісного росту; стимулювання креативності та пізнавальних потреб.

Рекомендовані техніки: техніки «рукотворність», як в'язання, плетіння, вишивання, різьблення по дереву, випалювання, елементи макраме, фріволіте та ін.

11. «Шлях життя» розвиток рефлексивності; підвищення самоцінності; диференціювання життєвих подій; розвиток толерантності; стимулювання групового взаємини;

Рекомендовані техніки: неструктуроване малювання; стимульне малювання; групова дискусія; міні-лекції;

12. Груповий портрет активувати використання адаптивних копінг-стратегій, соціальну підтримку; стимулювати невербальне групове спілкування; розвиток творчої та особистісної активності.

Рекомендовані техніки: колаж групи; структуроване малювання.

Основний зміст занять експериментальної групи в межах формувального експерименту (2 блок)

Мета: підвищення рівня благополучного творчоактивного функціонування; стимулювання учасників на самостійний пошук умов об'єктивної реальності для актуалізації та реалізації унікального досвіду свого життя.

Завдання: стимулювати самодетермінації і незалежність особистості в період пізнього онтогенезу; підвищувати рівень осмисленості та цілеспрямованості життя, прийняття усвідомлення справжнього моменту свого життя у всій його повноті; розвивати відчуття нерозривності минулого, сьогодення і майбутнього, як цілісності життя; формувати самоприйняття і позитивне ставлення до інших; стимулювати пізнавальні потреби і відкритість новому досвіду; розвивати навички визнання особистісних цінностей, реалізація їх і свого творчого потенціалу; формувати адекватне ставлення до свого здоров'я; стимулювати позитивні установки до психо-терапевтичному методу і безпосередньому оточенню; активувати інтелектуальні і когнітивні навички; розвивати навички стабілізації емоційного стану, саморегуляції настрою та самоврядування поведінкою. підвищувати творчу, особистісну і соціальну активність; підтримувати безпеку творчого середовища і атмосфери довіри в групі.

Умови реалізації (обладнання, матеріали).

Обладнання: ноутбуки, CD-диски для музичного супроводу; м'які килимки; додаткове освітлення, великі пензлі, крейда, свічки, різна біжутерія, музичні інструменти (барабан, бубни, тріскачки, фортепіано і т.д.), пісочниця (білий і кольоровий пісок).

Матеріали: папір різного формату; пергамент; кольоровий / білий картон; гуаш (кольорова); акварельні фарби, фарби для малювання на тілі; набір олівців / фломастерів / крейди; різних розмірів і форматів конверти; ножиці (з простим і рельєфним лезом); клей; пластилін; пластикові форми; фотографії; вугільні крейда; предмети з рельєфною поверхнею (штамп); журнали для колажу; глина, пластик (кольоровий); слоєне тісто; скляні пластинки.

Коротка характеристика видів діяльності 2 блоку.

Теми, завдання, рекомендовані техніки.

13. «Презентація себе» продовження знайомство учасників один з одним і можливостями простору арт-терапевтичного кабінету; подальше саморозкриття.

Рекомендовані техніки: «автограф», «каракулі»; зображення за допомогою квітів, форм і ліній особливості свого світовідчуття і уявіть себе групі, стимульне малювання (на основі візуальної стимуляції учасника).

14. «Коллаж життя» сприяти перспективному плануванню власного життя; стимулювання рефлексії; логіка подієвого ряду; диференціювання життєвих подій;

Рекомендовані техніки: фотоколаж життя: підберіть фотографії по основним етапам вашого життя, а потім об'єднайте їх в колаж « малюнок на вологому папері»; зображення свого

життя у вигляді лінії або шляху на місцевості і позначення символами чи словами найзначущих подій свого життя.

15. «Орієнтування в календарі» сприяти перспективному плануванню власного життя; диференційованість життєвих подій; розвиток рефлексії станів; стимулювання інтелектуальних і когнітивних здібностей; активувати пізнавальну потребу.

Рекомендовані техніки: «мозковий штурм», акватіпія; графіка; «пам'ятка» - прийом образотворчої підтримки активної уваги (зобразити символами «правило перевірки себе», та контролю за послідовністю подразників, як дій.).

16. «Світ моїх захоплень» підвищення самооцінки і самоцінності; стимулювання самодетермінації, саморуководство; позитивне прийняття інших; відкритість новому, прагнення до саморозвитку, особистісного росту; стимулювання креативності та пізнавальних потреб.

Рекомендовані техніки: будь техніки «рукотворчість», як в'язання, плетіння, вишивання, різьба по дереву, випалювання, елементи макраме, фріволіте та ін. неструктуроване малювання на вільну тему; стимульоване малювання (на основі аудіальної стимуляції).

17. «Спогади дитинства» стимулювання рефлексивності; зв'язність і логіка подієвого ряду; диференціювання життєвих подій; підтримку когнітивних навичок і міжособистісної взаємодії.

Рекомендовані техніки: «Спогади дитинства», як проілюструйте один з самих найяскравіших дитячих спогадів. Зобразіть те, що як вам здається, залишилося «з дитинства».

18. «Минуле, сьогодні і майбутнє» підвищувати самоцінність; сприяти перспективному плануванню власного життя; диференційованість життєвих подій; розвиток рефлексії станів; розвиток толерантності; стимулювати групове взаємовідношення; активувати цілеспрямованість життя.

Рекомендовані техніки: триптих - створення трьох малюнків, які ілюструють минуле, сьогодні і майбутнє; зображення себе на перехресті доріг з позначенням напрямків подальшого руху; зображення людей, найбільш значущих для вас в минулому і сьогодні (майбутньому), ілюстрація напрямків життя (звідки ви прийшли, де перебуваєте і куди рухаетесь).

19. «Грані мого Я» підвищувати самоцінність; сприяти перспективному плануванню власного життя; диференційованість життєвих подій; розвиток рефлексії станів; розвиток толерантності; стимулювати групове взаємовідношення; активувати цілеспрямованість життя.

Рекомендовані техніки: зображення себе в центрі листа і далі розташування навколо центру образів, що відображають різні грані особистості; лист розділити на 3 частини (використовуючи різноманітний матеріал, як фарби, пластилін, воскові крейди, вугілля і т.д.) відобразити символами духовні, інтелектуальні та фізичні аспекти життя.

20. «Сюжетні лінії» диференціювання життєвих подій; підтримання навичок міжособистісної взаємодії, комунікативних здібностей; інтенсифікація взаємодії, подальших групових відносин; експериментування з новими видами досвіду. активування інтелектуальних і когнітивних здібностей.

Рекомендовані техніки. візуально-наративний метод; парна робота, де один партнер зображує (малює, ліпить, показує і т.д.), другий вигадує діалоги між ними згідно з певним сюжетом; інший варіант, як партнери по черзі зображають певні моменти розвитку якої-небудь події.

21. «Почуття і стан в даний момент» подальше саморозкриття; формування адекватного ставлення до здоров'я; розвиток емпатії; позитивне прийняття інших; інтенсифікація взаємодії, подальших групових відносин.

Рекомендовані техніки. колірна асоціація; візуальні метафори тілесності (використання піску); використання символів, образів, схем, «каракуль», як зобразить почуття, пов'язані з завершенням вами певного (дуже значимого) етапу життя і початок нового.

22. «Діалог з часом» сприяти перспективному плануванню власного життя; диференційованість життєвих подій; розвиток рефлексії станів; розвиток толерантності; стимулювати групове взаємовідношення, активувати цілеспрямованість життя.

Рекомендовані техніки: «Символічне послання», як групова робота (одночасно з іншими учасниками групи відобразить на одному аркуші свої послання членам групи, іншим людям, людству); Сценарне моделювання; стимульна творча діяльність (використання музики).

23. «Життя триває?» сприяти перспективному плануванню власного життя; знайомство з інноваційними тілесно-орієнтованими техніками; підвищення самоцінності; стимулювання осмисленості, цілеспрямованості життя; подальше саморозкриття; інтенсифікація взаємодії, подальші групові відносини.

Рекомендовані техніки: жестовое малювання О. Копитін [98], Б. Корт [99]); візуальні метафори тілесності (використання піску).

24. «Послання нащадкам» усвідомлення наявності життєвих цілей і тимчасової перспективи; зв'язність і логіка подієвого ряду; задоволеність самореалізацією; стимулювання особистісного зростання; подальше саморозкриття; інтенсифікація взаємодії, подальші групові відносини.

Рекомендовані техніки: фотоколаж, фотопослання; робота з гримом; колаж; метафоричне сказання; наративно-розповідні.

Основний зміст занять експериментальної групи в межах формувального експерименту (3 блок)

Мета: стимулювати соціальну і творчу активність; конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку; набуття досвіду позитивного соціального благополуччя.

Завдання: створити умови прийняття «себе в новій ролі і психофункціональному статусі»; адекватно оцінити реальні можливості і перспективи, що дозволяють сформувати почуття цілісності і гармонійності своєї теперішнього та майбутнього життя; набути навички соціально значимої діяльності, наповнити її особистісними смислами; створити атмосферу, яка підвищує почуття власної гідності, особистісної співпричетності суспільству, світу в цілому, розвинути досвід прийняття позитивних і негативних моментів існування в теперішній період життя.

Умови реалізації (обладнання, матеріали).

Обладнання: ноутбуки, CD-диски для музичного супроводу; м'які килимки; додаткове освітлення (колірне); великі пензлі, крейда, свічки (прості і ароматизовані); різна біжутерія; музичні інструменти (барабан, бубни, тріскачки, фортепіано і т.д.); пісочниця; демонстраційна площадка.

Матеріали: папір різного формату; кольоровий / білий картон; фарби, набір олівців / фломастерів / крейди; різні конверти, ножиці, клей, пластилін, фотографії, вугільні крейда,

предмети з рель'єфною поверхнею (штамп), журнали для колажу; шпалери; грим; сценічні маски; перуки; фольга.

Коротка характеристика видів діяльності 3 блоку. Теми, завдання, рекомендовані техніки.

25. «Автопортрет-шарж» саморозкриття і самоприняття; усвідомлення і перебудова відносин до себе; прийняття внутрішньої неоднорідності, множинних аспектів свого Я; емоційна і когнітивна оцінка актуалізованого стану.

Рекомендовані техніки: малювання, як образно-символічне, графіка; створення маски, емблеми, символіки; колірна асоціація.

26. «Лабіринти мого Я» саморозкриття і самоприняття; гармонізація внутрішнього стану; структурованість свого життєвого шляху; дифференційованість життєвих подій; експериментування з новим досвідом; активація самоповаги, гнучкості поведінки; стимулювання креативності, творчої та особистісної активності.

Рекомендовані техніки. Мандали, як циркулярне зображення; лінія життя; минуле, сьогодення і майбутнє сюжетні лінії; древо почуттів; колірна асоціація; карта власного стану і душі.

27. «Творчість життя» творення себе, свого внутрішнього світу, власного душевного життя; навички сприйняття нової ситуації як стимулюючої та розвиваючої, толерантність до невизначеності; відкритість новому, прагнення до саморозвитку і особистісному зростанню; розширення уявлень про природу людини; стимулювання креативності та творчої активності - знайомство з інноваційними технологіями.

Рекомендовані техніки. Метафоричний портрет; жестовое малювання; інсталяція; перформанс; сценічне моделювання; створення візуальних метафор-талісманів.

28. «Жити з задоволенням» відтворення навколишнього світу згідно свого «Я»; цілісне прийняття миру і людей, розуміння пов'язаності протилежностей; сприйняття світу як організованого і цілого; розвиток відчуття спільності з соціальним оточенням і дійсною реальністю; розвиток креативності, творчої та особистісної активності; експериментування з новим творчим і особистісним досвідом; прийняття себе в новому стані і статусі.

Рекомендовані техніки. Сценічне моделювання; конструювання з фольги, глини, тіста; «шедеври мистецтва» - образи живопису, афористика, поезія; фотоколаж, ассамбляж; візуальні метафори тілесності (використання піску).

29. Прощальний вечір, заключна частина, зворотній зв'язок і підбиття підсумків; планування змін, рекомендації щодо подальшого саморозкриття, підтриманню творчої та особистісної активності; виготовлення та вручення творчих презентів; ритуалізація завершення процесів спілкування в тематичній арт-групі. Святкове оформлення простору, виставка творчих досягнень, подання щоденників, чай та дегустація кулінарних шедеврів.

Вік існує одночасно як абсолютне, кількісне поняття (календарний, час від народження) та як етап в процесі фізичного і психологічного розвитку (умовний), що визначається щаблем розвитку, поточним етапом в процесі розвитку, залежно від прийнятої системи періодизації й принципів розмежування етапів розвитку. Поділ життєвого циклу на вікові категорії змінюваний з часом, культурно залежний і визначається підходом до встановлення вікових меж. У І. Кона [95] у змісті категорії віку розмежовано головні системи відліку опису наукою віку, поза зв'язком з якими не мають сенсу. Першою тут є індивідуальний розвиток (онтогенез, «життєвий цикл»), що задає такі одиниці поділу, як «стадії розвитку», «віки життя», концентруючись на вікових властивостях, другою є пов'язані з віком соціальні процеси і структура суспільства, задаючи такі одиниці поділу, як «вікові страти», «вікові групи», «покоління», «когортні розбіжності», третя визначає уяву про вік в культурі, яким чином вікові зміни, властивості сприймаються представниками соціально-економічних, етнічних груп (вікові стереотипи і так звані «вікові обряди»).

Таблиця В. 1

Підходи до класифікації вікової структури населення

Дослідник	Вікові групи
ПіфагорСамоський	По 20 років кожна, аналогічно зміні пори року – «весна»; «літо»; «осінь»; «зима»
Гіпократ	Десять періодів життя людини в зв'язку з перебудовою організму. Ці періоди можна об'єднати в чотири фази: дитинство (до 14 років); зрілість (15-42 роки); старість (43-63 роки); довголіття (старіше 63 років)
Давній Рим	Періоди життя виділялися відповідно до зміни суспільного статусу індивіда: отрочество (до 17 років, отримання тоги дорослого); молодість (до 46 років, звільнення з військової служби і перехід в старший розряд центурії); похилий вік (до 60 років, припинення суспільної діяльності); старість
Йосип Севильський	Сім віків життя за числом відомих планет, що передбачало залежність людини від небесних сил. Три останніх періоди називалися «пловновісна старість», «дряхла старість» і «сенильна старість», що пов'язано з етапами фізіологічних змін в організмі людини й одночасно її суспільним статусом
С. Щавель	Три покоління: діти (0-14 років); дорослі (15-59 років); літні (60 і старіші)
Б. Урланис	Вікова структура населення класифікується на основі участі індивіда в суспільно корисній діяльності: доробітничий період (ясельний вік – до 3 років; дитсадківський вік – 3-6 років; шкільний вік – 7-15 років); робітничий період – (юність – 16-24 роки, зрілість – 25-44 роки, пізня зрілість – 45-59 років); післяробітничий період (літні люди – 55-64 роки, пристарілі – 65-74 роки, старі – 75-85 роки і дуже старі – 85 і більше)
З. Френкель	5-15 років – юність; 15-24 роки – ранній робітничий вік; 25-44 роки – головний робітничий вік; 45-65 років – середній вік; 65-74 роки – ранній період виходу на пенсію; 75 років і старіше – старість
Д. Боуг	Населення розподілено за групами: молоді – 9-17 років; дорослі – 18-44 років (рання зрілість – 18-24 роки і зрілість – 25-44 роки); середній похилий вік – 45-64 роки; рання старість – 65-74 роки і позня старість – 75 р.
Офіційна статистика	3 позиції юридичного закріплення працездатного віку: діти і підлітки (до 16 років); працездатне населення (чоловіки 16-59 років, жінки 16-54 роки); особи старіші працездатного віку (чоловіки 60 років і старіші, жінки 55 років і старіші)
Н. Тихонова	Категорії населення з різною «статусною долею» в роки реформ: до 40 років (кому до реформ було до 33 років); від 41 до 50 років (кому до реформ було біля 40 років); за 50 років (кому до реформ було більше 45 р.)
Класифікації ВООЗ і МОТ для дорослих	Ранній дорослий вік (25-35 років); середній дорослий вік (36-45 років); пізній дорослий (46-60 років); похилий (60-74 роки); старечий (75-89 років); вік довгожителів (90 і старіше) В 2012 році Всесвітньою організацією охорони здоров'я розроблено нову вікову класифікацію: від 25 до 44 років - молодий вік, 44 - 60 років - середній вік, 60 - 75 років - похилий вік, 75 - 90 років - старечий вік, після 90 років - довгожителі.

Стимульний матеріал вивчення психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку

Методика 1.

Анкета «Суб'єктивне сприйняття свого життя» (Модифікована). (Є. Чуєва [168])

Інструкція: Прочитайте твердження і виберіть варіант відповіді, який вам ближче.

1. Я відчуваю свій вік: а) молодше, ніж є; б) відповідно до календарного; в) старіше.
2. Моє здоров'я цілком задовільне: а) часто; б) іноді; в) дуже рідко
3. Я веду активний спосіб життя а) постійно; б) іноді; в) рідко
4. Я задоволений, чого досяг у професійній діяльності та кар'єрі: а) цілком; б) частково; в) не задоволений
5. Я задоволений, чого досяг у житті: а) цілком; б) частково; в) не задоволений.
6. Я легко встановлюю контакти з різними людьми: а) завжди; б) іноді; в) рідко.
7. Я знаходжу спільну мову зі своїми дітьми: а) завжди; б) іноді; в) рідко
8. Я відчуваю почуття самотності: а) часто; б) іноді; в) рідко; г) ніколи
9. Я підтримую теплі і дружні стосунки з людьми, з якими дружу багато років:
а) цілком; б) частково; в) не задоволений
10. Я задоволений відносинами, що склалися в моїй родині: а) цілком; б) частково; в) не задоволений
11. Після виходу на пенсію я: а) продовжую трудитися на колишньому місці; б) працюю на іншому підприємстві; в) не працюю на підприємстві.
12. Чи змінилося ваше «сприйняття часу»? _____
13. У вашому житті зараз більше хорошого або поганого? _____
14. Що для вас зараз життєве щастя? _____
15. Що значить для Вас поняття «цінність життя»? _____
16. В чому полягає контролювання і можливості зміни Вашого здоров'я? _____
13. Я нервую, коли розумію, що час тече надто швидко: а) завжди; б) іноді; в) рідко
14. Я повертаюся в минуле: а) завжди; б) іноді; в) рідко
15. Мене лякає майбутнє: а) завжди; б) іноді; в) рідко
16. Мене насторожує невизначеність: а) завжди; б) іноді; в) рідко
17. Для досягнення цілей я збільшую наполегливість: а) завжди; б) іноді; в) рідко
18. У мене позитивні очікування, щодо майбутнього: а) так б) немає в) не знаю
19. Якщо у мене є сумніви в досягненні успішного результату, я залишаю спробу досягнення мети: а) завжди; б) іноді; в) рідко
20. Я реалізував свій особистісний і творчий потенціал а) так б) немає в) не знаю
21. Я впевнений у своїх творчих здібностях, освоїти, або виконати нову діяльність а) завжди; б) іноді; в) рідко
22. Мені цікаво пізнавати нове а) завжди; б) іноді; в) рідко
23. Я сприймаю самого себе як джерело творчої діяльності а) завжди; б) іноді; в) рідко.

Ключ – відповідь а) – 3 бали, б) – 2 бали, в) – 1 бал. Загальний результат виявляється у сумі всіх балів. Високий рівень 60 – 69, середній рівень – 46-59, низький рівень – 23 – 45 балів.

Методика 2

Самоактуалізаційний тест (САТ) Є. Шострома [148]

Терміном «самоактуалізація» А. Маслоу означив всебічний і неперервний розвиток творчих можливостей і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття оточуючих, світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. Синонімами поняття «самоактуалізація» виступають поняття «розвиток особистості», «особистісне зростання», де, самоактуалізація за А. Маслоу, - це «потреба людини стати тим, ким вона здатна стати». Людина, досягнувши вищого рівня своїх потреб - в самореалізації, добивається повного використання своїх талантів, здібностей і потенціала особистості, де властивостями самоактуалізуючихся особистостей А. Маслоу виділив: Більш комфортабельні стосунки з реальністю; Прийняття себе, інших, природи; Спонтанність, простота, природність; Автономія, незалежність від оточення; Досвід вищих переживань; Більш глибокі міжособистісні переживання; Творче ставлення до дійсності. За А. Маслоу самоактуалюваних людей небагато - лише кілька відсотків від загального числа, та ці люди більшою мірою наближені до ідеалу найбільш повного розвитку, до якого ми усі рухаємося. Однак самоактуалізація - складна, комплексна якість особистості. Кожен з нас різною мірою має її різними компонентами. Тест САТ - допомагає цю міру виміряти. Він являє собою зроблену на кафедрі соціальної психології адаптацію опитувальника РОІ (Опитувальник особистісних орієнтацій) Еверета Шострома, учня А. Маслоу. В тесті 126 питань і 14 шкал, кожна з яких відповідає певній властивості самоактуалізуючоїся особистості, як рівень самоактуалізації особистості.

Тест САТ. Опитувальник САМОАЛ:

Інструкція. Даний опитувальник призначено для діагностики рівня самоактуалізації особистості. В кожному пункті теста є два висловлювання (а і б). Уважно прочитайте кожне з двох висловлювань і відмітьте те з них, котре більше відповідає вашій точці зору. Стимульний матеріал (опитувальник):

ПІБ _____

1. а) Я вірю в себе тільки тоді, коли відчуваю, що можу впоратися з усіма що стоять переді мною завданнями. б) Я вірю в себе навіть тоді, коли відчуваю, що не можу впоратися з усіма що стоять переді мною завданнями.
2. а) Я часто внутрішньо ніяковію, коли мені говорять компліменти. б) Я рідко внутрішньо ніяковію, коли мені говорять компліменти.
3. а) Мені здається, що людина може прожити своє життя так, як йому хочеться. б) Мені здається, що у людини мало шансів прожити своє життя так, як йому хочеться.
4. а) Я завжди відчуваю в собі сили для подолання життєвих негараздів. б) Я далеко не завжди відчуваю в собі сили для подолання життєвих негараздів.
5. а) Я відчуваю докори сумління, коли серджусь на тих, кого люблю. б) Я не відчуваю докори сумління, коли серджусь на тих, кого люблю.
6. а) В складних ситуаціях завжди треба діяти вже випробуваними способами, так як це гарантує успіх. б) У складних ситуаціях завжди треба шукати принципово нові рішення.
7. а) Для мене важливо, чи поділяють інші мою точку зору. б) Для мене не надто важливо, щоб інші поділяли мою точку зору.
8. а) Мені здається, що людина повинна спокійно ставитися до того неприємного, що він може почути про себе від інших. б) Мені зрозуміла ображала людей, почувши неприємне про себе.
9. а) Я можу без жодних докорів сумління відкласти на завтра те, що я повинен зробити сьогодні. б) Мене мучать докори сумління, якщо я відкладаю на завтра, що я повинен зробити сьогодні.
10. а) Іноді я буваю так зол, що мені хочеться "кидатися" па людей. б) Я ніколи не буваю зол на стільки, щоб мені хотілося "кидатися" на людей.
11. а) Здається, що в майбутньому чекає хороше. б) Здається, що майбутнє обіцяє мало хорошого.

12. а) Людина повинна залишатися чесним у всьому і завжди. б) Бувають ситуації, коли людина має право бути нечесним.
13. а) Дорослі ніколи не повинні стримувати допитливість дитини, навіть якщо її задоволення може мати негативні наслідки. б) Не варто заохочувати зайву цікавість дитини, коли воно може призвести до поганих наслідків.
14. а) У мене часто виникає потреба знайти обґрунтування тим своїм діям, які я здійснюю просто тому, що мені цього хочеться. б) У мене майже ніколи не виникає потреба знайти обґрунтування тим своїм діям, які я здійснюю просто тому, що мені хочеться.
15. а) Я всіляко намагаюся уникати прикростей. б) Я не вважаю за потрібне для себе уникати прикростей.
16. а) Я часто відчуваю почуття занепокоєння, коли думаю про майбутнє. б) Я рідко відчуваю почуття занепокоєння, коли думаю про майбутнє.
17. а) Я не хотів би відступати від своїх принципів навіть заради того, щоб зробити щось, за що люди були б мені вдячні. б) Я б хотів зробити щось, за що люди були б мені вдячні, навіть якщо заради цього потрібно було відійти від своїх принципів.
18. а) Мені здається, що більшу частину часу я не живу, а як би готуюся до того, щоб по-справжньому почати жити в майбутньому. б) Мені здається, що більшу частину часу я не готуюся до майбутньої "справжньої" життя, а живу по-справжньому вже зараз.
19. а) Зазвичай я висловлюю і роблю те, що вважаю за потрібне, навіть якщо це загрожує ускладненнями у відносинах з близькими. б) Я намагаюся не говорити і не робити такого, що може загрозовувати ускладненнями у відносинах з близькими.
20. а) Люди, які проявляють інтерес до всього на світі, іноді мене дратують. б) Люди, які проявляють підвищений інтерес до всього на світі, завжди викликають у мене симпатію.
21. а) Мені не подобається, коли люди проводять багато часу в безплідних мріях. б) Мені здається, що немає нічого поганого в тому, що люди витрачають багато часу на безплідні мріяння.
22. а) Я часто замислююся про те, чи правильно я поведівся в тих чи інших ситуаціях. б) Я рідко замислююся про те, чи правильно я вів себе в тій чи іншій ситуації.
23. а) Мені здається, що будь-яка людина за природою своєю здатний долати ті труднощі, які ставить перед ним життя. б) Я не думаю, що будь-яка людина за природою своєю здатний долати ті труднощі, які ставить перед ним життя.
24. а) Головне в нашому житті - творити, створювати щось нове. б) Головне в нашому житті - приносити користь людям.
25. а) Мені здається, що було б краще, якби у більшості чоловіків переважали б традиційно чоловічі риси характеру, а у жінок - традиційно жіночі. б) Мені здається, що було б краще, якби і чоловіки і жінки поєднували в собі традиційно чоловічі і традиційно жіночі властивості характеру.
26. а) Дві людини найкраще ладнають між собою, якщо кожен з них старається, насамперед, принести задоволення іншому на противагу вільному вираженню своїх почуттів. б) Дві людини найкраще ладнають між собою, якщо кожен з них старається, насамперед, висловити свої почуття на противагу прагненню зробити приємність іншому.
27. а) Жорстокі і егоїстичні вчинки, які здійснюють люди, є природними проявами їх людської природи. б) Жорстокі і егоїстичні вчинки, які здійснюють люди, не є проявами їх людської природи.
28. а) Я впевнений у собі. б) Я не впевнений у собі.
29. а) Здійснення моїх планів у майбутньому багато в чому залежить, чи будуть у мене друзі. б) Здійснення моїх планів у майбутньому в незначній мірі залежить, чи будуть у мене друзі.
30. а) Мені здається, що найбільш цінним для людини є її улюблена робота. б) Мені здається, що найбільш цінним для людини є щасливе сімейне життя.
31. а) Я ніколи не пліткую. б) Іноді мені приємно попліткувати.
32. а) Я мирюся з протиріччями в самому собі. б) Я не можу миритися з протиріччями в собі.
33. а) Якщо незнайома людина виявить мені послугу, то я відчуваю себе зобов'язаним йому. б) Якщо незнайома людина виявить мені послугу, то я не відчуваю себе зобов'язаним їй.
34. а) Іноді мені важко бути щирим навіть тоді, коли мені цього хочеться. б) Мені завжди вдається бути щирим, коли мені цього хочеться.
35. а) Мене іноді (рідко) турбує почуття провини. б) Мене часто турбує почуття провини.
36. а) Я відчуваю себе відповідальним за те, щоб у тих, з ким я спілкуюся, був гарний настрій. б) Я не відчуваю себе відповідальним за те, щоб у тих, з ким я спілкуюся, був гарний настрій.
37. а) Мені здається, що кожна людина повинна мати уявлення про основні закони фізики. б) Мені здається, що багато людей можуть обійтися без знання законів фізики.

38. а) Я вважаю за необхідне дотримуватися правила: "Не витрачай час дарма". б) Я не вважаю за необхідне дотримуватися правила: "Не витрачай час дарма". 39. а) Критичні зауваження на мою адресу знижують мою самооцінку. б) Критичні зауваження на мою адресу не знижують мою самооцінку. 40. а) Я часто переживаю через те, що зараз не роблю нічого чудового. б) Я рідко переживаю через те, що зараз не роблю нічого значного. 41. а) Я віддаю перевагу залишати приємне на потім. б) Я не залишаю приємне на потім. 42. а) Я часто приймаю спонтанні рішення. б) Я рідко приймаю спонтанні рішення. 43. а) Я намагаюся відкрито виражати почуття, навіть якщо це може привести до неприємностей. б) Я намагаюся не висловлювати почуттів, якщо це може привести до неприємностей. 44. а) Не можу сказати, що собі подобаюся. б) Я можу сказати, що я собі подобаюся. 45. а) Я часто згадую про неприємні для себе речі. б) Я рідко згадую про неприємні для себе речі. 46. а) Мені здається, що люди повинні відкрито виявляти в спілкуванні з іншими своє невдоволення ними. б) Мені здається, що люди повинні в спілкуванні з іншими приховувати своє невдоволення ними. 47. а) Мені здається, що я можу судити про те, як повинні поводитися інші люди. б) Мені здається, що я не можу судити про те, як повинні поводитися інші люди. 48. а) Мені здається, що поглиблення у вузьку спеціалізацію є необхідним для справжнього вченого. б) Мені здається, що поглиблення у вузьку спеціалізацію робить людину обмеженим. 49. а) При визначенні того, що добре, що погано, для мене важлива думка інших людей. б) Я намагаюся сам визначити, що добре, а що погано. 50. а) Мені буває важко відрізнити любов від простого сексуального потягу. б) Я легко відрізняю любов від простого сексуального потягу. 51. а) Я постійно прагну до самовдосконалення. б) Мене мало хвилює проблема самовдосконалення. 52. а) Досягнення щастя не може бути головною метою людських відносин. б) Досягнення щастя - це головна мета людських відносин. 53. а) Мені здається, що я можу цілком мірою довіряти своїм власним оцінкам. б) Мені здається, що я не можу повною мірою довіряти своїм власним оцінкам. 54. а) При необхідності людина може досить легко звільнитися від своїх звичок. б) Людині вкрай важко звільнитися від своїх звичок. 55. а) Мої почуття іноді дивують мене самого. б) Мої почуття ніколи не наганяють мене в подив. 56. а) В деяких випадках я вважаю себе у праві дати зрозуміти людині, що він здається мені дурним і нецікавим. б) Я ніколи не вважаю себе в праві дати зрозуміти людині, що він здається мені дурним і нецікавим. 57. а) Можна судити з боку, на скільки щасливо складаються стосунки між людьми. б) Спостерігаючи з боку, не можна сказати, на скільки вдало складаються стосунки між людьми. 58. а) Я часто перечитую вподобані мені книги по декільку раз. б) Я думаю, що краще прочитати якусь нову книгу, ніж повертатися до вже прочитаного. 59. а) Я дуже захоплений своєю роботою. б) Я не можу сказати, що захоплений своєю роботою. 60. а) Я незадоволений своїм минулим. б) Я задоволений своїм минулим. 61. а) Я відчуваю себе зобов'язаним говорити правду. б) Я не відчуваю себе зобов'язаним завжди говорити правду. 62. а) Існує дуже мало ситуацій, в яких я можу дозволити себе дурити. б) Існує безліч ситуацій, в яких я можу дозволити себе дурити. 63. а) Прагнучи розібратися в характері і почуттях оточуючих, люди часто бувають нетактовні. б) Прагнення розібратися в характері і почуттях оточуючих природно для людини і тому можна виправдати нетактовність. 64. а) Зазвичай я засмучуюсь через втрату або поломки нравящихся мені речей. б) Зазвичай я не засмучуюсь через втрату або поломки нравящихся мені речей. 65. а) За можливості я намагаюся робити те, що від мене чекають оточуючі. б) Зазвичай я не замислююся над тим, чи відповідає моя поведінка того, що від мене чекають. 66. а) Інтерес до себе завжди необхідний людині. б) Зайве самокопання має погані наслідки. 67. а) Іноді я боюся бути самим собою. б) Я ніколи не боюся бути самим собою. 68. а) Велика частина того, що я роблю, приносить мені задоволення. б) Лише небагато що, з того, що я роблю, приносить мені задоволення. 69. а) Лише гонорові люди думають про свої достоїнства і не думають про недоліки. б) Не тільки марнолюбні люди не думають про свої достоїнства. 70. а) Я можу робити що-небудь для інших, не вимагаючи, щоб вони це оцінили. б) Я вправі очікувати від інших, щоб вони оцінили те, що я роблю для них. 71. а) Людина повинна каятися у своїх проступках. б) Людина зовсім не обов'язково повинен каятися у своїх проступках.

72. а) Мені необхідні обґрунтування для прийняття своїх почуттів. б) Зазвичай мені не потрібні ніякі обґрунтування для прийняття моїх почуттів.
73. а) У більшості ситуацій я, перш за все, намагаюся зрозуміти, що хочу сам. б) У більшості ситуацій я колись усією намагаюся зрозуміти, що хочуть оточуючі.
74. а) Я намагаюся ніколи не бути "білою вороною". б) Я дозволяю собі іноді бути "білою вороною".
75. а) Коли я подобаюся сам собі, мені здається, що я подобаюся всім оточуючим. б) Навіть якщо я подобаюся сам собі, я розумію, що є люди, яким я неприємний.
76. а) Моє минуле значною мірою визначає моє майбутнє. б) Моє минуле дуже слабо визначає моє майбутнє.
77. а) Часто буває так, що висловити свої почуття важливіше, ніж обмірковувати ситуацію. б) Досить рідко буває так, що висловити свої почуття важливіше, ніж обмірковувати ситуацію.
78. а) Зусилля і витрати, яких вимагає пізнання істини, варті того, так як приносять користь людям. б) Зусилля і витрати, яких вимагає пізнання істини, варті того, так як вони доставляють людині емоційне задоволення.
79. а) Мені завжди необхідно, щоб інші схвалювали те, що я роблю. б) Мені не завжди необхідно, щоб інші схвалювали те, що я роблю.
80. а) Я не довіряю тим рішенням, які я приймаю спонтанно. б) Я довіряю тим рішенням, які я приймаю спонтанно.
81. а) Мабуть, я можу сказати, що я живу з відчуттям щастя. б) Мабуть, я не можу сказати, що я живу з відчуттям щастя.
82. а) Досить часто мені буває нудно. б) Мені ніколи не буває нудно.
83. а) Я часто проявляю свою прихильність до людини, незалежно від того, взаємно воно чи ні. б) Я рідко проявляю свою прихильність до людини, не будучи впевнений, що воно взаємно.
84. а) Я легко приймаю ризиковані рішення. б) Зазвичай мені буває важко приймати ризиковані рішення.
85. а) Я намагаюся у всьому і завжди чинити чесно. б) Іноді я вважаю можливим шахраювати.
86. а) Я готовий примиритися зі своїми помилками. б) Мені важко примиритися зі своїми помилками.
87. а) Якщо я роблю щось виключно в своїх інтересах, то це викликає у мене почуття провини, навіть якщо мої дії не шкодять нікому. б) Я ніколи не відчуваю почуття провини, якщо роблю щось виключно для себе.
88. а) Діти повинні розуміти, що у них немає тих прав і привілеїв, що у дорослих. б) Дітям не обов'язково усвідомлювати, що у них немає тих прав і привілеїв, що у дорослих.
89. а) Я добре розумію, які почуття я здатний відчувати, а які ні. б) Я ще не зрозумів до кінця, які почуття я здатний відчувати, а які ні.
90. а) Я думаю, що більшості людей можна довіряти. б) Я думаю, що без крайньої необхідності людям довіряти не варто.
91. а) Минуле, сьогодні і майбутнє видається мені єдиним цілим. б) Моє справжнє представляється мені слабо пов'язаним з минулим і майбутнім.
92. а) Я вважаю за краще проводити відпустку подорожуючи, навіть якщо це пов'язано з великими витратами і незручностями. б) Я вважаю за краще проводити відпустку спокійно, в комфорті.
93. а) Буває, мені подобаються люди, чия поведінка я не схвалюю. б) Мені майже ніколи не подобаються люди, чия поведінка я не схвалюю.
94. а) Людям від природи властиво розуміти один одного. б) За природою людині властиво дбати про свої власні інтереси.
95. а) Мені ніколи не подобаються сальні жарти. б) Мені іноді подобаються сальні жарти.
96. а) Мене люблять тому, що я сам здатний любити. б) Мене люблять тому, що моя поведінка викликає любов оточуючих.
97. а) Мені здається, що емоційне і раціональне в людині не суперечать одне одному. б) Мені здається, що емоційне і раціональне в людині суперечать один одному.
98. а) Я відчуваю себе впевнено у відносинах з іншими людьми. б) Я відчуваю себе невпевнено у стосунках з іншими людьми.
99. а) Захищаючи свої інтереси, люди часто ігнорують інтереси оточуючих. б) Захищаючи свої інтереси, люди зазвичай не забувають інтереси оточуючих.
100. а) Я завжди можу покластися на свої здібності орієнтуватися в ситуації. б) Я далеко не завжди можу покластися на свої здібності орієнтуватися в ситуації.
101. а) Я вважаю, що здатність до творчості - природна властивість людини. б) Я вважаю, що далеко не всі люди обдаровані природною здатністю до творчості.
102. а) Зазвичай я не засмучуюсь, якщо мені не вдається домогтися досконалості в тому, що я роблю. б) Я часто засмучуюсь, якщо мені не вдається домогтися досконалості в чомусь.
103. а) Іноді я боюся здатися занадто ніжним. б) Я ніколи не боюся здатися занадто ніжним.
104. а) Мені легко змиритися зі своїми слабкостями. б) Мені важко змиритися зі своїми недоліками.
105. а) Мені здається, що я повинен домагатися досконалості у всьому, що я роблю. б) Мені не здається, що я повинен домагатися досконалості у всьому, що я роблю.

106. а) Мені часто доводиться виправдовувати перед самим собою свої вчинки. б) Мені рідко доводиться виправдовувати перед самим собою свої вчинки.

107. а) Вибираючи для себе будь-яке заняття, людина повинна рахуватися з тим, наскільки воно необхідне. б) Людина повинна намагатися займатися тільки тим, що йому цікаво.

108. а) Я можу сказати, що мені подобається більшість людей, яких я знаю. б) Я не можу сказати, що мені подобається більшість людей, яких я знаю.

109. а) Іноді я не проти того, коли мною командують. б) Мені ніколи не подобається, що мною командують.

110. а) Я не соромлюся виявляти свої слабкості перед друзями. б) Мені нелегко виявляти свої слабкості навіть перед друзями. 111. а) Я часто боюся зробити яку-небудь помилку. б) Я не боюся зробити яку-небудь помилку.

112. а) Найбільше задоволення людина отримує, домігшись бажаного результату в роботі. б) Найбільше задоволення людина отримує в самому процесі роботи.

113. а) Про людину ніколи не можна з упевненістю сказати, добрий він чи злий. б) Зазвичай про людину можна сказати, добрий він чи злий.

114. а) Я майже завжди відчуваю сили чинити, як вважаю за потрібне, незважаючи на наслідки. б) Я далеко не завжди відчуваю сили чинити так, як я вважаю за потрібне, неесмотря на наслідки.

115. а) Люди іноді дратують мене. б) Люди рідко дратують мене. 116. а) Моє почуття самоповаги в чому залежить від того, чого я досягнув. б) Моє почуття самоповаги в невеликому ступені залежить від того, чого я досягнув.

Ключ до використовуваних у роботі шкал опитувальника.

Шкала «Орієнтація у часі» (17 питань): 11а, 16б, 18б, 21а, 29б, 38б, 40б, 41б, 45б, 60б, 64б, 71б, 76б, 82б, 91б, 106б, 126б.

Шкала «Підтримка» (всього 90 питань): 1б, 2б, 3а, 4а, 5б, 7б, 8а, 9а, 10а, 12б, 14б, 15б, 17а, 19а, 22б, 23а, 25б, 26б, 27б, 28а, 31б, 32а, 33б, 34а, 35б, 36б, 39б, 42а, 43а, 44б, 46а, 47б, 49б, 50б, 51б, 52а, 53а, 55а, 56а, 57а, 59а, 61б, 62б, 65б, 66а, 67б, 68а, 69б, 70а, 72б, 73а, 74б, 75б, 77а, 80а, 81а, 83а, 85б, 86а, 87б, 88б, 89б, 90а, 93а, 94а, 95б, 96а, 97а, 98а, 99б, 100а, 102а, 103б, 104а, 105б, 108б, 109а, 110а, 111б, 113а, 114а, 115а, 116б, 117б, 118а, 119б, 120а, 122а, 123б, 125б.

Шкала "Ціннісні орієнтації" (всього 20 питань): 17а, 28а, 42а, 49б, 50б, 53а, 56а, 59а, 67б, 68а, 69б, 80а, 81а, 90а, 93а, 97а, 99б, 113а, 114а, 122а.

Шкала "Гнучкість поведінки" (всього 24 питання): 3а, 9а, 12б, 33б, 36б, 38б, 40б, 47б, 50б, 51б, 61б, 62б, 65б, 68б, 70а, 74б, 82б, 85б, 95б, 97а, 99б, 102а, 105б, 123б.

Шкала "Самоповага" (всього 15 питань): 2б, 3а, 7б, 23а, 28а, 44б, 53а, 66а, 69б, 98а, 100а, 102а, 106б, 114а, 122а.

Шкала "Самоприйняття" (всього 21 питання): 1б, 8а, 14б, 22б, 31б, 32а, 34а, 39б, 53а, 61б, 71б, 75б, 86а, 87б, 104а, 105б, 106б, 110а, 111б, 116б, 125б.

Шкала "Пізнавальні потреби" (всього 11 питань): 13а, 20б, 37а, 48а, 63б, 66а, 78б, 62б, 92а, 107б, 121б.

Шкала "Креативність" (всього 14 питань): 6б, 24а, 30а, 42а, 54а, 58а, 59а, 68а, 84а, 101а, 105б, 112б, 123б, 124б.

Обробка і інтерпретація результатів опитувальника. За кожне судження, вибране досліджуваним і відповідне самоактуалізації, начисляється 1 бал. Потім необхідно підрахувати бали по усім шкалам тесту. Після цього підраховують значення двох основних коефіцієнтів: коефіцієнта "Орієнтація у часі" і "Підтримка". На основі цих даних відбувається основна інтерпретація результатів. Число отриманих балів по шкалі N ділять на максимально можливу кількість балів по цій шкалі Т (абсолютне значення чи Т-бали), тоді $N/T \cdot 100 = A$ (рівень самоактуалізації по шкалі).

За даними Є. Шострома, тестові оцінки людей з дійсно високим рівнем самоактуалізації наближені до 60 Т-балів, де "діапазон самоактуалізації" близький нормам РОІ (55–70 Т-баллів). Шкальні оцінки в 40–45 Т-баллів і нижче характерні для низького рівня самоактуалізації, де високий ризик депресії, апатії, неврозу, психосоматичних захворювань, залежностей (!), діапазон 45–55 Т-баллів є психічною і статистичною нормою, а вище 60 балів – свідчить про псевдоактуалізацію і «прагнення людини виглядати» такою, а не її «справжність». Зокрема, шкала "Креативність" вимірює вираженість направленості особистості. Високим балам відповідає розвинена творча направленість особистості, низким — слабкий творчий потенціал. Шкали Пізнавальних потреб і Креативності складають блок ставлення до пізнання, показують рівень творчої направленості особистості.

Методика 3**Оцінка направленості особистості Є. Рогова [126]**

ПІБ _____ Інструкція: а) вірно, б) невірно, нетипово.

Текст. 1. Я б цілком міг жити один, далеко від людей. 2. Я перемагаю своєю самовпевненістю.

3. Тверді знання на мою предмету можуть істотно полегшити життя людини.
4. Люди повинні більше, ніж зараз, дотримуватися законів моралі.
5. Я уважно читаю кожну книгу, перш ніж повернути її до бібліотеки.
6. Мій ідеал робочої обстановки це тиха кімната з робочим столом.
7. Люди кажуть, що мені подобається робити все своїм оригінальним способом.
8. Серед моїх ідеалів є особистості вчених, які зробили внесок у мій предмет.
9. Оточуючі вважають, що на грубість я просто не здатний.
10. Я завжди уважно стежу за тим як я одягнений. 11. Буває, що весь ранок я ні з ким не хочу розмовляти.
12. Мені важливо, щоб у всьому, що мене оточує, не було безладу.
13. Більшість моїх друзів - люди, інтереси яких лежать у сфері моєї професії.
14. Я подовгу аналізую свою поведінку. 15. Вдома я веду себе за столом так само, як в ресторані.
16. У компанії я надаю іншим можливість жартувати і розповідати історії.
17. Мене дратують люди, які не можуть швидко приймати рішення.
18. Якщо у мене є вільний час то я волію почитати по моїй дисципліні.
19. Мені незручно дуріти в компанії, навіть якщо інші це роблять.
20. Іноді я люблю позлословити про відсутніх.
21. Мені дуже подобається запрошувати гостей і розважати їх.
22. Я рідко виступаю в розріз з думкою колективу.
23. Мені більше подобаються люди, які добре знають свою професію.
24. Я не можу бути байдужим до проблем інших. 25. Я завжди охоче визнаю свої помилки.
26. Гірше покарання для мене це бути закритим на самоті.
27. Зусилля, витрачені на складання планів, не варті цього.
28. У шкільні роки я поповнював свої знання, читаючи спеціальну літературу.
29. Я не засуджую людину за обман тих, хто дозволяє себе обманювати.
30. У мене не виникає внутрішнього протесту, коли мене просять надати послугу.
31. Ймовірно, деякі люди вважають, що я занадто багато говорю.
32. Я уникаю громадської роботи і пов'язаної з цим відповідальності.
33. Наука - це те, що найбільше цікавить мене в житті.
34. Оточуючі вважають мою сім'ю інтелегентною.
35. Перед тривалою поїздкою я завжди ретельно продумую, що з собою взяти.
36. Я живу сьогоднішнім днем більшою мірою, ніж інші люди.
37. Я віддаю перевагу організувати незанятійний захід, а не з конкретного предмета.
38. Основне завдання вчителя - передати учневі знання з предмета.
39. Я люблю читати книги і статті на теми моральності, моралі, етики.
40. Іноді мене дратують люди, які звертаються до мене з питаннями.
41. Більшість людей, з якими я буваю в компаніях, раді мене бачити.
42. Мені сподобалася б робота, пов'язана з адміністративною діяльністю.
43. Я не засумую, якщо доведеться провести відпустку на курсах кваліфікації.
44. Моя любязність часто не подобається іншим людям. 45. Були випадки, коли я заздрив удачі інших.
46. Якщо мені хто-небудь нагрублянить, то я можу швидко забути про це.
47. Як правило, оточуючі прислухаються до моїх пропозицій.
48. Якби мені вдалося перенестися в майбутнє, то я набрав би книг на мою предмету.
49. Я проявляю активну участь до долі інших. 50. Я ніколи з посмішкою не говорив неприємних речей.

Методика 4

Діагностика рівня творчої активності (М. Ріжков, Ю.Тюнніков, Б. Алишева, Л. Волович) [68] (Адаптована).

Методика, підготовлена М. Ріжковим, Ю.Тюнніковим, Б. Алишевою, Л. Воловичем призначена для проведення порівняльного аналізу змін у сформованості в навчаючися творчої активності. Основоположним методом дослідження є тестування. Результати дослідження призначені для викладачів, вихователів, кураторів навчальних груп, майстрів виробничого навчання, соціального педагога. Методика проводиться в стандартних умовах психологічного навчання (групова форма тестування). Інтерпретація результатів проводиться відповідно до ключа оцінки і обробки даних дослідження.

Хід проведення. Заміри здійснюються за чотирма критеріями: почуття новизни; критичність; здатність перетворити структуру об'єкта; спрямованість на творчість. Передбачено також контрольне опитування, передбачено порівняння оцінки відповідей та самооцінки якостей досліджуваних.

1. Опитувальник «Почуття новизни». Виберіть ту відповідь, яка би відповідала Вашим вчинкам в запропонованих нижче ситуаціях (заповнюється символ відповіді в картках):

1. Якби я будував будинок для себе, то: а) побудував би його за типовим проектом 1
б) побудував би такий, який бачив на картинці в журналі або в кіно 2
в) побудував би такий, якого немає ні у кого 0
2. Якщо мені потрібно розважати гостей, то я:
а) проводжу вечір, як проводили колись мої батьки зі своїми знайомими 2
б) складаю сам сюрприз для гостей 1
в) намагаюся провести вечір, як улюблені герої в кіно 0
3. Серед запропонованих завдань на контрольний я вибираю:
а) оригінальну 1 б) важку 0 в) просту 2
4. Якби я написав картину, то вибрав би для неї назву:
а) красивее 1 б) точнее 0 в) незвичайне 2
5. Коли я пишу листа, то:
а) підбираю слова якомога простіше 0
б) прагну вживати ті слова, які звичні для слуху і добре відображають мої думки 1
в) намагаюся вжити оригінальні, нові для мене слова 2
6. Мені хочеться, щоб на заняттях: а) всі працювали 0 б) було весело 2 в) було багато нового 1
7. Для мене в спілкуванні найважливіше: а) добре ставлення знайомих 2
б) можливість дізнатися нове («спорідненість душ») 1 в) взаємодопомога 0
8. Якби я був кухарем, то: а) прагнув би до того, щоб усі, хто їсть мої страви, були ситі і задоволені 2
б) створював би нові блюда 1
в) намагався б майстерно готувати всі відомі блюда 0
9. Із трьох телевізійних передач, що йдуть за різними програмами, я вибрав би:
а) «Сьоме почуття» 0 б) «Поле чудес» 1 в) «Очевидне-неймовірне» 2
10. Якби я відправився в подорож, то вибрав би:
а) найбільш зручний маршрут 2 б) незвіданий маршрут 1 в) маршрут, який хвалили мої друзі 0

2. Опитувальник «Критичність». Чи згодні Ви з висловлюваннями великих? Означте на картці символами Ваші відповіді: а) повністю згоден - 0; б) не згодний - 2; в) не готовий дати оцінку даному висловлюванню - 1.

11. Знання і тільки знання роблять людину вільною і великим (Д. Писарев).
12. Особа - дзеркало душі (М. Горький).
13. Єдина справжня цінність - це праця човеческй (А. Франс).
14. Розум людини сильніший його кулаків (Ф. Рабле).
15. Розум, безсумнівно, перша умова для щастя (Софокл).
16. Дорога до слави прокладається працею (Публіій Сір).
17. Боїться презирства лише той, хто його заслуговує (Франсуа де Ларошфуко).

18. Нас втішає будь-яка дрібниця, бо будь-яка дрібниця надає зневіру (Блез Паскаль).
19. Здібності, як і м'язи, ростуть при тренуванні (К. Тімірязєв).
20. Тільки дурні і покійники ніколи не змінюють своїх думок (Д. Оруелл).

3. Випробування «Здатність перетворювати структуру об'єкту»

21-23 У кожному пункті є пара слів, між якими є певний зв'язок або якесь співвідношення. Ви повинні визначити, який зв'язок або яке співвідношення існує між цими двома словами, і вибрати з чотирьох запропонованих відповідей пару слів, між якими існує та ж зв'язок або те ж співвідношення. Запишіть в картку номер відповіді.

21. ВИГНАННЯ – ЗАВОЙОВНИК а) злодій б) обвинувачений Арешт в) суддя г) адвокат

22. ОЗЕРО – ВАННА а) калюжа Водоспад б) труба в) вода г) душ

23. ВУЛКАН – ЛАВА 1) джерело – криниця 2) очей – сльоза 3) вогонь – ватра 4) шторм – повінь

24-27 Знайдіть вихід із запропонованих нижче ситуацій (відповідь запишіть на звороті).

24. Заснувши в своєму ліжку, вранці Ви прокинулися в пустелі. Ваші дії?

25. У машині, якою Ви управляли, виявилися проколотими два колеса, а запасне тільки одне. Необхідно терміново їхати далі – Ваші дії?

26. В чужому місті Ви опинилися без документів і грошей. Вам потрібно знайти вихід з положення.

27. Ви опинилися в місті, де говорять на незнайомому вам мові. Як Ви будете висловлюватися?

Для відповіді на кожне з чотирьох питань дається 30 секунд.

Експериментатор оцінює відповідь наступним чином: відсутність відповіді - 0; тривіальний відповідь - 1; оригінальну відповідь - 2.

28-30. На звороті картки перерахуйте якомога більше способів використання кожного названого нижче предмета.

28. Консервна банка. 29. Металева лінійка. 30. Велосипедне колесо.

4. «Спрямованість на творчість»

31-40. Якби у Вас був вибір, то чому б Ви віддали перевагу?

31. а) читати книгу 0 б) складати книгу 2 в) переказувати зміст книги друзям 1

32. а) виступати в ролі актора 0 б) виступати в ролі глядача 1 в) виступати в ролі критика 2

33. а) розповідати всім місцеві новини 1 б) не переказувати почуте 2 в) прокоментувати те, що почули 0

34. а) придумувати нові способи виконання робіт 0 б) працювати, використовуючи випробувані прийоми 1 в) шукати в досвіді інших кращий спосіб роботи 2

35. а) виконувати вказівки 0 б) організовувати людей 2 в) бути помічником керівника 1

36. а) грати в ігри, де кожен діє сам за себе 2 б) грати в ігри, де можна проявити себе 1 в) грати в команді 0

37. а) дивитися цікавий фільм вдома 1 б) читати книгу 2 в) проводити час в компанії друзів 0

38. а) міркувати, як поліпшити світ б) обговорювати з друзями, як поліпшити світ в) дивитися спектакль про красиве життя 1, 0, 2

39. а) співати в хорі 0 б) співати пісню соло або дуєтом 1 в) співати свою пісню, 2

40. а) відпочивати на найкращому курорті б) вирушити в подорож на кораблі в) вирушити в експедицію з вченими 0, 1, 2

5. Самооцінка (контрольне опитування) Так - 2; важко сказати - 1; ні - 0.

41. Мені подобається створювати фантастичні проекти.

42. Можу уявити собі те, чого не буває на світі.

43. Буду брати участь в тій справі, яку для мене ново.

44. Швидко знаходжу рішення у важких ситуаціях.

45. В основному намагаюся про все мати свою думку.

46. Мені вдається знаходити причини своїх невдач.

47. Намагаюся дати оцінку вчинкам і подіям на основі своїх переконань.

48. Можу обґрунтувати: чому мені щось подобається або не подобається.

49. Мені неважко в будь-якій задачі виділити головне і другорядне.

50. Переконливо можу довести свою правоту.

51. Вмію складну задачу розділити на декілька простих.

52. У мене часто народжуються цікаві ідеї.

53. Мені цікавіше працювати творчо, ніж по-іншому.

54. Прагну завжди знайти справу, в якій можу проявити творчість.

55. Мені подобається організовувати своїх товаришів над цікаві справи.

56. Для мене дуже важливо, як оцінюють мою працю оточуючі.

Карта відповідей на питання анкети *

Прізвище _____ Група _____

Дата _____

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42
43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56

*В картці з номером питання напишіть букву чи цифру, означаючу обрану відповідь.

Творча активність (М. Рожков) ПІБ _____ № _____**Карта відповідей на питання анкети**

1	2	3	4	№ 1-10 Почуття новизни (середній бал)
5	6	7	8	
9	10	11	12	№ 11-20 Критичність (середній бал)
13	14	15	16	
17	18	19	20	
21	22	23	24	№ 21-30 Здатність перетворювати структуру об'єкта (середній бал)
25	26	27	28	
29	30	31	32	№ 31-40 Направленість на творчість (середній бал)
33	34	35	36	
37	38	39	40	
41	42	43	44	№ 41-44 Почуття новизни (самооцінка - середній бал)
45	46	47	48	
49	50	51	52	№ 49-52 Здатність перевілювати структуру об'єкту (самооцінка – середній бал)
53	54	55	56	№ 53-56 Направленість на творчість (самооцінка – середній бал)

Оцінювання критерію здійснюється за середньою оцінкою, одержуваною за кожним критерієм. При цьому важливо зіпівставити отримані результати з самооцінкою, яка виявляється в останньому розділі опитувальника. Самооцінка за критерієм «почуття новизни» визначається за середнім балом відповідей на питання 41 - 44; за критерієм «критичність» - на питання 45 - 48; за критерієм «способність перетворити структуру об'єкта» - на питання 49 - 52; за критерієм «спрямованість на творчість» - на вопросы 53 - 56. Наприклад, за критерієм «почуття новизни» середній бал склав 1,45, а самооцінка - 0,9. В цьому випадку ми корегуємо оцінку, вираховуючи середній результат між оцінкою і самооцінкою.

Виділено три рівня творчої активності і пропорційно окремих її аспектів: низький - від 0 до 1; середній - від 1 до 1,5; високий - від 1,5 до 2.

Методика 5

Визначення рівня творчого потенціалу (Є. Рогов) [126]

ПІБ

Інструкція. Виберіть один з варіантів відповідей.

1. Чи вважаєте ви, що оточуючий світ може бути покращений? 1. да; 2. ні; 3. да, та лиш в де-чому.
2. Чи думаєте ви, що самі зможете брати участь у значних змінах навколишнього світу? 1. так, у більшості випадків; 2. немає; 3. так, у деяких випадках.
3. Чи вважаєте ви, що деякі з ваших ідей принесуть значний прогрес у тій сфері діяльності, яку ви виберете? 1. так; 2. звідки у мене можуть бути такі ідеї? 3. може бути, і не значний прогрес, але деякий успіх можливий.
4. Чи вважаєте ви, що в майбутньому будете відігравати таку важливу роль, що зможе щось принципово змінити? 1. так, напевно; 2. дуже малоймовірно; 3. може бути.
5. Коли ви вирішуєте щось зробити, чи впевнені в тому, що справа вийде? 1. звісно; 2. часто охоплюють сумнів, чи зможу зробити; 3. частіше впевнений, ніж невпевнений.
6. Чи виникає у вас бажання зайнятися якимось невідомим для вас справою, такою справою, в якому в даний момент ви некомпетентні, його абсолютно не знаєте? 1. так, всяке невідоме мене приваблює; 2. немає; 3. все залежить від самої справи та обставин.
7. Вам доводиться займатися незнайомою справою. Чи відчуваєте ви бажання досягти в ній досконалості? 1. так; 2. що вийде, то й добре; 3. якщо це не дуже важко, то так.
8. Якщо справа, яку ви не знаєте, вам подобається, чи хочете ви знати про нього все? 1. так; 2. ні, треба вчитися самому основному; 3. ні, я тільки задовольнити свою цікавість.
9. Коли ви зазнаєте невдачі, то: 1. якийсь час упорствуєте, навіть всупереч здоровому глузду; 2. відразу облишите цю запію, як тільки зрозумієте її нереальність; 3. продовжуєте робити свою справу, поки здоровий глузд не покаже нездоланність перешкод.
10. Професію треба вибирати, виходячи з: 1. своїх можливостей і перспектив для себе; 2. стабільності, значущості, потрібності професії, потреби в ній; 3. престижу і переваг, які вона забезпечить.
11. Подорожуючи, могли б ви легко орієнтуватися на маршруті, яким уже пройшли? 1. так; 2. немає; 3. якщо місце сподобалося і запам'яталося, то так.
12. Чи можете ви пригадати відразу ж після бесіди все, що на ній говорилося? 1. так; 2. немає; 3. згадаю все, що мені цікаво.
13. Коли ви чуєте слово незнайомою мовою, чи можете ви повторити його по складах без помилок, навіть не знаючи його значення? 1. так; 2. немає; 3. повторю, але не зовсім правильно.
14. У вільний час ви волієте: 1. залишатися наодинці, поміркувати; 2. перебувати в компанії; 3. мені байдуже, чи буду я один або в компанії.
15. Ви займаєтеся якоюсь справою. Ви вирішуєте припинити її тільки коли: 1. справа закінчена і здається вам відмінно виконаною; 2. ви більш-менш задоволені зробленим; 3. справа здається зробленою, хоча його ще можна робити краще. Але навіщо?
16. Коли ви один, ви: 1. любите мріяти про якісь речі, може бути, і абстрактні; 2. За будь-яку ціну намагаєтеся знайти собі конкретне заняття; 3. іноді любите помріяти, але про речі, які пов'язані з вашими справами.
17. Коли якась ідея захоплює вас, то ви станете думати про неї: 1. незалежно від того, де і з ким ви перебуваєте; 2. тільки наодинці; 3. тільки там, де є тиша.
18. Коли ви відстоюєте якусь ідею, ви: 1. можете відмовитися від неї, якщо аргументи опонентів здадуться вам переконливими; 2. залишитеся при своїй думці, які б аргументи не висувалися; 3. зміните свою думку, якщо опір виявиться занадто сильним.

Ключ. До 20 балів - високий рівень, 21 – 40 – середній, 41 – і вище – низький рівень

Методика 6**Художньо-естетична потреба (В. Аванесов) [142]**

ГПБ _____ № _____

Якщо твердження збігається з думкою, то відповідь «так», не збігається - «ні».

Текст опитувальника: 1.Думаю, що цілком можна обійтися без спілкування з творами мистецтва.

2.Я не люблю віршів.

3.Я колекціоную записи класичної музики.

4. Вважаю участь в гуртках художньої самодіяльності марною тратою часу.

5. В театр я не піду без приємної компанії, якщо навіть спектакль мене приваблює.

6. Класичною музиці я віддаю перевагу естраду.

7. Мені здається, люди прикидаються, що їм подобається симфонічна музика.

8. Висловлення «Архітектура - застигла музика» здається мені надуманим.

9. Німий кінофільм дивитися нудно.

10. Думаю, що хороший інженер набагато корисніше суспільству, ніж композитор.

11. Якби я був журналістом, я волів би писати про події, ніж про мистецтво.

12. Вибираючи між спортивною і художньою гімнастикою, я волів би першу.

13. Наука вчить людини більше, ніж мистецтво.

14. Я більше люблю екранізації літературних творів, ніж самі ці твори.

15. Прослуховування класичної музики знімає моє поганий настрій.

16. Вважаю, що опера зживає себе.

17. Думаю, що естрада стає найпопулярнішим видом мистецтва.

18. Я збираю художні альбоми та репродукції.

19.Находясь в компанії, я зазвичай не беру участь в розмовах про мистецтво.

20.Любов вченого до мистецтва сприяє його науковій діяльності.

21. Мені подобаються старовинні романи.

22.Мне подобаються більше люди розважливі, ніж емоційні.

23. У наш час бальні танці просто смішні.

24. Я дуже люблю дивитися і слухати радіо-і телепередачі про композиторів, акторів, режисерів, художників.

25.В вільний час я постійно займаюся живописом, ліпленням, грою на музичних інструментах, складанням віршів, художньою вишивкою і т. д.

26.Я б зайнявся мистецтвом, якби у мене було побільше вільного часу.

27. Я постійно буваю в театрах.

28.Я беру участь в гуртках художньої самодіяльності.

29.Мені не подобається класичний балет.

30.Я читаю книги з мистецтва.

31. Мені здається, що немає необхідності дивитися в театрі спектакль, що вже транслювався по ТБ.

32.Я хотів би працювати в професійному мистецтві.

Ключ. Кожна ствердна відповідь - 2 бали, не знаю - 1 бал, ні - 0 балів. 25 і нижче балів - низький рівень, 26 - 40 балів - середній рівень, 41 - і вище - високий рівень.

МЕТОДИКА 7**ДІАГНОСТИКА РЕФЛЕКСІЙ. О. В. КАРПОВ.**

Інструкція. Вам належить дати відповіді на кілька тверджень опитувальника. У бланку відповідей, навпроти номера питання проставте, будь ласка, цифру, відповідну варіанту Вашої відповіді: - Абсолютно невірно; - Невірно; - Скоріше невірно; - Не знаю; - Скоріше вірно; - Вірно; - Абсолютно вірно.

Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довго думаю про неї; хочеться її з ким-небудь обговорити.
Коли мене раптом несподівано про щось запитують, я можу відповісти перше, що спало мені на думку.

Перш, ніж зняти трубку телефону, щоб подзвонити по справі, я зазвичай подумки планую майбутню розмову.
Зробивши якийсь промах, я довго потімне можу відволіктися від думок про нього.

Коли я розмірковую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом згадати, що послужило початком ланцюжка думок.

Приступаючи до важкого завдання, я намагаюся не думати про майбутні труднощі.

Головне для мене - представити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.

Буває, що я не можу зрозуміти, чому хтось не задоволений мною.

Я часто ставлю себе на місце іншої людини.

Для мене важливо в деталях уявляти собі хід майбутньої роботи.

Мені було б важко написати серйозне лист, якби я заздалегідь не склав план.

Я віддаю перевагу діяти, а не розмірковувати над причинами своїх невдач.

Я досить легко приймаю рішення щодо дорогої покупки.

Як правило, щось задумавши, я покручував в голові свої задуми, уточнюючи деталі, розглядаючи всі варіанти.

Я турбуюся про своє майбутнє.

Думаю, що в безлічі ситуацій треба діяти швидко, керуючись першою прийшла в голову думкою.

Часом я приймаю необдумані рішення.

Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести його подумки, наводячи все нові і нові аргументи на захист своєї точки зору.

Якщо відбувається конфлікт, то, розмірковуючи над тим, хто винен, я в першу чергу, починаю з себе.

Перш, ніж прийняти рішення, я завжди намагаюся все ретельно обдумати і зважити.

У мене бувають конфлікти від того, що я часом не можу передбачити, якої поведінки від мене чекають оточуючі.

Буває, що обдумуючи розмова з іншою людиною, я як би подумки веду з ним діалог.

Я намагаюся не замислюватися над тим, які думки і почуття викликають в інших людях мої слова і вчинки.

Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумаю, якими словами це краще зробити, щоб його не образити.

Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.

Якщо я з кимось сварюся, то в більшості випадків не вважаю себе винним.

Рідко буває так, що я шкодую про сказане.

Обробка: Підсумуйте проставлені бали з питань №№ 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 24, 25, і додайте суму інверсированного балів. Бали за шкалами 2, 6, 7, 8, 12, 13, 16, 17, 21, 23, 26, 27 необхідно інверсувати: Проставлений бал 7 6 5 4 3 2 1 Інверсований бал 1 2 3 4 5 6 7 Переведіть бали в стени по таблиці: Бали до 99 100 101 - 107 108 - 113 114 - 122 123 - 130 131 - 139 140 - 147 148 - 156 157 - 171 172 і вище Стени 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10.

ДОДАТОК 3

Зведена таблиця результатів емпіричного дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку. Зведена таблиця представлена у файлі під назвою «Результати емпіричного дослідження.xls» на електронному носії що додається. У файлі представлено: результати первинної обробки матеріалів дослідження за кожною методикою з розрахованими середніми значеннями та відсотковими пропорціями по вибірці за кожним показником; результати первинної обробки матеріалів дослідження з розрахованими середніми значеннями по вибірці за кожним показником.

ДОДАТОК Г 3.1

Дані проміжних значень дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку респондентів ЕГ та КГ

Таблиця 3.1

Т-емпіричне для ЕГ та КГ до занять

ЕГ до занять

Name	tЭмп	p≤0.05	p≤0.01	Значимість
Реф	10.1	2.02	2.71	+
Новизна	3.7	2.02	2.71	+
Складність	0.1	1.99	2.64	-
Нерозр	5.6	2.02	2.71	+
ЗагТолер	16.7	2.02	2.71	+
ТвПотен	4.5	2.02	2.71	+
ПізнПот	9.5	2.02	2.71	+
Креатив	9.4	2.02	2.71	+
ОпНСебе	16.4	2.02	2.71	+
Самовід	16.7	2.02	2.71	+
КомЧасу	15	2.02	2.71	+
СаПовага	14.8	2.02	2.71	+
ГнучПове	12.3	2.02	2.71	+
ЦіннісОр	12.4	2.02	2.71	+
ХудЕстет	15.7	2.02	2.71	+
Розрішен	12	2.02	2.71	+
СоцПідтр	10.7	2.02	2.71	+
Уникнен	4.6	2.02	2.71	+
ПочНовзн	5	2.02	2.71	+
НапрТвор	4.6	2.02	2.71	+
Критичн	5.3	2.02	2.71	+
ПеретСтр	6	2.02	2.71	+
Самооц	4.9	2.02	2.71	+
ТвАктивн	6.1	2.02	2.71	+
ЗахТвор	4.2	2.02	2.71	+
Імпресія	5.5	2.02	2.71	+
Експрес	6.4	2.02	2.71	+
Емпатія	13.4	2.02	2.71	+
Саморуко	7.1	2.02	2.71	+
ЗагІнтерн	6.3	2.02	2.71	+
ІнтЗдоров	12.5	2.02	2.71	+

Таблиця 3. 2

Т-емпіричне для ЕГ та КГ після проведення занять

ЕГ після занять

Name	Ємп	p≤0.05	p≤0.01	Значимість
Реф	4.9	2.02	2.71	+
Новизна	3.6	2.02	2.71	+
Складність	0	1.99	2.64	-
Нерозр	5.2	2.02	2.71	+
ЗагТолер	10.7	2.02	2.71	+
ТвПотен	4.2	2.02	2.71	+
ПізнПот	9	2.02	2.71	+
Креатив	7.1	2.02	2.71	+
ОпНСебе	6	2.02	2.71	+
Самовід	14.8	2.02	2.71	+
КомЧасу	12.3	2.02	2.71	+
СаПовага	13.4	2.02	2.71	+
ГнучПове	12	2.02	2.71	+
ЦіннісОр	11	2.02	2.71	+
ХудЕстет	10.7	2.02	2.71	+
Розрішен	12	2.02	2.71	+
СоцПідтр	10	2.02	2.71	+
Уникнен	3	2.02	2.71	+
ПочНовзн	3.6	2.02	2.71	+
НапрТвор	3.5	2.02	2.71	+
Критичн	4.2	2.02	2.71	+
ПеретСтр	5.2	2.02	2.71	+
Самооц	4.2	2.02	2.71	+
ТвАктивн	5.5	2.02	2.71	+
ЗахТвор	3.5	2.02	2.71	+
Імпресія	4.2	2.02	2.71	+
Експрес	5.5	2.02	2.71	+
Емпатія	12.3	2.02	2.71	+
Саморуко	6.3	2.02	2.71	+
ЗагІнтерн	5.2	2.02	2.71	+
ІнтЗдоров	10.7	2.02	2.71	+

Таблиця 3. 3

Середні значення ЕГ До занять.

Реф	Новизн	Складн	Нерозр	ЗагТол	ТвПоте	ПізнПот	Креати	ОпНСе	Самові	КомЧас	С
2	21	28	10	51	40	8	10	21	12	12	
1	20	22	9	42	39	1	2	21	12	11	
1	16	28	8	41	25	3	4	20	12	11	
2	14	28	9	40	20	1	2	24	11	10	
3	18	26	10	39	31	2	2	21	11	10	
3	16	28	10	40	25	4	3	21	11	10	
3	18	30	10	36	17	4	4	20	10	11	
4	14	28	10	37	33	3	4	21	10	11	
4	12	32	9	51	32	2	3	24	10	11	
3	22	31	8	46	33	2	2	24	10	10	
3	26	28	9	42	19	2	2	21	9	9	
3	16	28	11	41	29	4	2	19	9	9	
4	16	32	10	40	31	1	4	21	10	10	
4	14	31	11	38	34	9	1	21	10	10	
4	18	28	10	40	43	2	9	20	11	11	
3	22	28	9	42	28	1	2	21	11	11	
3	20	26	8	46	24	1	1	21	11	11	
4	20	26	9	48	45	4	1	22	10	10	
5	18	25	10	40	46	2	4	24	10	10	
5	20	26	11	41	31	7	2	21	10	10	
5	18	24	10	44	44	1	7	22	10	10	
6	26	26	10	42	36	5	1	22	11	11	
5	22	24	9	40	32	2	5	24	11	11	
4	24	26	8	40	33	4	2	24	11	11	
4	21	28	9	39	40	3	4	21	11	11	
4	22	26	9	38	29	2	3	22	11	11	
4	21	25	9	36	31	3	2	24	10	10	
3	18	24	8	39	46	4	3	24	10	10	
2	16	23	9	40	27	4	2	21	11	11	
2	16	26	10	42	40	5	2	22	11	11	
3	12	26	8	46	24	7	8	22	11	11	
3	26	23	9	37	17	4	4	24	11	11	
1	28	24	8	41	20	4	2	22	9	9	
2	22	26	9	40	34	7	3	22	9	9	
2	21	26	10	40	36	6	5	21	9	9	
3	17	25	11	42	23	4	5	22	8	8	
3	16	26	10	46	35	2	3	24	9	9	
3	24	22	9	41	46	4	4	21	11	11	
1	22	22	8	42	31	4	6	21	11	11	
4	21	22	9	36	41	5	9	22	10	10	

Продовження табл.3. 3

СаПовага	ГнучПове	ЦіннісОр	ХудЕстет	Розрішен	СоцПідтр	Уникнен	ПочНовзн	НапрТвор	Критичн	ПеретСт
10	9	10	18	21	17	20	0,6	0,4	0,3	0,3
9	8	9	17	17	19	24	0,6	0,3	0,2	0,3
8	8	8	14	20	16	26	0,4	0,2	0,3	0,3
9	6	6	15	16	17	24	0,4	0,2	0,2	0,3
10	7	9	14	16	16	26	0,4	0,2	0,3	0,3
8	8	8	15	17	16	23	0,4	0,2	0,3	0,3
9	7	9	19	20	16	19	0,3	0,2	0,2	0,3
10	6	7	18	21	17	19	0,2	0,3	0,2	0,3
10	7	6	16	20	19	21	0,2	0,4	0,3	0,3
9	8	8	15	17	18	18	0,2	0,4	0,3	0,3
7	7	10	16	16	19	24	0,2	0,6	0,3	0,3
9	9	11	15	15	18	26	0,2	0,2	0,3	0,3
8	8	11	17	14	17	28	0,2	0,3	0,2	0,3
8	7	9	15	15	19	29	0,2	0,3	0,3	0,3
9	6	8	16	16	19	26	0,4	0,3	0,2	0,3
8	9	7	17	16	19	32	0,3	0,1	0,3	0,3
9	9	6	14	17	17	34	0,3	0,1	0,3	0,3
9	8	9	12	14	18	32	0,3	0,1	0,3	0,3
9	7	9	15	14	19	31	0,2	0,1	0,3	0,3
8	6	8	17	16	19	27	0,3	0,2	0,3	0,3
9	8	7	19	17	17	26	0,2	0,2	0,3	0,3
10	9	6	18	19	19	24	0,2	0,2	0,3	0,3
11	10	6	17	19	19	23	0,2	0,2	0,3	0,3
12	8	9	13	17	18	19	0,3	0,2	0,1	0,3
12	9	8	18	18	17	23	0,3	0,2	0,2	0,3
9	10	7	16	16	18	22	0,4	0,2	0,3	0,3
11	8	6	17	17	19	19	0,5	0,2	0,3	0,3
10	9	6	18	16	19	26	0,2	0,1	0,3	0,3
9	7	7	16	17	19	24	0,4	0,3	0,1	0,3
9	6	9	17	17	20	22	0,3	0,2	0,1	0,3
8	6	8	18	19	20	21	0,3	0,3	0,1	0,3
7	7	7	16	16	19	26	0,3	0,1	0,1	0,3
9	6	7	16	16	18	29	0,2	0,1	0,1	0,3
9	7	7	15	17	19	31	0,2	0,1	0,1	0,3
8	6	8	14	19	19	34	0,2	0,1	0,3	0,3
9	7	8	13	16	19	29	0,2	0,1	0,3	0,3
8	8	7	12	17	17	32	0,2	0,1	0,4	0,3
7	6	7	10	17	18	34	0,1	0,1	0,4	0,3
7	7	8	16	17	19	30	0,2	0,1	0,4	0,3
8	9	7	17	20	20	19	0,4	0,1	0,4	0,3

Продовження Таблиці 3. 3

ПеретСт	Самооц	ТвАктивн	ЗахТвор	Імпресія	Експрес	Емпатія	Саморуко	ЗагІнтерн	ІнтЗдоров
0,4	0,7	1,6	3,4	7,2	8,8	3	6	31	4
0,3	0,6	1,2	3,9	7,1	8,3	2	4	19	3
0,4	0,7	1,6	3,3	7,2	8,3	2	6	18	2
0,3	0,6	1,2	3,2	7,2	8,2	3	7	18	2
0,4	0,6	1,2	3,1	7,1	8,2	2	4	17	3
0,4	0,7	1,2	3,2	7,1	8,1	2	4	24	3
0,4	0,5	1,2	3,1	7,1	8,1	2	4	22	3
0,4	0,4	1,3	3,2	7,2	8	3	4	21	2
0,3	0,6	1,1	3,4	7,2	8,1	3	5	21	2
0,3	0,7	1,2	3,1	7,3	8,2	2	4	21	2
0,3	0,6	1,1	3,4	7,2	8,2	2	3	23	2
0,4	0,5	1,2	3,2	7,1	8,2	2	3	26	2
0,4	0,6	1,1	3,1	7,3	8,2	2	3	26	2
0,4	0,4	1,2	3,2	7,2	8,1	2	4	27	2
0,4	0,4	1,1	3,3	7,3	8,4	2	3	22	2
0,4	0,4	1,2	3,1	7,1	8,1	3	3	21	2
0,2	0,4	1,3	3,4	7	8,2	2	4	21	2
0,2	0,7	1,4	3,4	7,1	8,3	2	3	22	2
0,3	0,7	1,2	3,2	7,2	8,1	2	2	22	2
0,3	0,7	1,2	3,3	7,3	8,2	2	3	24	2
0,4	0,7	1,1	3,2	7,2	8,3	2	2	26	3
0,4	0,7	1,1	3,3		8,3	2	3	27	3
0,4	0,7	1,1	3,2	7	8,1	3	2	21	3
0,4	0,8	1,1	3,1	7,2	8,1	2	3	21	3
0,4	0,8	1,2	3,2	7,1	8,2	2	4	26	3
0,3	0,8	1,2	3,1	7,3	8,2	3	3	32	3
0,3	0,8	1,2	3,2	7,2	8,2	2	3	32	3
0,2	0,8	1,2	3,2	7,2	8,1	2	3	24	3
0,1	0,8	1,1	3,2	7,1	8,2	2	4	26	3
0,4	0,7	1,2	3,2	7,2	8,2	2	4	28	2
0,3	0,7	1,1	3,5	7,3	8,6	3	2	27	2
0,3	0,7	1,2	3,4	7,2	8,2	2	1	28	3
0,4	0,7	1,1	3,2	7,2	8,1	2	4	17	2
0,4	0,6	1,1	3,1	7,2	8,2	1	3	19	2
0,4	0,7	1,2	3,2	7,3	8,6	2	3	18	2
0,4	0,7	1,2	3,6	7,2	8,1	2	2	17	2
0,4	0,8	1,1	3,1	7,2	8,2	2	3	18	2
0,4	0,8	1,1	3,2	7,2	8,1	3	4	19	2
0,4	0,7	1,1	3,1	7,1	8,2	1	2	19	2
0,3	0,9	1,1	3,3	7,2	8,4	2	3	18	1

Таблиця 3. 4

Середні значення ЕГ після занять.

Реф	Новизн	Складні	Нерозр	ЗагТоле	ТвПоте	ПізнПо	Креати	ОпНСеб	Самові	КомЧас
3	18	28	10	55	47	9	10	32	16	16
3	20	22	9	44	39	6	7	34	16	14
3	16	28	8	43	37	9	5	3	16	12
4	14	28	9	40	32	4	6	28	15	14
4	18	26	10	42	36	4	3	28	14	15
4	16	28	10	42	37	6	4	29	14	12
5	18	30	10	44	29	5	4	28	13	13
5	14	28	10	43	34	6	4	27	12	12
5	12	32	9	52	33	6	4	28	12	14
4	22	31	8	48	36	6	3	28	13	12
4	26	28	9	46	24	6	3	29	11	11
4	16	28	11	48	26	6	3	29	12	11
5	16	32	10	49	32	9	6	27	11	13
5	14	31	11	48	36	9	3	26	11	12
5	18	28	10	43	42	4	9	29	13	13
4	22	28	9	44	29	4	3	28	13	14
5	20	26	8	50	26	3	3	27	12	13
5	20	26	9	48	46	6	3	27	11	12
6	18	25	10	44	47	4	5	26	12	11
7	20	26	11	43	34	9	3	27	13	13
7	18	24	10	44	47	3	8	26	14	12
7	26	26	10	42	38	6	3	27	12	12
5	22	24	9	42	39	6	6	27	13	13
5	24	26	8	46	39	5	3	28	13	14
5	21	28	9	44	44	5	6	28	14	12
6	22	26	9	39	32	4	6	27	12	13
5	21	25	9	43	34	4	3	28	12	12
3	18	24	8	44	47	4	4	29	11	14
4	16	23	9	43	27	6	4	24	13	12
4	16	26	10	43	42	6	3	24	12	13
6	12	26	8	46	44	8	9	26	13	14
4	26	23	9	41	19	6	5	24	13	13
4	28	24	8	42	26	6	3	24	10	12
4	22	26	9	44	37	8	4	24	11	11
4	21	26	10	42	26	7	6	26	11	11
5	17	25	11	44	27	6	6	24	12	10
4	16	26	10	47	38	4	4	27	12	11
4	24	22	9	43	46	6	5	26	13	12
6	22	22	8	43	32	6	7	24	14	12
6	21	22	9	44	44	7	9	26	12	13

Продовження табл.3. 4

КомЧас	СаПова	ГнучПо	ЦіннісО	ХудЕсте	Розрішен	СоцПідтр	Уникнен	ПочНовзн	НапрТвор
16	14	10	13	27	29	13	17	0,7	0,5
14	11	9	12	28	27	13	18	0,7	0,7
12	11	9	11	32	29	11	9	0,4	0,4
14	10	7	12	27	27	12	18	0,4	0,4
15	12	8	12	23	29	11	17	0,4	0,4
12	11	9	11	24	27	12	18	0,4	0,5
13	11	9	11	23	24	11	17	0,3	0,4
12	12	9	10	23	24	13	19	0,2	0,5
14	11	8	11	22	22	11	18	0,2	0,6
12	11	9	11	23	21	12	17	0,2	0,6
11	8	7	12	23	21	12	19	0,2	0,6
11	11	9	12	21	21	11	21	0,2	0,4
13	11	8	12	22	22	12	22	0,2	0,6
12	12	9	10	22	21	13	21	0,2	0,6
13	11	9	11	21	23	14	23	0,4	0,6
14	12	9	11	23	23	15	31	0,3	0,6
13	11	9	12	22	23	17	31	0,3	0,6
12	10	11	12	22	21	16	27	0,3	0,6
11	12	10	12	23	21	16	28	0,2	0,6
13	11	9	12	23	21	17	29	0,3	0,6
12	11	9	10	23	21	16	29	0,2	0,6
12	11	10	9	23	23	17	26	0,2	0,6
13	12	11	9	23	22	16	26	0,2	0,6
14	13	9	9	21	22	16	24	0,3	0,6
12	14	10	9	22	22	16	24	0,3	0,6
13	13	11	10	23	21	16	26	0,4	0,6
12	13	12	8	24	22	17	22	0,5	0,6
14	11	12	8	24	21	16	21	0,2	0,6
12	11	10	9	21	21	17	21	0,4	0,6
13	10	11	9	23	22	16	21	0,3	0,5
14	12	11	10	23	22	16	19	0,3	0,6
13	11	11	9	22	22	17	19	0,3	0,6
12	12	10	9	24	21	17	19	0,2	0,3
11	10	11	9	23	22	17	26	0,2	0,3
11	10	12	9	23	22	17	28	0,2	0,3
10	11	12	9	23	21	19	28	0,2	0,3
11	11	11	9	21	22	17	27	0,2	0,3
12	9	12	9	17	22	16	31	0,1	0,3
12	9	12	9	19	22	16	29	0,2	0,3
13	10	11	9	18	22	18	14	0,4	0,3

Продовження табл.3. 4

Критичн	ПеретСтр	Самооц	ТвАктивн	ЗахТвор	Імпресія	Експрес	Емпатія	Саморуко	ЗагІнтерн
0,6	0,4	0,7	1,8	4,1	12,2	9,9	4	8	36
0,7	0,4	0,6	1,7	4,1	11,2	9,3	3	6	23
0,6	0,4	0,7		3,8	12,1	9,4	3	6	21
0,6	0,3	0,6	1,8		12,2	8,9	4	8	22
0,7	0,4	0,6	1,7	3,9	12,1	9,6	3	6	21
0,7	0,4	0,7	1,9	3,8	11,8	9,8	3	6	21
0,7	0,4	0,5	1,7	4,1	11,1	9,6	3	6	22
0,7	0,4	0,4	1,8	4,1	12,1	9,6	3	6	22
0,7	0,3	0,6	1,8	3,9	11,2	9,4	4	6	22
0,7	0,4	0,7	1,8	3,9	11,3	9,4	4	4	23
0,7	0,4	0,6	1,8	3,9	12,6	9,4	4	4	26
0,7	0,4	0,5	1,8	3,9	12,1	9,4	4	4	26
0,7	0,6	0,6	1,8	4,1	12,1	9,4	4	4	27
0,6	0,6	0,4	1,9	4,1	12,4	9,3	4	4	27
0,7	0,6	0,4	1,7	4,1	11,1	9,2	4	6	32
0,7	0,6	0,4	1,7	3,9	10,6	9,2	4	6	31
0,6	0,3	0,4	1,7	3,8	11,2	9,2	4	4	31
0,7	0,3	0,7	1,7	3,8	11,4	9,2	4	6	31
0,7	0,4	0,7	1,8	3,9	11,6	9,2	4	6	34
0,7	0,4	0,7	1,9	3,9	11,2	9,2	4	6	38
0,7	0,5	0,7	1,7	3,9	11,4	9,4	3	4	32
0,7	0,4	0,7	1,8	4,2	11,6	9,6	3	6	34
0,7	0,6	0,7	1,4	4,3	11,6	9,6	3	3	32
0,7	0,6	0,8	1,4	4,1	12,1	9,4	3	4	34
0,7	0,6	0,8	1,4	4,2	12,4	9,4	3	4	32
0,7	0,4	0,8	1,5	4,1	12,6	9,4	3	6	27
0,7	0,4	0,8	1,6	4,1	12,1	9,6	4	4	27
0,7	0,3	0,8	1,6	4,1	11,4	9,4	4	3	28
0,7	0,2	0,8	1,6	4,1	11,2	9,3	4	4	28
0,3	0,5	0,7	1,7	3,9	11,4	9,3	4	4	29
0,6	0,4	0,7	1,6	4,1	11,6	9,3	3	4	29
0,4	0,4	0,7	1,6	4,1	11,6	9,2	4	6	31
0,4	0,5	0,7	1,6	4,2	11,8	9,2	4	4	32
0,4	0,4	0,6	1,6	4,1	11,6	9,3	4	6	34
0,5	0,6	0,7	1,6	4,2	12,1	9,4	4	4	32
0,6	0,6	0,7	1,6	4,1	11,8	9,3	4	4	31
0,6	0,6	0,8	1,4	4,2	11,7	9,4	4	6	34
0,6	0,6	0,8	1,6	4,1	11,6	9,4	4	3	28
0,6	0,6	0,7	1,4	4,2	11,4	9,4	3	3	21
0,6	0,4	0,9	1,3	4,1	12,1	8,8	4	3	26

Таблиця 3. 5

Середні значення К-група До занять.

Реф	Новизн	Складні	Нерозр	ЗагТоле	ТвПоте	ПізнПо	Креати	ОпНСеб	Самові	КомЧас
3	17	28	10	55	47	9	10	32	16	16
4	20	22	10	52	39	6	7	34	16	14
3	16	28	12	46	37	9	5	34	16	12
4	14	28	10	52	32	4	6	28	15	14
4	16	26	10	52	36	4	4	28	14	15
4	16	28	10	54	37	6	4	29	14	12
6	18	30	10	58	29	5	4	28	13	13
5	14	28	10	52	34	6	4	27	14	12
5	12	32	10	54	33	6	4	28	14	14
6	16	31	9	56	36	6	5	28	13	12
7	17	28	9	54	24	6	3	29	11	11
4	16	28	10	54	26	6	3	29	12	11
5	16	32	10	58	32	9	6	27	12	13
5	14	31	11	56	36	9	6	26	12	12
5	18	28	10	56	42	4	9	29	13	13
4	22	28	9	59	29	4	5	28	13	14
7	17	26	10	53	26	3	5	27	12	13
5	20	26	11	57	46	6	4	27	12	12
6	18	25	10	53	47	4	5	28	12	11
6	17	26	11	54	34	9	5	27	13	13
7	18	24	11	53	47	3	8	28	14	12
7	26	26	10	62	38	6	5	27	12	12
5	22	24	11	57	39	6	6	27	13	13
6	24	26	10	60	39	5	4	28	13	14
5	21	28	10	59	44	5	6	28	14	12
6	18	26	10	54	32	4	6	27	12	13
5	17	25	10	52	34	4	4	28	12	12
6	18	24	10	52	47	4	5	29	12	14
6	17	23	10	50	27	6	5	27	13	12
6	17	26	10	53	42	6	5	28	12	13
7	12	26	11	49	44	8	9	27	13	14
4	16	23	11	50	19	6	5	28	13	13
6	28	24	10	62	26	6	6	28	10	12
6	18	26	11	55	37	8	5	28	11	11
6	18	26	10	54	26	7	6	27	11	11
7	17	25	11	53	27	6	6	28	12	10
7	17	26	10	53	38	4	6	27	12	11
7	19	22	10	51	46	6	6	28	13	12
7	19	22	10	51	32	6	7	28	14	12
7	18	22	11	51	44	7	9	26	12	13

Продовження табл. 3. 5

КомЧас	СаПова	ГнучПо	ЦіннісО	ХудЕсте	Розрішен	СоцПідтр	Уникнен	ПочНовзн	НапрТвор
16	14	10	13	27	29	13	17	0,7	0,5
14	11	9	12	28	27	13	18	0,7	0,7
12	11	10	11	32	29	13	9	0,4	0,5
14	10	11	12	27	27	12	18	0,4	0,6
15	12	10	12	23	29	11	17	0,4	0,4
12	11	9	11	24	27	12	18	0,4	0,5
13	11	11	11	23	24	13	17	0,4	0,4
12	12	9	10	23	24	13	19	0,4	0,5
14	11	10	11	22	22	11	18	0,4	0,6
12	11	9	11	23	21	12	17	0,5	0,6
11	8	10	12	23	21	12	19	0,4	0,6
11	11	9	12	21	21	12	21	0,6	0,5
13	11	10	12	22	22	12	22	0,6	0,6
12	12	9	10	22	21	15	21	0,6	0,6
13	11	10	11	21	23	15	23	0,4	0,6
14	12	11	11	23	23	15	31	0,4	0,5
13	11	9	12	22	23	17	31	0,5	0,6
12	10	11	12	22	21	16	27	0,4	0,6
11	12	10	12	23	21	16	28	0,4	0,6
13	11	10	12	23	21	17	29	0,4	0,6
12	11	10	10	23	21	16	29	0,4	0,6
12	11	10	9	23	23	17	26	0,4	0,6
13	12	11	10	23	22	17	26	0,4	0,6
14	13	11	9	21	22	16	24	0,4	0,6
12	14	10	10	22	22	16	24	0,4	0,4
13	13	11	10	23	21	17	26	0,4	0,6
12	13	12	10	24	22	17	22	0,5	0,6
14	11	12	10	24	21	16	21	0,4	0,6
12	11	10	9	21	21	17	21	0,4	0,6
13	10	11	9	23	22	16	21	0,3	0,4
14	12	11	10	23	22	17	19	0,3	0,6
13	11	11	9	22	22	17	19	0,3	0,6
12	12	10	9	24	21	16	19	0,4	0,6
11	10	11	9	23	22	17	26	1,3	0,6
11	10	11	9	23	22	17	28	0,3	0,6
10	11	12	9	23	21	17	28	0,3	0,5
11	11	11	9	21	22	17	27	0,3	0,6
12	9	11	9	17	22	17	31	0,3	0,6
12	9	12	9	19	22	17	29	0,3	0,6
13	10	11	9	18	22	17	14	0,4	0,6

Продовження табл.3. 5

Реф	Новизн	Складні	Нерозр	ЗагТоле	ТвПоте	ПізнПо	Креати	ОпНСеб	Самові	КомЧас
3	17	28	10	55	47	9	10	32	16	16
4	20	22	10	52	39	6	7	34	16	14
3	16	28	12	46	37	9	5	34	16	12
4	14	28	10	52	32	4	6	28	15	14
4	16	26	10	52	36	4	4	28	14	15
4	16	28	10	54	37	6	4	29	14	12
6	18	30	10	58	29	5	4	28	13	13
5	14	28	10	52	34	6	4	27	14	12
5	12	32	10	54	33	6	4	28	14	14
6	16	31	9	56	36	6	5	28	13	12
7	17	28	9	54	24	6	3	29	11	11
4	16	28	10	54	26	6	3	29	12	11
5	16	32	10	58	32	9	6	27	12	13
5	14	31	11	56	36	9	6	26	12	12
5	18	28	10	56	42	4	9	29	13	13
4	22	28	9	59	29	4	5	28	13	14
7	17	26	10	53	26	3	5	27	12	13
5	20	26	11	57	46	6	4	27	12	12
6	18	25	10	53	47	4	5	28	12	11
6	17	26	11	54	34	9	5	27	13	13
7	18	24	11	53	47	3	8	28	14	12
7	26	26	10	62	38	6	5	27	12	12
5	22	24	11	57	39	6	6	27	13	13
6	24	26	10	60	39	5	4	28	13	14
5	21	28	10	59	44	5	6	28	14	12
6	18	26	10	54	32	4	6	27	12	13
5	17	25	10	52	34	4	4	28	12	12
6	18	24	10	52	47	4	5	29	12	14
6	17	23	10	50	27	6	5	27	13	12
6	17	26	10	53	42	6	5	28	12	13
7	12	26	11	49	44	8	9	27	13	14
4	16	23	11	50	19	6	5	28	13	13
6	28	24	10	62	26	6	6	28	10	12
6	18	26	11	55	37	8	5	28	11	11
6	18	26	10	54	26	7	6	27	11	11
7	17	25	11	53	27	6	6	28	12	10
7	17	26	10	53	38	4	6	27	12	11
7	19	22	10	51	46	6	6	28	13	12
7	19	22	10	51	32	6	7	28	14	12
7	18	22	11	51	44	7	9	26	12	13

Таблиця 3. 6

Середні значення К-група після занять.

Реф	Новизн	Складні	Нерозр	ЗагТоле	ТвПоте	ПізнПо	Креати	ОпНСеб	Самові	КомЧас
3	17	28	10	55	47	9	10	32	16	16
4	20	22	10	52	39	6	7	34	16	14
3	16	28	12	46	37	9	5	34	16	12
4	14	28	10	52	32	4	6	28	15	14
4	16	26	10	52	36	4	4	28	14	15
4	16	28	10	54	37	6	4	29	14	12
6	18	30	10	58	29	5	4	28	13	13
5	14	28	10	52	34	6	4	27	14	12
5	12	32	10	54	33	6	4	28	14	14
6	16	31	9	56	36	6	5	28	13	12
7	17	28	9	54	24	6	3	29	11	11
4	16	28	10	54	26	6	3	29	12	11
5	16	32	10	58	32	9	6	27	12	13
5	14	31	11	56	36	9	6	26	12	12
5	18	28	10	56	42	4	9	29	13	13
4	22	28	9	59	29	4	5	28	13	14
7	17	26	10	53	26	3	5	27	12	13
5	20	26	11	57	46	6	4	27	12	12
6	18	25	10	53	47	4	5	28	12	11
6	17	26	11	54	34	9	5	27	13	13
7	18	24	11	53	47	3	8	28	14	12
7	26	26	10	62	38	6	5	27	12	12
5	22	24	11	57	39	6	6	27	13	13
6	24	26	10	60	39	5	4	28	13	14
5	21	28	10	59	44	5	6	28	14	12
6	18	26	10	54	32	4	6	27	12	13
5	17	25	10	52	34	4	4	28	12	12
6	18	24	10	52	47	4	5	29	12	14
6	17	23	10	50	27	6	5	27	13	12
6	17	26	10	53	42	6	5	28	12	13
7	12	26	11	49	44	8	9	27	13	14
4	16	23	11	50	19	6	5	28	13	13
6	28	24	10	62	26	6	6	28	10	12
6	18	26	11	55	37	8	5	28	11	11
6	18	26	10	54	26	7	6	27	11	11
7	17	25	11	53	27	6	6	28	12	10
7	17	26	10	53	38	4	6	27	12	11
7	19	22	10	51	46	6	6	28	13	12
7	19	22	10	51	32	6	7	28	14	12
7	18	22	11	51	44	7	9	26	12	13

Продовження табл.3. 6

КомЧас	СаПова	ГнучПо	ЦіннісО	ХудЕсте	Розрішен	СоцПідтр	Уникнен	ПочНовзн	НапрТвор
16	14	10	13	27	29	13	17	0,7	0,5
14	11	9	12	28	27	13	18	0,7	0,7
12	11	10	11	32	29	13	9	0,4	0,5
14	10	11	12	27	27	12	18	0,4	0,6
15	12	10	12	23	29	11	17	0,4	0,4
12	11	9	11	24	27	12	18	0,4	0,5
13	11	11	11	23	24	13	17	0,4	0,4
12	12	9	10	23	24	13	19	0,4	0,5
14	11	10	11	22	22	11	18	0,4	0,6
12	11	9	11	23	21	12	17	0,5	0,6
11	8	10	12	23	21	12	19	0,4	0,6
11	11	9	12	21	21	12	21	0,6	0,5
13	11	10	12	22	22	12	22	0,6	0,6
12	12	9	10	22	21	15	21	0,6	0,6
13	11	10	11	21	23	15	23	0,4	0,6
14	12	11	11	23	23	15	31	0,4	0,5
13	11	9	12	22	23	17	31	0,5	0,6
12	10	11	12	22	21	16	27	0,4	0,6
11	12	10	12	23	21	16	28	0,4	0,6
13	11	10	12	23	21	17	29	0,4	0,6
12	11	10	10	23	21	16	29	0,4	0,6
12	11	10	9	23	23	17	26	0,4	0,6
13	12	11	10	23	22	17	26	0,4	0,6
14	13	11	9	21	22	16	24	0,4	0,6
12	14	10	10	22	22	16	24	0,4	0,4
13	13	11	10	23	21	17	26	0,4	0,6
12	13	12	10	24	22	17	22	0,5	0,6
14	11	12	10	24	21	16	21	0,4	0,6
12	11	10	9	21	21	17	21	0,4	0,6
13	10	11	9	23	22	16	21	0,3	0,4
14	12	11	10	23	22	17	19	0,3	0,6
13	11	11	9	22	22	17	19	0,3	0,6
12	12	10	9	24	21	16	19	0,4	0,6
11	10	11	9	23	22	17	26	1,3	0,6
11	10	11	9	23	22	17	28	0,3	0,6
10	11	12	9	23	21	17	28	0,3	0,5
11	11	11	9	21	22	17	27	0,3	0,6
12	9	11	9	17	22	17	31	0,3	0,6
12	9	12	9	19	22	17	29	0,3	0,6
13	10	11	9	18	22	17	14	0,4	0,6

Продовження табл.3. 6

Реф	Новизн	Складні	Нерозр	ЗагТоле	ТвПоте	ПізнПо	Креати	ОпНСеб	Самові	КомЧас
3	17	28	10	55	47	9	10	32	16	16
4	20	22	10	52	39	6	7	34	16	14
3	16	28	12	46	37	9	5	34	16	12
4	14	28	10	52	32	4	6	28	15	14
4	16	26	10	52	36	4	4	28	14	15
4	16	28	10	54	37	6	4	29	14	12
6	18	30	10	58	29	5	4	28	13	13
5	14	28	10	52	34	6	4	27	14	12
5	12	32	10	54	33	6	4	28	14	14
6	16	31	9	56	36	6	5	28	13	12
7	17	28	9	54	24	6	3	29	11	11
4	16	28	10	54	26	6	3	29	12	11
5	16	32	10	58	32	9	6	27	12	13
5	14	31	11	56	36	9	6	26	12	12
5	18	28	10	56	42	4	9	29	13	13
4	22	28	9	59	29	4	5	28	13	14
7	17	26	10	53	26	3	5	27	12	13
5	20	26	11	57	46	6	4	27	12	12
6	18	25	10	53	47	4	5	28	12	11
6	17	26	11	54	34	9	5	27	13	13
7	18	24	11	53	47	3	8	28	14	12
7	26	26	10	62	38	6	5	27	12	12
5	22	24	11	57	39	6	6	27	13	13
6	24	26	10	60	39	5	4	28	13	14
5	21	28	10	59	44	5	6	28	14	12
6	18	26	10	54	32	4	6	27	12	13
5	17	25	10	52	34	4	4	28	12	12
6	18	24	10	52	47	4	5	29	12	14
6	17	23	10	50	27	6	5	27	13	12
6	17	26	10	53	42	6	5	28	12	13
7	12	26	11	49	44	8	9	27	13	14
4	16	23	11	50	19	6	5	28	13	13
6	28	24	10	62	26	6	6	28	10	12
6	18	26	11	55	37	8	5	28	11	11
6	18	26	10	54	26	7	6	27	11	11
7	17	25	11	53	27	6	6	28	12	10
7	17	26	10	53	38	4	6	27	12	